

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІ

**ДА
ННЯ**

6

РУХ

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том VI

Видання друге

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

БОСЯК. РАДІСТЬ. ТЕРЕНЬ. ТАЛІСМАН.

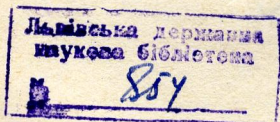
~~42691~~

Вит. Штанько А. УССР 1946

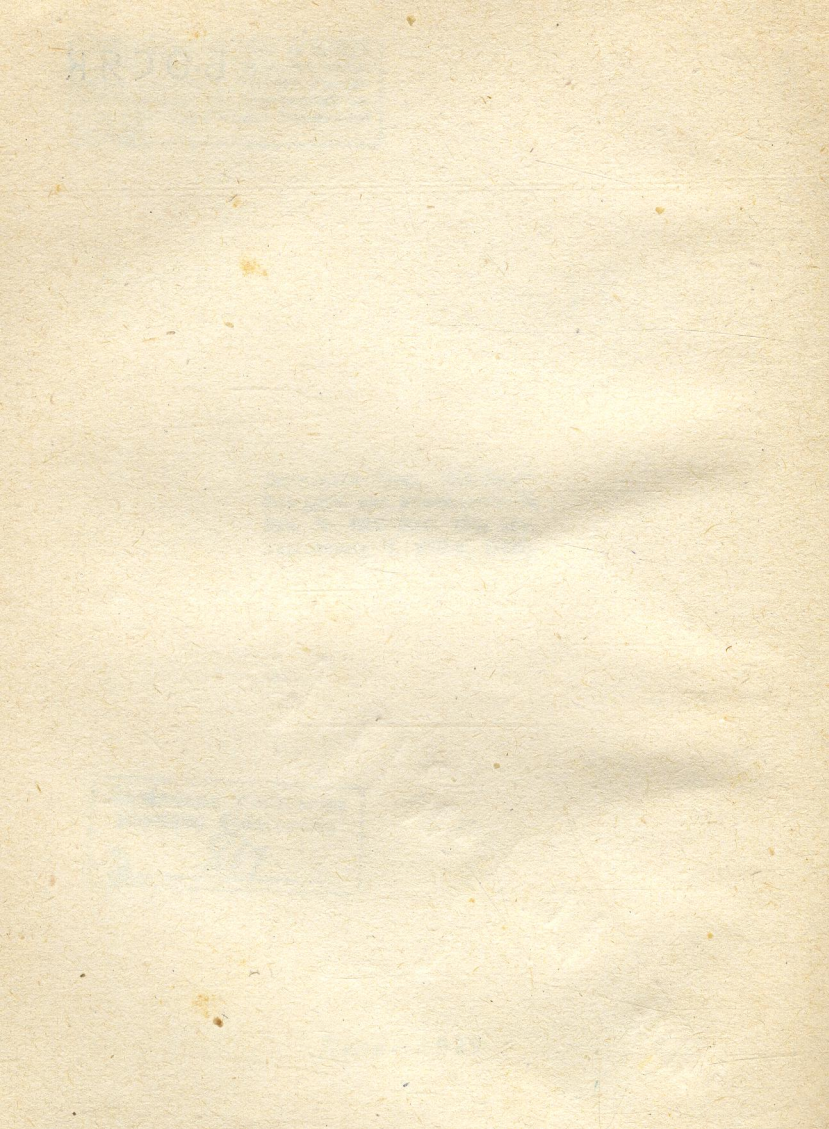
КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку“ та „Картковому ре-
пертуарі“ Української Книжкової
Палати.

Державний Трест „Київ-Друк“
2-га друк. вул. Воровського, 42
Зам. Ч. 4959—5000. 15¼ арк.
Укрголовліт Ч. 2802-к. (1498).

БОСЯК

Босяк.

Напівголий, розчавчений марними силкуваннями зберегти бадьорість у нерівній борні з спекою, я лежу на канапі й байдуже, з зневагою дивлюся в стелю. Шкура під волоссям, долоні рук, ніс, вуха, все тіло моє з голови до ніг вкрите потом. Власне, я навіть не зовсім певний, чи то тіло моє потіє, чи канапа, чи повітря густе й гаряче, як дихання чаюючої товстої купчихи.

З вікна безперестанку шугає на мене ущипливим духом асфальту, який варять там на вулиці в великому чорному казані. Я бачу синій з жовтим відтінком дим, що суне повз мої вікна, і всею душею ненавиджу його.

Але ось я легесенько здригуюсь і весь затихаю. Я боюсь поворухнутись, щоб не злякати старе, знайоме мені хвилювання, що тихенько підкрадається до мене. Я почуваю, що воно навшпиньках, обережно й ніжно підходить ззаду. Ось-ось обгорне мене всього й лукаво-радісно засміється в душі.

Уже!

Я швидко спускаю ноги на підлогу, енергійно рукавом витираю піт з лица, озираюсь, міркую, прикладаю. Все, як слід: старі чоботи, руда накидка, дві ситцеві сорочки. Трошки вагаюсь щодо зубного порошку. К бісу зубний порошок, на випадок великої

необхідности сіллю можна замінити. Найголовніше є: це паспорт, а все останнє—дурниця

Хвилювання солодко, обіцяюче грає в мені.

На горі, за містом я присідаю край дороги, скидаю чоботи й чіпляю їх на палицю разом з торбинкою, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примадиковую блискучий бляшаний чайничок. Кругла кепка надає мені вигляд пролетарія, який знає собі ціну й не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою кирейку, я вмошую її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не муляючи мені тіла. Після цього підводжусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись у цілковитій волі своїй, з полегшенням і незалежністю озираюсь назад.

Внизу, як п'яний чоловік, неохайно й широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та фабрик, неначе застромлені в землю велетенські сигари, ліниво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, з сивими хмаринками, розкудовченими й задерними в один бік, ніби пасма волосся у заспаної людини. Понад жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини. А за Дніпром степ, оповитий фіолетовим серпанком далини. І поперед мене степ рівний, гарячий, вільний і безмежно-вабливий.

Прощай, город! Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари пороху, що тріщить цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшки, зубочистки. «Мое поважання!».

Поправивши кепку на голові, зручніше примостивши торбинку, чоботи і чайник, я повертаюсь спиною до міста і йду назустріч сухому, гарячому, степовому вітрові.

За спиною порожнім дзвоном побренькує чайник, підосви ніг пече нагрітим порохом дороги так, не-

наче я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печі золі. Гарно!

У хлібах заклопотано, хапливо цокотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на крихотних машинках. Так і хочеться їм гукнути: «Гей, боже поможи, хлопці!».

Колоски, ті що стоять поперед усіх, поважно, гостинно уклоняються мені, привітно посміхаючись зеленими, настовбурченими, як у фельдфебелів, вусами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорогий. Степ та далекий-далекій обрій, такий таємний, такий хвилюючий, такий повний незрозумілого, але солодкого болю й туги, ніби за ним лежить не якенебудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радості й спочинку.

І по всій круглій, обточеній лінії землі стоять маленькі, як зелені прищики, старі запорозькі могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду, не поспішаючи, покушуючи солодкуваті стебла жита, жмурячись від сліпучого сонця. Далеко-далеко попереду темніє яроч і конячинки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малюсенький возик.

Раптом несподівано збоку, з-за якогонебудь горба з'являються крила млинів. Любі млинки! Вони подібні до кузок, що поставали на дві задні лапки, а чотири передні виставили перед собою, немов бажаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким рухом, ніби підстрибують по сходах, а кричать криком, похжим на тріск зломленої палиці. За ними плавко й легко—аж приємно дивитись—упевнено, не моргнувши крилом, пливуть степові шуліки.

По дорозі клопотливо, злодійкувато нишпорять посміюхи з гострими чубчиками, похожими на літеру А.

Небо блідне все більше та більше і здається, що ось-ось воно голосно скаже: «Ху!» і втре спітніле лице якоюсь волохатою білою хмариною.

Сонце ж пече серйозно, скупчено, без посмішки жалю і співчуття.

Над вечір не так уже бадьоро, як удень, помахуючи з мрійною повільністю торбинкою й чобітьми, які досить надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен іти неодмінно великим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центру, яким для нього, без усякого сумніву, являюсь я?

Здалеку поблискує дідусь Дніпро. Приємно побачитись з ним тут у степу після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоем, розсудливістю, такою доброзичливою, умротоженістю віє від його! Лежиш собі на піску горілиць, упершись благодушно покліпуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба, і слухаєш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лице, пад вогнем чайничок висить, відбиваючи в блискучому боці червоне вечірнє сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навкруги ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не сухий і пекучий, а м'який, вогкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, нагрітого піску.

Ні, воістину є щось святе в цій пустельності тихих, жовтих, вкритих ріденькими кушиками лози, берегів; у цьому безмежно-широкому, велично-спокійному, благосно-мудрому небі з довгастими, високо-високо піднесеними малиновими хмаринками!

Кротно, любовно хлюпаються об берег жовтувати хвилики Дніпра. Червононосі чайки мовчки летять кудись на середину річки, безшумно розрізаючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Ген-ген на тім боці сунуться вниз плоти, схожі на шахматні дошки, а на них воруються малесенькі фігурки людей.

Я набираю в чайник жовто-бурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розіграти, щоб пити. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь з сухого коріння осокорів, а з гіллячок майструю триніжки, на яких вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливості, яка абсолютно не гармонізує ні з лисим, сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кишеньковий ніжик, синій кухлик; і тільки тоді, підклавши під голову накидку, розлягаюсь на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую! Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре допомагають.

Я лежу довго й філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно. І по довгому міркуванню виводжу: найбільша втіха для нашого брата—людини, громадської істоти є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятись, стежити за собою і другими. І потім, його право бути центром світотвору не однімається ніякими другими центрами світотвору. (От через що ми ще любимо бути на самоті з природою). Сонце, вода, повітря, місяць, дерева, чайки, пісок—все це для тебе, все це готове до твоїх послуг. І крім того, готове без зазирання в очі й кровожадного чекання «на-чайок». Води треба? Будь ласка! Дідуся і не поморщиться, і не помітить, хоч бочку візьми

в його. А який з малярів краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких у душу впиваються тонкі, золотисті струни невиразної туги?

Чайник давно вже сердито щось бурмотить і раптом начипає плюватися. Я визволяю його з обіймів вогню й заварюю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенкет має бути тут на піску, й починають частіше літати над моєю головою, заздрісно та жалібно кричачи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, з співчуттям підморгує мені своїми довгими, козацькими вусами—хвилями. Білокорі, молоденькі осоки схвильовано, з дивуванням шепчуться наді мною. У них, мабуть, так само, як у мене, при погляді на рожеве сало й зелені з жовтими пасочками огірки виступає слина в роті.

А, отож бо то й є, осокоронько: центр світотвору все ж таки не те, що ви. Ви не знаєте...

Тут я здивовано озираюсь: до мене наближається якийсь другий центр світотвору. Звідки він узявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кепка з видертою чи пропаленою посередині діркою, з якої, як пір'я, стирчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, ніби нею мили підлогу, сорочка була збоку розпанахана згори донизу і маяла, як поли піджака. Босі ноги, здавалось, були обтягнені не людською шкірою, а порепаною, не добре вимазаною дьогтем шкірою для чобіт. Сам центр світотвору був присадкуватий, неначе збухлий, з величезними руками і понурим, зарослим колючою щотиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без усякого вагання, без тіні нерішучості, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікавлячись мною. Одною

рукою він піддержував перекинутий через плече, подертий, з висмиканою брудною ватою піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих центрів світотвору, яких природа так щедро розсипає побіля монополбок, на пристанях, базарах, обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровиняками лісних складів, обліплених, як стервятина, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть—босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття, і не хапаючись сів. Потім зараз же притягнув близько до себе хустку з розложеною на ній їжею, взяв мій ніжик, подивився його і сховав собі в кишеню. Замість його з тої ж кишені вийняв великого, з жовтим костяним держальцем, складного ножа. Всё так само не поспішаючи й не вагаючись, він одбатував великий шматок хліба, потім сала і став уминати, держачи ніж в одній руці і одрізаючи ним то скибочку сала то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволеним, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і, зайнятий своїми думками, не має ні охоти, ні часу займатися сторонніми речами.

Гм! Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило моє мовчання,—так і повинно бути.

Але що він поважно був голоден, цей забухлий центр, то це помітно було по тому, як він зубами хапав і видирав із власних рук хліб та сало, як судорожно м'яв їх зубами і, не розжувавши, як слід, ковтав із таким звуком, немов гикав. Перешкоджати в таких обставинах людині я не хотів, одначе й безпричасним свідком зоставатись теж не дозволяло чуття власної гідності. Кашлянувши, й тим нагадавши про своє існування, я ввічливо спитав:

— А це ж, дядюшка, як треба понімать? Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і храпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба понімать, що ти так розпоряджаєшся чужим добром? Га?

Гість мовчки одгилив ще шматок хліба і сів зручніше, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом у кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм! А це, товаришу, неделікатно так робить...

«Товариш» одгриз сала з таким звуком, ніби оддер шматок полотна, і знов зажував. Щетина на щоках його кругло вертілася і здавалось—то був їжак, який неспокійно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуєш, земляк? Що ж ти, брат, нічого не одвічаєш?

Мені все ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жуучий рот босяка побільшували мою цікавість.

«Земляк» з досадою повернув у мій бік товсте жууче лице й подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проковтнувши, він коротко й нетерпляче кинув:

— Пішов вон зцюдова!

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?!

— Я тебе як якну... Пішов звідси, говорю!

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо в круглих, маленьких, з обвислими мішечками під ними, очах була така ненависть і гидливість, що сумніватись в серйозності його настрою не було ніяких підстав. Було таке вражіння, що він довго терпів мене, довго терпів усякі мерзоти і кривди від мене і, нарешті, терпець йому увірвався. Ще слово—і мені буде погано.

— Так це мені треба йти звідси? Оце добра справа.

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, неначе рішаючи, що зробити з цим остогидлим і нахабним парубком. Але постановивши, видно, не каляти собі рук чортзначим, помалу одвернувся й знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на нього, він, очевидно, й думки не допускав, певний чи в собі, чи в моєму страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав випльовувати з носика воду в жар.

Я машинально схватився, щоб зняти його, але гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

— Ех, ти, голова! Чого злякався? Я чайник з огню знять хотів.

Індивід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна напиться чаю. Нічого не відповідаючи, він перехилився всім тілом до чайника й переставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю й кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він кинув ще дві, і потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем увесь час держав на коліні. Одначе на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної і злої задуми. Взявши суху гіллячку, він потер її об брудні свої штани, щоб стерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Ситуація ставала непевною, а то й навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені попоїсти, то доведеться чортзна скільки плентатись до найближчого села. А з другого боку, лишити цю справу так було просто неприлично.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: як би якийсь центр світотвору не був певний в собі, він усе ж таки іноді мусить посунутись трохи вбік і дати місце коло себе й другому центрові. Тим паче, коли це місце захоплене ним несправедливо й коли другий центр не такий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк,—почав я:—ти це кинь. Чуєш? Я з тобою за шматок хліба битись не хочу, а давай, брат, мирно повечеряємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу. Ти пий собі чай, їж собі на здоров'я, я свариться не буду. Ну, тільки жі мені дай трохи

«Голуб», не відповідаючи, узяв за ручку кухлик, підніс до рота і сьорбнув. І зараз же з злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно опікшись.

— Та тобі якої... матері треба, сволоч?!—з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся,—зауважив я.—Що ти впікся, так я не винен... Коли розум у голові є, так повинен розсудить, що кружка залізна, а чай гарячий. Значить, нада підождає. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу звідки я, ти у мене тут доба-лакаєшся...

Але, видно, мій тон, поза й постава всього тіла трохи здержували його. Він знову почав їсти. Здавалось, апетит у нього був такий же безкрай, як той обшир води, що сунувся вниз; а паляниця і два фунти сала для нього—як плоти, що ледве вже мріли на тім боці.

— Ну, то як же буде, земляк? Га? Даси, чи ні?

Земляк замість відповіді, не хапаючись, підтягнув між свої ноги хустку з їжею, поставив туди ж чайник та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім наготові.

— Ти ще довго будеш тут варнякати?—з понурим нетерпінням кинув він.—Гляди!

Ну, що ти робитимеш з таким йолопом? Зоставалося: або кинутись до нього й битись з ним та битись доти, доки один із центрів не буде доведений до стапу миролюбивої кротости; або піти мені звідси, покинувши противникові всі трофеї його перемоги, та шукать якогось села. А в тім був ще й третій вихід: лягти собі збоку і, покладаючись на врожену шляхетність людської природи, чекати, поки в запухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне і голос сумління своє візьме.

— Ну, що ж? Доведеться мені без вечері спать лягати!—сказав я, зідхнувши, і ліг на своє місце.

Босяк їв довго, але не з'їв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки (при чому підняв її й показав жовте, як масло, зібране над штанами в складки, тіло), він узявся за чай, який уже давно прохолов. Я мимоволі посміхнувся, дивлячися, як він обережно витягував до кухлика свої сині, товсті та масні від сала губи, боячись опектись.

Випивши склянку і, видно, не всилі більше пити, він ізняв покришку з чайника й вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що ж ти робиш?!—скрикнув я.—Нащо ж ти виливаєш? Я ж можу випить.

Гість уперше слабо посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрічались ми, справді, колинебудь і чи не зробив я йому якоїсь великої кривди, за котру він тепер і мстить. Але пика абсолютно була незнакома.

— А випив би? Га?—хрипко, з кострубатою іронією кинув гість, скоса зиркнувши на мене.—Може, ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору одпихнув убік своєю босою чорно-сірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрий добре попоїв. Витягнувши з кишені пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутив цигарку. Потім узяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око з сонно-хмурим задоволенням затягнувся.

Покуривши трохи, він знову скоса зиркнув на мене і знову блідо й неохоче посміхнувся. І не говорячи ні слова, ліниво взяв декілька грудочок цукру й недбало кинув їх у річку. Грудочки булькнули, дали декілька кругів, хвилі підхопили круги і знесли їх униз. Мені видно було, як помалу пускались на дно в жовтій воді біленькі квадратики. Босяк знов набрав у жменю цукру, затягнувся і, прижмуривши око, тим же лінивим, недбалим жестом одкинув їх у воду. А на товстих губах, на які звисали чорні з червоним відтінком вуса, не переставала грати зловтішна, глузлива й немов викликаюча посмішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще було помиритися з тим, що голодний, темний і грубий чоловік однімає в тебе їжу і їсть її. Можна було помиритись навіть із тим, що він не хоче поділитись нею з тобою ж і хова собі остатки на завтра. Але що він їх нищить собі навіть на шкоду—з цим помиритись було вже не так легко.

— Навіщо ж ти таке свинство робиш, земляк? Га?—з докором спитав я.—Так же тільки свині роблять. Нажереться під дубом жолудів, та потім його ж коріння риє. Ех, ти! Ти думаєш, я твого ножа злякався? Чоловіче добрий: та я таких, як ти, трьох зігну й вуха їм поодрізую. Дозволив тобі жерти, бо бачу, що голодний, стомлений чоловік, свій брат, товариш, значить. А ти он як. Сам не береш і другому

не даєш. Нащо ж ти так? Совість у тебе хоч ночувала колинебудь?

На поганих хлопчиків з моральних оповідань такі слова завсігди впливають дуже добре. Але на мого вони зробили трошки інше вражіння. Він, правда, перестав кидати цукор у воду, але зате почав мовчки, з чудною понурою зневагою дивитись мені просто в лице. Потім, не промовивши ні слова, нехапливо підвівся, витер об штани ніж, зручніше взяв його в руку і ступив до мене.

Трохи сутулуватий, з похиленою великою й тупою головою, з широченними грудьми і вузьким задом він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи!—зробив він легкий закликаючий жест ножем.—Бач, я без чобіт... А як не даси з добрости...—(тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом)—так ми поспробуєм, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що блідію. Справа почала набирати ідіотськи-серйозного характеру. Що перешкоджало цьому непримиримому центрові пустельних місць встромити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цитуй йому тоді моральні байки!

Дати чоботи? Але ж він одними чобітьми не обмежиться. Вже коли для втіхи свого ближнього кидає потрібний йому самому цукор у воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього ближнього, як слід. Надіятись на закладені в людині іскри божі й гадати, що чоботи можуть бути межою його пристрастей,—для цього я мав занадто мало даних.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну?—знов виразно кивнув він мені ножем.

— Це що ж виходить, грабувати мене будеш?— трошки натягнуто посміхаючись, спитав я, в той же час міркуючи, що краще: схопитись і раптовим натиском звалити його на землю; чи не підводячись, умить обняти його за ноги, шарпнуть і таким способом повалить?

— Навіщо грабувати?— вишкірив він свої гнилі зуби.— Ти от про добрість свою щось там базикав. Товариш, мовляв. Ну, так от, коли ти такий добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги больні, а в тебе он-які білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав і подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя...— згодився я.— На, получай чоботи. Тобі вони потрібніші.

Босяк узяв, нашвидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай, чи що там у тебе...— промовив він з тою ж іронічною й сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хапати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її— все ж таки яканебудь зброя.

Гість весело й гуняво зареготав, але не кинувся на мене.

— О т д о б р и й ч о л о в ' я г а ! Ай, та й душевний, жалісливий!.. Ех, ви, ссволочі, сукини ссини!

І додавши ще серйознішу лайку, одвернувся й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претензії: моя рішучість, палиця, лінь його,

чи досягнене ним підтвердження свого песимістичного погляду на людську добрість,—я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло і тільки розпатлані хмари горіли рум'янцем, наче бились між собою та розчервонілись. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій оддавались фарби неба, поспішно зигзагами літали ластівки, немов хапались наловити до ночі мух. Навкруги стояла м'яка тиша, яка тільки підкреслювалась хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збирався нікуди йти. Він ліг, підмостив під голову пакунок з їжею та чоботи і став тупо, пильно дивитись на мене. Лице його було вже знов понуро-сонне й немов задумане.

Їсти мені вже чомусь не хотілось.

Хвилі сумно хлюпались об берег. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он яке нетривке людське щастя! І до чого непокійні та невживчиві ці люди. Як мало у них мудрого спокою й як багато чудної й безпричинної ворожнечі одне до одного!

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробились сивими, хвилі потемніли, посиніли і той берег зовсім зник, розплившись у тьмі. Зазумили комари коло вух і стали колоти в ноги. У глибокій синій височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув огонь і підкинув сухого коріння. Босяк не ворухився. Я подивився на нього і мені здалося при світлі слабенького вогника, що очі гостя швидко заплющились.

Я присунувся з киреєю під дим і довго лежав так, дивлячись у небо. Раптом босяк заворухився, покрятав і сів.

— Чи цілі гроші?—муркнув він ніби про себе.

— А то добрячі люди у сні можуть очистити добре...

І він витяг з кишені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби провіряючи, чи всі там, чи не вкрав я їх у нього в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх грошей, про те й мови не могло бути; рахував же і показував їх тепер немов для того, щоб подражнитись і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кишені (він налічив до п'яти рублів і п'ятидесяти трьох копійок).

Після того він ще раз покурив і влігся знову. Хутко почулось його рівне, з хлюпанням у горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху поклав свої сорочки, накрився киреєю й теж почав дримати під заклопотане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо силкувались пробратись до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, якраз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від його через весь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка кривава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Берег змінився, неначе став крутішим; осоки поробились вищими й густішими—їх неначе цілий ліс тут виріс. Вода здавалась дуже темною, глибокою та густою, а по ній на гребінцях хвиль миготіли немов чийсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночліжника. Він спав, накривши голову піджаком, з-під якого чулося густе й голосне хропіння, похоче на звук тупої пилки по дереву.

Я підклав гіллячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув,—босяк не притих ні на мент. Лежав він боком і видно було при червонім світлі місяця широку роззявлену дірку кишені в штанях, де були

гроші. Дурний чоловік: без всякої бійки можна було витягнути у нього гроші й він навіть не почув би того. Я ліг на своє місце. Але спати не можна було: комари літали цілим роєм круг голови й кусали з таким сказом, неначе завзялись вигнати мене звідси. Я трохи не в самий огонь ліг, але нічого не помагало.

Босяк же хропів ще смачніше. От варто би повчитися цього нахабу: устать, потихеньку витягти гроші й закопати їх у пісок, тут же біля нього. А вранці, коли кинеться до грошей і, не знайшовши, почне лютувати, прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроші. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний спомин про чесного й великодушного подорожнього.

Та й на пику його втішно було б подивитись після того, як він не знайшов би в кишені своїх капіталів. От у сказ прийшов би!

Я підвівся й ще раз подивився на скоцюрблену, з підігнутими під себе коліньми, постать гостя. Кишеня лукаво, спокусливо роззявилась і манила своєю діркою. Хіба спробувати?

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Рипке, низьке хропіння чулося з-під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав і здавалось, що то хвилі цього храпу його здійсмають.

Я постояв трохи, подивився на місяць, що здивовано викарячив на мене свої круглі очі, й рішив спробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно хропів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його хропіння не змінились. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кишеню й почав намацувати пальцями гаманець, стараючись робити це якомога плавакше й м'якше. Але в руки все ліз якийсь папір, мабуть пачка з тютюном. Затримуючи для чогось

дихання, я зробив усилля і попхнув руку трохи далі. Босяк, як здалося мені, в ту ж хвилину, на оди-
мент увірвав свій хrap, але то, видно, так тільки
здалось через велике напруження і шум у вухах
від нахиленої пози. Нахаба хропів так само.

Нарешті, пальці налапали гладеньку металічну
дужку гаманця й потягнули його до себе. Заціпивши
його між двома пальцями, я помалу почав витягати
руку.

І вмить уся купа тіла, що лежала переді мною
й спокійно хропла, зразу підстрибнула з ревом угору.
Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку
з гаманцем і в той же мент почув, що його не стало
поміж пальцями. Одночасно в воду щось ляпнуло.
У мене мигнуло, що то ляпнув гаманець. Але тільки
мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив
мене й ревів:

— А-а, сто бісів твоїй матері!! Так ти так?! Так
ти так?! Давай сюди гроші!

Я почув на своїй шиї жорстокі, дерев'яні пальці,
що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім
тілом убік, я скажено крутнув босяком і ви-
рвався.

— Он де твої гроші, дурню!—з злістю крикнув
я, одбігши вбік, і показав на воду. Але в той же час
став так, щоб бути наготові й не датись схопити
себе. Босяк, мабуть, теж чув, як щось ляпнуло в воду,
де, справді, на сажень від берега пливли ще вниз
широкі круги.

— Ах ти ж, бісова душе!!—рявкнув він і кинувся
вперед. Я вмент наготовився, весь перехилившись
йому назустріч. Але босяк кинувся не до мене, а туди,
де спав. Я відразу ж зрозумів, що він шукав свого
ножа. Я сам кинувся туди ж. Босяк зміркував мій
намір і, озирнувшись, як бугай, з похиленою голо-
вою, прожогом посунувся на мене.

Зчепившись і тісно, до болю в нігтях пальців, уп'явшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнувши від люті, ми почали ламати одне одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись, у юнацтві, давав мені успіх—здається я дико крикнув при цьому—і босяк уже лежав на землі. Надушивши одною рукою за горло і навалившись усім тілом на груди йому, я гарячково почав шукать кривавими очима по піску. З-під піджака блищав кінчик ножа. Схопивши його і повернувши держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено вигинався підо мною:

— Ну? Що? Дивись—(і я підняв руку з ножем над самим горлом його)—один мах і заллешся юшкою.

Босяк затих і дивився прямо в лице мені вилупленими очима, на одному з яких червоно одблискував місяць. Рот був роззявлений і щелепи судорожно зо всієї сили душили на руку мені.

— Пус...сти...—нарешті прошипів він.

Я згадав про другий, мій ніж і, не випускаючи босякової шиї, витягнув його з кишені нахаби. Потім я встав і одійшов убік з ножем у руці.

Босяк повернувся набік, одвернувшись од мене, і, тяжко дихаючи, лежав, не рухаючись, неначе зразу ж знов заснувши. Я теж захакався і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло помалу визволялось від страшного напруження і слабло. Я одійшов до своєї киреї й ліг, держачи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга!—раптом понуро прошипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралось піску.

— Сам, дурень, винен,—відповів я.—Чого накинуся? Я хотів тільки посміятися з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кишені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не оправдалися: в кишені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він розгорнув сірий попіл, припав до нього всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті, підвівся з червоною цяточкою на фоні лица й ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питаю?—спитав я знов.

— Пішов вон, воряга!

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може оддать хочеш?

— То моє діло. Скільки, кажи.

Босяк у червоній напівтмї хмикнув плямою свого лица.

— От чесний чоловік! Настоящий товариш. Сказано, добряка... І не зчувся, як гроші витяг. Ну, отдавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

П'ять він набавив. От таке ж подле творіння: я так і знав, що набавить. І от же міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли б я їх дав йому, ані крихту не подумавши, чи має він яке право на них. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його десять (та й не десять, а всього п'ять, чи й того, мабуть, менше) рублів,—він цього не брав на увагу.

— Ну, що ж ти сидиш? Оддавай гроші!—знов заговорив він.—Закинув і давай.

Йй-богу, він, здається, починав вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому—ані гадки!

— Так, говориш, там було десять рублів?—по-нуро й немов визнаючи за ним право вимагати, перепитав я. Ану, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і п'ятдесят три копійки. Викладай січас мені!

Він ще не зовсім був певний, що я так «січас» і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в його є якась сила вимагати їх у мене, це він уже чув по моєму голосі, винуватому й хмуromу. Значить, треба було користуватись цим.

— Ну, давай, давай!

— Та де ж я тобі візьму їх?—сказав я.—Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий, що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші й оддай... Коли ти чесний чоловік!

Ага! От на чому він хотів утвердитись: на чесності. Ах ти ж моя понура бестія!—а чоботи ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вернуть тобі твої гроші не відмовляюсь,—сказав я.—Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю й оддам тобі?

— Е?—явно насмішкуватим голосом обізвався він. У таке в нього вже не вистарчило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від втоми чи страху, що забрався так далеко, він позеленів і розтертяно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами одноманітно, ритмічно хлюпали хвилі. Ставало вогко і ноги горіли від укусів комарів. Пісок під руками був холодний і мокрий,—падала роса. Осокори стояли нерухомо, неначе заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвівся й почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колупався коло пояса у себе, часами з ляском б'ючи на собі комарів і, нарешті, зовсім роздягся. Я догадався, що він хотів робити.

Місяць загравав зеленяво-червоними смужками на жовто-сірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і надиво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води. На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, де бився зі мною, одступів кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням пригнуло декілька жаб, виринувши кроків за два в зеленкуватій смузі місячного світла і пливучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду й почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав!—не видержав я.

Але ворог мій немов не чув.

Він довго шукав і ближче, і далі; пірнав, сопів, хукав, шепотом матюкався, знов виміряв очима місце, і знов пірнав, сидючи подовгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилося.

Небо стало сіріти. Мені, нарешті, зробилось так холодно, дивлячись на бовтання тіла в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі, земляк! Кинь,—крикнув я йому.—Не найдеш все одно. Вилізай, я оддам тобі твої гроші.

У гаманці в мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подібними «земляками». Розпорювати пояс при босякові і через це скупчити його увагу на своїй особі мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все що було в гаманці, себто по точному підрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, простягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери. Всі свої гроші оддаю тобі. От. На й кошельок разом. Все, що маю. Бери.

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроші. Вираз його посинілого, набурмосеного обличчя був понуро - непроникливий Руки

його трусились від холоду і пахло від нього водою й жабуринням.

Одягаючись він так дрижав, що не міг потрапити в рукава сорочки. Але, коли я хотів допомогти йому, він одіпхнув мене й вилаявся. Одначе від синіх губ його й танцюючих у різні боки колін на мене несло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів!—раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидячи під своїм піджаком. Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів,—повторив він.—Поняв? Чого вилупив так очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди.

— Та де ж я тобі їх візьму, чудак-чоловік?! Сам же бачив, що до копійки оддав.

— Це мені без надобності. Одроби. А щоб ці деньги були!

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий тон? Він, очевидно, готов був іти за мною і ждять, поки я йому відроблю ці гроші.

— Тобто як одробить? Заробить та заробіток тобі оддять?

— Атож, атож.

Коліна його весь час здригувались від холоду, ноги посіріли від довгого купання, ніс блищав, але очі дивились твердо, з свідомістю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре,—сказав я.—Од своїх слів не одмовляюсь. Значить, ти хочеш тепер іти зо мною?

— Егеж, з тобою.

— Чудесно.

Ситуація ставала надзвичайно цікавою.

Огонь потріскує й стріляє в нас іскрами, що зараз же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скупчений вигляд (ножа, одначе, ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритись з головою і віддатися всім тілом солодкій, слабості. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз же стає далеко тепліше, думки робляться надзвичайно легкими, приємними й трохи фантастичними. Я думаю про те, що босяк похожий на мого приятеля-журналіста, що ми зараз підемо з ним до Барановських і питимемо холодну воду з кізилевим варенням. Правда, наперд візьмемо гаманець з десятима рублями, котрий, як виявляється, лежить між спинкою канапи і сидінням. Я засуваю туди руку і двома пальцями силкуюсь схопити металічну дужку гаманця. Але спинка канапи тріщить і я падаю вниз головою.

Швидко розплющую очі й випрямляюсь, трохи не впавши в огонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисає йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокомах неупевнено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приємно чути, але я цього не дозволяю собі і силкуюсь розплющити очі. І мені здається, що я вже розплющив їх, що встаю, набираю в чайник води і ставлю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приємно цвірінькає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінькання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розплющую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро—рожевий, молодий, свіжий весело іскриться і широко блищить. По другий бік вогню сидить босяк і п'є чай. Волосся так кільцями й за-

сохло йому на лобі, але обличчя вже не сине від холоду. Він зирка на мене, вихлюпує на пісок остатки чаю з кухлика, і простягаючи його мені, строго говорить:

— На, пий чай. Треба йти. Нерано.

— Куди йти?—спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трішки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і п'ю чай. Босяк лежить на боці, жмуриться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте-чисте, без єдиної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного кольору. Пісок одсвічує ніжною рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, синюватий туман.

Але звідки ж усе таки ця певність, строгість, ця свідомість свого права вимагати від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це в нього, напевне, нема ніяких сумнівів,—у чому ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-пильно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроші. Його це, мабуть, дуже вразило й наштотхнуло на такі міркування: чоловік оддає всі свої гроші, оддає тому, хто ограбував у нього чоботи, але за те, що закинув гроші цього грабіжника. Значить, цей чоловік—чесний, або ж, другими словами, дурний. Фізична сила на боці цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дурістю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу вияснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знаєш що, земляк: а відробляти тобі твої гроші мені наче б то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і деякій час важно й понуро дивиться на мене. Погляд у нього до того тупий і зловбий, що в мене з'являється сумнів у справедливості мого психологічного аналізу.

— А це ж як?—кидає він.

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми—квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи. Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти ж що сам казав, що одробиш?

— Верни чоботи, одроблю.

Він зручніше, усім тілом повертається до мене й знову дивиться важко й неприємно-пильно.

— Та ж ти чоботи мені сам дав! По доброті. Я не однімав.

Тепер він уже не посміхається іронічно, вимовляючи слово «добрість».

Ага, он як? Так, правильно, я сам простягнув їх йому.

— Верно?—питає він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й верно...—нерішуче згоджуюсь я.

— Ну, от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене в сні, украв, значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені оддати чи ні?

Іншими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати у людини віру в чесність—ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу й думаю.

— Ну?—добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватись: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу приймати його в подібній формі. Дурість і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, усе це, брат, верно!..—зідхаю я.—Але ж ти силою примусив мене «подарувати» тобі чоботи! Коли б я не дав, ти б мене й ножем штрикнув, а все ж таки взяв би їх. Верно?

— Нікада!—переконано й строго стріпує він головою.

Але тут я вже не можу здержатись і сміюся. Він же навіть не посміхається й хмуро-сонно позирає на мене.

— Ех, брат!—нарешті говорю я йому повчаючим тоном:—Треба бути людиною, а не свиньєю. Узав чоботи—і буде з тебе. А ти ще гроші потребуєш. Та й знов і тут свиньєю виказуєшся: сам при мені нащитав тільки п'ять рублів, а говориш десять. Навіщо брешеш?

Ну, нарешті він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга! Десять було. А що сказав п'ять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожному разі, був не дурень, умів, як збрехать.

— І це правда? Не брешеш?

— Та бреши сам, сука! Думав, що з чесним чоловіком спатиме лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не оддаси добром, оддаси інакше...

Ага! Так? Система примусової моральності? Ти мусиш бути чесним зі мною, який тебе має сам грабувати. Коли ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш інакше.

Власне, він нічого нового мені цим не сказав, я з дитячих літ це чую.

І все ж таки я на таку чесність не згоджуюсь.

— Он як?—кажу я.—Ти лякаєш? Е, брат не вийде діла, тобі ж гірше буде: возьму та й не оддам тобі грошей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі оддам, але не з страху. Адже ніж у мене? Га?

Босяк скоса зирка на мене й мовчить.

— У мене? Кажі.

— Ну?

— Можу я, значить, тут же покончить з тобою, щоб одчепитися од тебе? От візьму «приш'ю» отут тебе, засиплю піском, та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворухиться, тільки скоса поводить на мене запухлими настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь. А що я чесний чоловік, так я це тобі хочу неодмінно докázatь. Ти чоботи ограбував у мене. Добре. Це твоє діло, ти за це одвічай. Я витяг у тебе гроші, я й верну тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке—по добрій волі бути чесним чоловіком? Ні?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що зо всього сказаного мною йому важно, що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім загублена для нього. Це головне. А через що—то питання другорядне.

Але нічого, нехай. Як-не-як, а наочний доказ чесности мусить на нього вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. У першому ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лица відробляю закинені в Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів,—можуть і по карбованцю в день дати Десять день—і благородне завдання виконане.

Я кажу про свою постанову босякові й починаю збиратись у дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, але бачу, як він, натягаючи на свої ноги мої чоботи, не то допитливо, не то з підозрінням погляда на мене.

Ми йдемо спочатку по березі Дніпра, а потім звертаємо в степ на великий шлях. Сонце гріє в спині і вже пахне степом—чебриком, полином, цвітом жита. В тіні хлібів ще лежить срібляста роса і приємно свіжить ноги. Коники невтомно стрикотять на своїх машинках; вгорі дзвенять жайворонки; тоненько, як на скрипочках, пищать і зумлять мухи, бджоли, жучки. Здається, якийсь велетенський оркестр наструює свої інструменти і ось-ось зараз велично, созвучно заграє щось урочисте й радісне.

Ми посуваємось мовчки, повільно. Правда, ми могли б, напевне, багато цікавого розказати один одному, але ми в таких обставинах, що мусимо мовчати. Мені хочеться часом заспівати, але понуре лице босяка вбиває це бажання. Чоботи надають йому поважності й він ніби сам це почуває. Коли б ще знищити дірку на кепці та роздерту сорочку, він міг би навіть імпонувати на селі. Але я в це мішатись не хочу, у мене є своя певна мета і я повинен насамперед її мати на увазі.

Однаке поводження босяка мені здається все ж таки неясним. Коли, наприклад, я зупиняюсь, щоб зірвати колос або подивитись на далеку блискучу смужку Дніпра, він зараз же незадоволено й навіть строго покрикує на мене:

— Ну? Чого став?

Коли я сідаю спочивати, він не сіда, а стоїть біля мене, нетерпляче й хмуρο поглядаючи навкруги. Це трохи не погоджується з тими настроями його, які, на мою гадку, повинні б тепер володіти ним.

Але я мовчу.

У першому ж селі, в яке ми входимо, нас зустрічає невдача. На нас дивляться так пильно й підозріло, відповідають так мляво й неохоче, так байдуже відносяться до скажених нападів собак на нас

що ми хутко припиняєм свої спроби знайти щонебудь у цих чудних людей і виходимо знов у степ.

— Ні брат!—кажу я босякові.—У селі нам навряд чи вдасться знайти роботу. Треба в город або на шахти йти.

Він набурмосено згоджується зо мною. Між іншим, подорозі він встигає зазирнуть у «монопольку» і тепер у нього в кишені—пляшка горілки, яку він час від часу п'є, як воду. Мене не частує.

Горілка піднімає його настрій, рухи стають жвавішими, енергічнішими. Але енергія ця виявляється трошки однобоко.

Коли на дорозі нікого нема, він звертає в хліба і ступає по них, уперто, з сонно-злісним усміхом топчучи їх.

Побачивши попереду сіру посмітюшку, він підніма свою ломаку й, понуро серйозно націлившись, шпурляє в птичку. Не попавши, з серцем, мстиво лається.

От ми йдемо лугом. Край дороги пасуться мужицькі коні, спутані мотузяними путами. Босяк помалу підходить до них, ловить і, розпутавши, сильно б'є ломакою по спинах. Коні, звичайно, зараз же біжать нагору в хліба, де їх піймають, а хазяїни їхні платитимуть за спашу.

На вітання стрічних людей він мовчить або відповідає матюками, лякаючи й вражаючи їх.

Зо мною він все більше та більше строгий, нетерплячий і сердитий. Горілка немов розгорнула темну купу його душі й від неї йде задушливий, тяжкий дух.

Це неприємно і стомлює. Мені сумно і подорож стає нудною.

А іноді раптом незрозуміла, щемляча жалість уколе в серце, хочеться сказати цьому нащасному щось таке, що хоч трохи повернуло б його душу до

мене другим боком. Не може ж бути, щоб у людини не було ясного як не боку, то хоч цяточки, хоч малесенької плямочки. Є ж, напевне, любов до когонебудь або хоч спомин про неї? Ану, нехай він цією плямочкою поверне свою душу до світа.

І от я обережно, іноді навіть підробляючись під його тон, заводжу розмову й задаю всякі питання. Але мої спроби тільки дужче розгортають запашну купу.

Мати? Ого! Коли б він знав її, коли б йому піймалась ця шлюха, він показав би їй, як підкидати своїх дітей у приюти.

Чи жонатий він? Жонатий, тільки не вінчаний: за три копійки з своєю рогожкою. А то рраз у морду—і така тобі жінка, що перший сорт. На кий чорт жінка? Щоб тягалась з іншими псами? Вірних жінок нема й не було одвіку, всі—сволочі й дррані, тільки одна хитріша, а друга дурніша. Всяка жєнщина од природи—шлюха. Навіщо ж з одною зв'язуватись, коли можна сотні їх мати?

З окремих спеціальних виразів, викликів я виводжу, що йому знайомі тюремні ґрати й злочинська мова. Звичайна ж його професія, здається: розгрузка берлин і, коли обставини дозволяють,—усього, що погано лежить. Змалечку побував у лабетах хазяїв і звідти, мабуть, виніс основи свого милого світогляду.

Товариші, друзі? Ну, тут теж ні плямочки, ні цяточки. Сьогодні друзяка, а завтра за пляшку горілки ніж у бік.

У життю найголовніше—вдача. Удалося тобі першому перерізати горло другові й захопити його місце—твое щастя, живи і втішайся. Не вдалось—тягай лантухи на пристанях і спи під тином.

Він мені, розуміється, своїх цих поглядів не в'ясняє. Я сам їх вибудовую на підставі його від-

повідів, які складаються більше з лайок і насмішок з мене ж.

Нарешті, я потрохи скорочую свої розпитування і змовкаю. Він час від часу смочче з пляшки і, не закусуючи, спльовує на дорогу.

Щоб добратись до шахт, треба переїхати на другий бік Дніпра.

Тут, при переправі, у нас виходить сутичка з перевозчиком. Власне, не в нас, а в босяка.

Перевозчик—добродушний, балакучий, підсліпуватий дідусь із бувших лоцманів. Він охоче направляє мене, як доставитись до залізниці, як зайцем у товарному поїзді проїхати до станції Плетений Кіш, як від цього Плетеного Коша пройти на Салаєвські рудники. Він усе і всіх знає, сипе числами років, верст, карбованців, питаюче й ласкаво посміхається, хоч ні про що не розпитує. Словом, дідусь такий, з яким ніякої охоти битись, чи сваритись не може виникнути. Крім усього, за перевоз бере по п'ятаку, махаючи за це веслами з півгодини.

Платити повинен босяк, бо всі гроші у нього. Я на Дніпрі нагадую йому про це і він коротко й похмуро киває головою. На діда він весь час дивиться важким, глибоко-зневажливим поглядом і в розмову не вступає.

Коли човен з шарудінням вилізає носом на пісчаний берег, босяк мовчки встає, вистрибує й чекає мене. Я теж вилізаю. Тоді гевал бере човен за ніс і дуже пхає його назад у воду. Дідусь у цей час стоїть і босякові видно, що він повинен від штовхана впасти, але це його не зупиняє. Дід, справді, падає на спину в човен, а човен, лишаючи за собою конусосхожий слід на блискучій тихій воді, з легким хлюпанням одпливає від берега.

— Та що ж це ти робиш, свиня ти?!—кричу я враженим.—Навіщо старого чоловіка обидив? Оддай йому зараз же гроші!

— А цього жалаєш?—показуючи домаку, виширюється він і, вважаючи питання скінченим, байдуже й важко прямує вгору по стежці. Берег не заселений, людей нема, заступитись нікому,—і він собі спокійний.

Я не знаю, що мені робити. Дивлюсь на човен і думаю, чи не вбився чоловік. Але ось боязко підводиться хирлява постать перевозчика, нервово хапає весла й хапливо, часто починає гребти до села.

Я помалу йду за босяком. Мені вже скучно, я почуваю все більшу та більшу досаду на себе: навіщо я йду з цим чоловіком? Крім утоми та нудьги нічого більше він мені не дасть. Він навіть не інтересний, я подібних до нього багато покинув у городі серед своїх знайомих. Вони так само по-дурному все життя тягають свої лантухи, так само грабують чоботи і так само спихають на дно човна дідусів, що перевозять їх через річку. Я пішов у степ, щоб спочинутися від них. Навіщо ж зв'язався з цим?

Я постановляю розпрощатися з ним при першій же нагоді. Тут, у степу, не треба про це говорити: може вийти знову бійка, нема ніякої необхідності вживати ножів та кулаків там, де можна питання розв'язати простіше й спокійніше. На станції я заявляю йому, що не маю бажання далі подорожувати з ним, побажаю йому всього найкращого і куплю білет за таку ціну, на яку в його не повинно вистарчити грошей. Та й годі.

Але коли я виразно уявляю собі, як саме роблю цю заяву, мені стає не то соромно, не то шкода цього суб'єкта. І я почуваю, що не зможу так обійтися з ним.

Від цього втома, нудьга й досада ще дужче налягають на мене. Солоний піт, що весь час ріже мені

очі, дратує мене; торбинка калатається на палиці у всі боки; накидка весь час те й робить, що злізає з плеча; в підшви ніг боляче коле. Глупо все, та й годі!

Чого ради я йду з якимсь нахабою й робитиму на нього два тижні? Що я йому тим докажу: що одним дурнем більше на світі?

Ми довго так ідемо,—він попереду, я ззаду. Іноді він озирається, немов перевіряючи, чи не втік я. І тоді щетинисте, зле, з круглими тупими очима лице його наганяє на мене трохи не містичне чуття. Мені здається, що я якоюсь фатальною, таємною силою зв'язаний із ним і з цього часу нема вже мені рятунку.

Я стріплюсь, сміюся з себе, але втома, згага, голод знов настроюють мене песимістично.

На станції все проходить. Шматок хліба з салом, два кухлі води та холодок залі третього класу цілком освіжають мене.

Босяк сидить поруч зо мною і вовчими, чужими очима блимає на всіх. Він, видно, почуває себе маленьким. самотнім, затюканим?

Ні, я не можу його покинути. Він, крім того, так упевнений у своїй владі наді мною, чи в чомусь іншому, що в мене бракує рішучості обманити цю віру.

Та й чому б мені ще не побути з ним? Фігура в кожному разі інтересна й не зовсім звичайна. Треба тільки гарненько покопатися в йому. А я все одно ж намірявся побувати на рудниках,—от і хай собі ця фігура плентається зо мною.

—Так ідемо разом, дядюшка, га?—кажу я до нього бадьорим голосом.

Він з похмурим непорозумінням зирка на мене: він ні на хвилину в цьому не сумнівався.

І ми їдемо. Нас запихають у порожній товарний вагон, в якому пахне мукою та чимсь цвілим (наперед узявши з нас гроші за проїзд). У вагоні жовта напівтьма і білий борошняний порошок в щілинах та кутках. Ми лежимо на труській підлозі, хитаючи в такт колесам головами, і думаємо кожний своє.

Іноді поїзд зупиняється й тоді все тіло приємно щемить, а навкруги панує чуйна тиша. Десь далеко чуються голоси і стукіт молотка об колеса. Потім передні вагони з грюкотом шарпаються, наш вагон злегка здригується, а далі теж шарпається вперед, немов злякавшись, що зостанеться. І знов ми трусимось і похитуємо головами, неначе беззвучно, гірко плачемо. У щілину дверей пробираються соняшні промені і в залежності від позиції поїзда пересуваються по вагону, як стрілки годинника.

Я думаю про босяка. Він зо мною так само строгий, непривітний, злий. Те, що я збираюсь вернути йому гроші, ані трішки його не зворушує й не облагороджує,—він вважає, що так і повинно бути.

Це не годиться. Лишаючи його при таких погляді на речі, я роблю йому тільки шкоду. Треба, щоб він зрозумів мій вчинок так, як він є. А для цього треба розказати йому про інших людей, про інше життя й він тоді побачить сам, що слід бачити. Побачить і... Хто зна, може це направить його життя по іншому шляху?

Я навіть хвилююсь і нашвидку накидаю про себе плян промови.

Босяк лежить на своїм піджаку й тупо дивиться кудись у куток. Почекай, голубчику, я тебе зараз трошки розворушу.

Я починаю почувати до нього навіть щось подібне до ніжності, уявляючи, як йому розплющатся ці тупі очі і як він оживе. Він же від похитувань ва-

гона іноді хитає головою і, здається, ніби згоджується зо мною.

Прокашлявшись, я присуваюсь ближче до босяка й починаю розмову. Зачинаю обережно, дипломатично, щоб не настроїти відразу проти себе. Я роблю уваги про те, про се, задаю питання, часом похльоскую по плечі його. Босяк скоса, з підозрінням і хмурою увагою зирка на мене, майже не відповідаючи. А коли відповідає, то теж питаннями вроді: «А тобі що? А якого біса?» Це не багато, але я не гублю бадьорости. Я певний у собі і це надає моєму голосові м'якості, привітності і, без сумніву, переконаності.

І от потроху я помічаю на його лиці все більшу та більшу цікавість і оживлення. Ага, серце! От тотож бо й є!

Я говорю далі, ще з більшим запалом, одвертіше, стаю навіть на коліна перед ним, щоб дати простір жестам, які в таких випадках теж добре впливають. Босяк покивує головою і це вже не від штовханів вагона. Очі його трохи підведені догори і в них поблискує думка. Коли мені здається, що через стукіт коліс йому не добре чути, я підвищую голос і майже кричу, як на зібраннях. Він уже не зводить з мене уважних очей. У них світиться щось хитре, як у людини, котра починає дещо розуміти. Іноді він мене перебива питаннями:

— А ти тоже соціяліст?

Абож:

— А в тебе цих недозволених книжок січас при собі немає?

Я чудесно розумію його питання й даю на них належні відповіді. Справа посувається. Мені стає душно, голос хрипне, але не слабне, навпаки—міцнішає.

Нарешті, босяк зупиняє мене.

— Та-ак...—немов роздумливо говорить він.

— Тето всьо правильно... Ну, а тепер послухай ти мене.

Він навіть приймає зручнішу позу для цього. Я охоче замовкаю і з повною готовністю кажу:

— Прощу. Слухаю.

Цікаво, що він скаже. Здається, він має щось вияснити собі.

— Слухаєш? Добре. Ну так от що, товариш: тепер ти мені одробиш уже не десять рублів, а мабуть так, що двадцять!

Я не розумію його.

— Двадцять? Це ж через що так?

— А через те, товариш, що так мені желатільно. Поняв? А коли тобі не желатільно, дак підем на станції до жандарма та нехай він нас розсудить. Ти йому, значить, про соціялістів розкажеш, а я послухаю... Га?

Мені не віриться, що він говорить серйозно, і я мовчки, стоячи перед ним навколюшках, вдивляюсь у його лице. Ні, паскудна пика світиться насмішкуватим, мстивим торжеством. Не говорячи ні слова, я лягаю на старе місце й дивлюсь на золоті промені, в яких грає порох. Я почуваю страшенну втому і горло горить так, наче його довго чистили щіткою, як скло від лямпки.

— Ну, що ж ти, пташечка, замовкла? Га? Согласний на двадцять чи до жандарма підем?

Мені раптом стає смішно, бо вся ця історія, власне, більшого й не варта. Озираючись до нього, я з сміхом відповідаю:

— Сорок одробилю, тільки зроби милость—не веди до жандарма.

— Добре? Побачимо!—погрозово киває він.

— Та що «добре?» Не віриш? Їй-богу, боюсь. На все согласний, тільки не веди, ради бога!

— Добре, добре. Засмієшся ти на кутні. Бачили ми таких. Водили не раз в участок. Там вашого брата помівають харашо. От там посмієшся.

Ах, дурне створіння! Він незадоволений на мене, йому не подобається моє легковажне відношення до його таких серйозних планів і рахунків.

Він замовкає й робить цигарку, похитуючись і трусячись від штовханів вагона.

— Ех ти дурню!—нарешті кажу я йому.—Та невже ж жандарм дурніший за тебе? Чого ж ти думаєш, що він тобі повірить, а не мені? Де ж твої свідки, що я тобі щось казав? Та подивиться тільки на тебе та й того доволі, щоб схопить тебе за шиворот та в кутузку. Йолопе ти! І десяти рублів не возьмеш і в кутузку попадеш. Бо я, брат, скажу тоді, що ти в мене чоботи ограбував. І в мене знайдуться свідки, що це мої чоботи.

Очевидно, мої аргументи освітлюють йому справу з нового боку. Він мовчки, старанно закурює і вдає, що дуже зайнятий цигаркою, яка розліпилася.

Мене ж уже цікавить інше питання: як поводитиметься цей нахаба, коли відмовиться від жандарма? Чи посміє він після цього вимагати десять рублів?

Нахаба мовчить і курить, спльовуючи на стіну вагона. Я лежу, посвистую й рішаю теж мовчати. З жандармом я, розуміється, не маю ніякісінького бажання заходити в якібудь розмови, але показувати це босякові нема рації. І я тільки посвистую.

Босяк не звернувся до жандарма, признавши, мабуть, справедливість моїх міркувань. Але цей інцидент зовсім не примусив його відмовитись від обіцяного йому відробітку. Розмові в вагоні він взагалі не надавав ніякого значення,—не удалось та й годі.

Коли ми вилізали на Плетенім Коші, він спокійнісінько пішов собі поруч зо мною по дорозі, яка вела до Салаєвських рудників і яку показав мені якийсь залізнодорожник.

Таке поводження могло викликати навіть деяку пошану. Я постановив не розлучатись із цим цікавим екземпляром homo sapiens і підтримувати наші відносини до останньої можливості.

Дорога була вузьенька, малонакочена, але понад нею біг до обрію ряд телефонних стовпів, які здавалися там далеко забитими в землю паличками! Гудів мельодійно й сумовито дріт, шелестів кошлатий овес, пахло цвітом жита. Після темного вагона з його зацвілим духом тут за цей простір, за гудіння дроту та дух доспіваючого жита можна було навіть босяка розцілувати.

Він ішов, звичайно, з своїм хмарним, сонно-злим виглядом, погупуючи по дорозі ламакою й ніяких дротів та житів не помічав. Яка йому може бути від них вигода? Ніякої. Ну, значить, вони не існують.

Але про що ж він усе таки міг думать? Про віщо могли бути думки цього надиво самотнього чоловіка, який навіть у чубатій посмітющі бачить ворога?

— А в тебе паспорт є, земляк,—раптом згадав я, коли на обрію став з'являтись якийсь стовпчик, которий я після довгого міркування признав за димар рудника.

Земляк тільки подивився на мене косим, уважним поглядом і нічого не сказав.

— Є?

— А тобі що?—мляво посміхнувся він.

— Та то, що без паспорта тебе й у посьолок не пустять. Там, брат, на цей щот строго. Ти зразу кажи. Коли нема, то підем кудись у друге місце.

Він чудно й довго подивився на мене, потім скинув свою кепку і з-під підкладки витяг брудний

заялозений папірчик. Розгорнувши, він показав його мені з тою ж глузливо-неохочою посмішкою. Я всиг прочитати: селянин такої то волости Хома Іванович Каленик. Дуже приємно познайомитись!

— Що, є? Ти вже й зрадів?—ховаючи знов паспорт у кепку, процідив Хома Іванович.

Я засміявся й підтвердив його догадку.

Чорний стовпчик на обрію висувався все вище та вище. Незабаром коло нього забіліли хатки, як білі, розкидані в степу, камінчики. А ще через півгодини стало видно великі червоні вали круг димаря, неначе чотирьохкутна фортеця. Біля фортеці розляглось сільце. Сільце обіймав невеличкий ярочок з зеленою смужкою очеретів і вузюсінкою стьошкою річки.

Була саме шоста година, як ми вступили в вулиці рудникового містечка. З хаток і з червоних, брудних та довгих казарм виходили шахтарі з лямпочками в руках, постукуючи все в один бік. Лямпочки були невеликі, довгенькі, обмотані товстим дротом з д्रो-тяними держальцями. Ідучи шахтарі помахували ними, як дяки кадилами. Всі вони були в постолах, а ноги до колін були добре обмотані товстими лантухами, обв'язані мотузками, так що литки здавалися напухлими. Сорочки на шахтарях були всякого кольору: і синього, і червоного, і чорного; але всі були блискучі, засмальцьовані і здавались невдало пофарбленими в темно-червону фарбу. Правда, і штани, і постолы, і картузи, і руки—все було темно-червоного, цегляного кольору руди. Та не тільки люди, але й солома на дахах, стовпи, порох на дорозі, свині в калюжах теж були червоно-руді.

В одній руці у шахтарів були лямпочки, а в другій клуночки з хлібом. На плечах недбало висіла тепла одіж,—під землею холодно хоч у яку спеку. Холодно, темно й мокро, недурно так ноги обмотано.

Але браві хлопці! Вони так незалежно помахували своїми лямпочками, так молодцювато несли набакир одягнені свої кепки, наче йшли кудись на вечорниці. І до того у деяких вигляд був такий, ніби вони знали якийсь секрет, котрий ні за що нікому не скажуть. Сонце світило з-за хмаринок довгими, віястими проміннями, подібними до тих, що малюють на іконах; вікна горіли червоним, радісним світлом; далеко мрів степ вільний, широкий. Здається, спустатись у якусь темну, вогку дірку під землею на весь цей золотий вечір, на всю ніч, таку ніжну, зоряну, запашну, не повинно бути приємно. А вони нічого,—ідуть, помахують лямпочками, ще й поглядають круг себе так, ніби їх там жде щось краще за те, що покидають тут, на поверхні землі.

Вони рішуче подобались мені і я голосно здоровкався з ними. Вони охоче, але байдуже відповідали мені й абсолютно не цікавилися мною, навіть не звертали ніякої уваги на мої босі ноги. Навіть Хома Іванович їх не зацікавив, чого я все ж таки трохи не те що побоювався, а чекав з не зовсім приємним чуттям. Значить, багато бачили всякого люду на своїм віку. Вони іноді перегукувались між собою й деякі звертали в маленький перевулочок. А ті, що йшли далі, питали їх:

— До Олі Степанівни?

— Атож. Треба зайти.

І я бачив, як вони підходили до невеличкої крамнички, що подібна була б до повітки під залізним дахом, коли б не було над дверима зеленої з чорними літерами вивіски. Коло дверей крамнички валялось багато соломи, кінського гною, папірців от цукерків і черепків од пляшок,—очевидно, тут часто ставали покупці з кіньми.

Я рішив піти також до тої Олі Степанівни,—у таких крамничках завжди найкраще знають про

все, що діється в околиці: хто жениться, кого обікрадено, чи є робота у кого.

Хома Іванович віднісся цілком нейтрально до того, що я звернув з великої дороги в маленький перевулочок,—він не клопотав собі голови моїми справами, аби йому були повернені його гроші. Коли я зайшов у двері крамниці, Хома озирнувся й сів біля дверей на пенюк, що стояв там за стілець. Поклавши піджак і палицю на землю біля ніг, він з байдужо-сонним виразом почав крутити цигарку. На нього ніхто не звертав уваги, але й він не дарував нікого своєю цікавістю.

Зайшовши у крамничку, я делікатно став біля стіни, дожидаючи своєї черги. Я не спішив і крім того почував себе навіть трохи ніяково: люди приходять сюди за ділом, а я з розпитами.

Покупців було багато, переважно молодих шахтарів, які не люблять тіснити себе в чомунебудь і дозволяють собі часом і порозкошувати. Такі пили квас і їли пряники, великі білі пряники з рожевими кантиками по середині й по краях. На стойці стояли шклянки з квасом або фіялкою, а шахтарі сиділи на ящиках і вмочали пряники в кольорове питво. Деякі купували оселедці, хліб, огірки, сало: словом, усе, що можна пронести під землею і з'їсти там без особливих клопотів.

Товар видавала молода дівчина, яку всі називали Олею Степанівною, та старенька жіночка, котру величали просто «тьотьою». Але торгувала властиво тільки Оля Степанівна, старенька ж жіночка тільки помагала їй, видно дуже стараючись, і бажаючи помагати, але або не добачаючи, або просто не знаючи, що треба зробити. В особливо критичних випадках Оля Степанівна спокійно, ласкаво, але твердо говорила їй:

— Ну, нічого, мамо: сядьте, я сама.

І мама сідала, а Оля Степанівна, не хапаючись, так само спокійно й твердо брала товар і подавала покупцеві. І вже те, що вона брала в руки, здавалось, ні за що не виприсне в неї. Подаючи, міряючи, важаючи, даючи решту, Оля Степанівна була серйозна й навіть строга. Зелено-сірі прямі очі її дивились строго, прудко і білі вії пушилились над ними теж серйозно й строго,—вони здавались припорошеними мукою, до того були білі, густі та довгі. Лице в Олі Степанівни було ще молоденьке, рум'яне, в густому ластовинні і з дитячими, пухкими губами, які посередині були широко розгорнуті, а в куточках кінчались тоненькими ниточками. Одначе й вони були настроєні діловито і строго. Взагалі, коли Оля Степанівна робила діло, то, видно, всі вже розуміли, що тепер не час жартам і були також серйозні, короткомовні й діловіті.

— А нука, Олю Степанівно, табачку.

— Якого?

— Та якого?... Отого, що... Та чортьогозна, забув, як він називається. Що на скрипку гра, чи що...

— Королевського? Ароматного? Скрипача?

— Скрипача, скрипача!

Оля Степанівна підніма тонкі, білі й цупкі ручки до полиці й бере без помилки з купи пачок пачку «Скрипача».

— Олю Степанівно! Доброго здоров'ячка. Осельодочку пожалуйте...

— Підожди!—зупиняють другі.—Не бачиш, що зайняті зараз. «Осельодочку». Треба ж і понятіє мать.

Я потихеньку вийшов із крамнички й підійшов до Хоми Івановича.

— Ану, земляк, позич мені двадцять копійок, треба чогось купить. Так не можна розпитувать, мішать людям. Я верну, не бійся...

Хома Іванович, не дивлячись на мене, подумав, прижмуривши одне око, потім вийняв мій гаманець і дав двадцять копійок.

У цей час раптом за червоними валами, які здіймались над покрівлями домів, зачулись один за одним вибухи. Здавалось, там почалась ціла баталія з гармат.

— Е, братця, бурка вже! Швидше, Антоне!— крикнув один із молодців з лямпочкою й начісаними на чоло кучерями.—Пора йти.

Він стояв у дверях краминці й чухав обмотаним постолом другу свою замотану ногу. Потім закинув піджак за плече й пішов від крамниці, граючись лямпочкою. За ним вибіг і Антін з пряником у руці й теж із лямпочкою.

А за ними рушили й усі, що були, швиденько ховаючи свої покупки й рошитуючись. Тоді я ввійшов у середину.

Але Оля Степанівна була ще зайнята: вона стояла в кутку за стойкою біля ящиків з горішками й балакала з парубком у засмальцьованій, блискучій і твердій, наче з шкури пошитій, сорочці. У нього було довгасте, чорняве обличчя й теж начісані на лоб кучері.

Одначе, здається, вони нічого не купували й не продавали. Парубок говорив пошепки, дуже серйозно й таємно позираючи вбік, чи не слідкує за ним хто. Оля Степанівна слухала, перебираючи пальцями горішки в ящику, і часом серйозно хитала головою. «Тьотя» не брала участі в їхній розмові й сиділа трохи оддалік коло конторки, але дивилась у їх бік з таким виразом свого кругленького й кроткого личка, ніби знала, про що йшла там мова. Навіть часом також покивувала головою й зідхала.

Я стояв собі й уважно перечитував прибиті на стінах оповістки різних фірм, які з безсоромною хвастовитістю сповіщали, що їхній чай або гільзи суть найкращі з усіх чаїв або гільз на світі. Від пороху й гострого повітря в крамниці мені крутило в носі і дуже хотілось чхнути, але я всіма силами старався не робити цього і взагалі поменше виявляти свою присутність. У крамниці пахло нафтою, оселедцями, чобітьми. На підлозі були величезні, запорошені масні плями і здавалось, що вони так пахли й крутили мені в носі.

Раптом Оля Степанівна несподівано посміхнулась, прощаючись. І вмить стало видно, що вона зовсім молодесенька, жартівливо-весела, одверта дівчинка, з якою можна ще й у піжмурки гратись. Губи їй дуже піднімались над зубами, викриваючи червоні, свіжі ясна, від чого й сама посмішка була дуже червона, соковита, свіжа й ясна. А білі, щільні та широкі зуби надавали щільності й суцільності сміхові.

Я, сам того не помічаючи, теж посміхнувся, задивившись на неї. Але вона побачила це, холодно напустила на сіро-зелені прямі очі свої білі й пухасті, як тирса, вії і твердо проговорила до мене:

— Ви що бажаєте?

Я, признатися, трохи зніяковів за свій усміх і, швиденько перемінивши його на другий, приємно ввічливий і діловитий, відповів:

— Позвольте мені... той, як його...

Я зовсім забув, що намірився купити, і тому випалив:

— Табаку музиканського!

— Скрипача?

— Нудя, скрипача.

Оля Степанівна одвернулась і сказала шахтареві з начісаним чубом:

— А той товариш буде?

— Буде.

— Ну, то так і скажи. Ти йдеш?

— Та треба йти...—задумливо проговорив шахтар і, не прощаючись, вийшов з крамниці, про щось пильно думаючи.

Оля подала мені тютюн.

— Що ще?

— Власне, мені більше нічого не треба було. Але я заклопотано подумав і, не пригадавши більш нічого, сказав:

— Здається, усе... А от я вас хотів спитать, товаришко...

Оля Степанівна здивовано, але серйозно, навіть строго зиркнула на мене при слові «товаришко». Одначе не сказала нічого.

— Чи не знаєте ви часом, як тут нащот роботи?.. Чи можна, приміром, роботи добути? На руднику, в шахтах, значить, чи так, може, щось підходяще? Ви вибачайте, що я так... Ну, значить, як чоловік подорожній і той... а ви тутешні... Може вам відомо щонебудь?

— А вам небезпремінно у шахтах треба?—строго спитала Оля Степанівна.

— Ні, не небезпремінно... А, значить...

Оля Степанівна, не дослухавши, хитнула головою, повернулась до матері, про щось тихенько побалакала з нею і знов звернулась до мене. Виявилось, що роботу вони сами можуть запропонувати, а саме: копати льох. Вони тепер якраз будуються, ставлять хату, повітку та копають льох. Робочих на рудниках тепер мало, бо літня пора, копати нема кому, ото ж коли ми хочемо, то можемо стати,—плата буде по рублю в день на хазяйських харчах. Більше вони заплатити не можуть. Ну, праця од шести до шести, як і в шахтах.

— То ваш товариш?—хитнула вона головою на Хому Івановича.

— Так, товариш, тільки...

— Ну, от удвох ви швиденько викопаете...

Пропозиція була зовсім не погана і вдвох, розуміється, ми з роботою не забарились би, от тільки як отой милий товариш поставиться?

Оля Степанівна чекаюче дивилась мені просто в лице. Губи її були тісно стулені, немов вона їм дозволяла розкриватись в крайне необхідних випадках. Одначе посередині були широкі, свіжі й надзвичайно милі.

— Треба з товаришем порадитись!—заклопотано пробурмотів я, нарешті, й вийшов до Хоми. Той сидів собі, як і раніше, трохи зігнувшись на колодці й дивлячись по вулиці похмурим, байдуже-сонним поглядом. З дірки картуза, як кінчик курячого хвоста, випиналось брудне й жорстоке волосся. Товста, олив'яно-темна пика з важкими щелепами в щотині була тупо набурмосена й по ній не можна було пізнати, чув він розмову з Олею Степанівною чи ні.

Я нахилився до нього і пошепки вияснив, у чому річ.

— Станеш на роботу зі мною?

Хома Іванович зневажливо циркнув крізь зуби і сказав:

— З якої речі? Не желяю.

— Ну, а що ти будеш робить тут?

— А твоє яке собаче діло?

От і говори з таким бароном. Хороша, якраз підходяща, робота і втече з рук!

— Ну, слухай, земляк, покинь. Давай візьмемо. От чужак, їй-богу. Ми за тиждень управимось. А я тобі свої гроші оддам, от присягаюсь тобі. Ну?

Ні, ця фігура ні за що не хотіла стомлювати себе роботою.

— Ну, а де ж ти будеш? Зо мною?

— Не твоє діло. Схочу—з тобою, схочу—де схочу.

Цілковита незалежність і свобода! Я зідхнув і вернувся в крамничку.

— Не хоче товариш!..

— Чого ж він не хоче? У шахти хоче?

— Та ні... Він, бачите... Він зовсім нічого не хоче... Не то що не хоче, а...

Чорт його зна, що сказати, як в'яснить таку панську вдачу свого товариша! А тут ще ці серйознодитячі, мовчазні й чекаючі очі.

Я постарався зробити переконуючу міну й сказав:

— Така штука, товаришко: знаєте що? Давайте я сам копатиму! Скільки вкопаю, стільки й буде, а він нехай собі... От так. А копать буду совісно, про це не бійтеся.. Га?

Видно було, що Оля все ж таки не розуміла, через що я сам буду копати, а мій товариш, такий здоровенний гевал'яка, тільки сидітиме біля мене. Я й сам розумів, що неясність лишається й що це навіть трохи підозріло. Я ще раз озирнувся на Хому Івановича. Збоку голови його безпричасно й тупо стирчав пучок волосся.

— Хм... Як вам це сказати?

Тут я нерішуче й ніби роздумуючи, почухав брову.

— Тут, бачите, ціла історія. Цей чоловік, знаєте, не може робить... Здоров'я у нього таке... Позвольте, ви не дивуйтесь, на вид він, правда, здоровий, а... Ну, я вам скажу коротко: сидів чоловік у тюрмі...

— За політику?—якось живіше, але все ж таки строго спитала Оля.

Я вхопив цю живість і вже жвавіше відповів:

— Цього я вам, по правді, не скажу тільки страдав чоловік багато. Тільки ви йому, будь ласка, ані словечком про це не натякайте, щоб і не догадувався, що ви знаєте. Він, знаєте, такий чужак,

що стріють із себе босяка, так ви не дивуйтесь... Може, навіть часом і вилається, так ви нічого не думайте. Це все навмисне, щоб виду не подать, хто він такий. Пашпорт у нього в справності, не бійтесь, ну, а от собі такий просто чудак. Понімаєте? Ми до Бердянська йдемо, там у нього родичі. Ну, а я його подорожі, понімаєте, піддержую. А він коло мене спочиває... Натерпівся чоловік, горя багато, знаєте... А я обіщаю вам, що копатиму совісно, про це не клопочіться. Я, значить, хотів би цю роботу через те, що недовго і без мороки. А на шахтах, мабуть, як і на заводах, ще в контору та до лікаря...

Оля Степанівна потупила очі, прикривши їх, як віями, довгими віями й похмурила бугриками ледве помітні жовто-золотисті брови. Я зауважив, що чомусь під волосинками брів були червоненькі смужки, наче брови вищипав хтось і від того шкура розігрілась на тому місці.

— Добре, оставайтесь...—раптом сказала вона— й підняла вії.

Я задоволено поправив кепку і переступив своїми босими ногами.

— От і прекрасно!..—сказав я.—А почнем, мабуть, уже завтра?

— Та вже ж не сьогодні. Уже вечір. Ми зараз зачинимо лавку й підем. Я вам покажу, де будете робить. І де спатимете. Ваш товариш з вами буде спать?

— Товариш? Не знаю...

— Ну, та де схоче собі. Я тільки так...—поспішно й строго перебила вона мене.

Старенька не мішалась до розмови. Вона сиділа, якось подавшись наперед і дивлячись в одну точку рівним, некліпаючим і журним поглядом. На ній ситцева темненька хусточка й темного кольору дзвіночком кохточка.

Оля Степанівна нехапливо, але проворно прибрала дещо по крамниці, озирнула ще раз усе хазяйським оком і підійшла до старенької. Торкнувшись обережно рукою до плеча, немов боячись злякати, вона похмурилась і сказала:

— Мамо, ходім уже.

Мати живо повернулась до неї, зрозуміла слова її й зашамоталась.

— Уже? А, ну, добре, добре...

І вона встала з таким виглядом, ніби тільки того й сиділа, що ждала Олю. Встаючи, вона хапалась жовтими, дуже поморщеними руками за Олю й за полицю з товаром. Оля допомогла їй і вивела з-за стойки.

І от я працюю.

Умова була робити від шести до шести, але я берусь за лопату, як тільки показується сонечко з-за валу рудника. Я не дуже певний за якість своєї роботи, тому краще надолужити кількістю. Хазяйки мої ще сплять у своїй земляночці, як я, умившись та напившись холодної води, уже кидаю лопату за лопатою густої, чорної, приємно пахучої землі. Часом я випрямляюсь і, витираючи піт рукавом, непомітно поглядаю на двері земляночки чи не встали вже там. Земляночка малесенька, вся в землі, а над землею тільки глиняний невеличкий дашок випинається. На дашку росте бур'янець і кущик мальви,— його посадила Оля Степанівна. На тім дашку вночі сидить Брунька—маленька, старенька собака з пукатими очима і старанно по-старечому гавка: хазяйок стереже. Більш нічого на подвір'ї нема: ота земляночка та крамничка, перероблена з повітки. Ну, тепер ще хатинку й нову повітку ставлять. Для повітки тільки місце намітили, але хатинку вже серйозно будують, вже стіни й крокви на даху виведені.

Стіни мажуть мазальниці, три молодичі, зубасті, веселі й цокотливі, як коники у траві. Цілий день вони цокотять, співають, з кимсь перегукуються на вулицю. Я мав таки клопоту з цими чортовими молодичами: вони наче завзялись не дати мені сповняти як слід свою роботу. Особливо тоді, як місяць глину. Яма з їхньою глиною якраз коло майбутнього льоуху і вони, високо попідтикавши спідниці й поробивши якісь опухи на крижах, топчуться білими круглими ногами по глині й просто не дають чоловікові спочинку: то раптом, дивись, ляпне тобі глиною просто в рот і заліпить так, що дихнуть не можна; то у них чогось води не стає й бідні молодички так просять, так благають принести хоч відерце. Чоловік не камінь, а надто, коли... Ну, добре, береш відро й біжиш до криниці. А прийдеш, виллеш їм воду, допоможеш, гульк: лопати нема. Молодиці ж сидять на козлах біля стін і, держачи на одній руці глину, другою одривають від неї невеличкі шматки й сильно кидають у стіну, щоб добре влипла. Вони вже серйозні, уважні і з головою зайняті роботою. А лопати моєї так таки й нема.

Все це, розуміється, вже б і не така біда, чоловік не манах, а от тільки погано те, що ці цокотухи і при Олі Степановні дозволяють собі жартувати зо мною. Їй це не може подобатись.

Річ у тім, що в моїх хазяйок велике горе: Олін брат Іван, шахтар з цього самого рудника, сидить тепер під арештом в одній із старих шахт. Шахта ця—сажнів п'ятнадцять углиб і на самім дні її сидить Іван, а нагорі стережуть його двоє стражників. Адміністрація рудника знайшла, що для чоловіка, який піде на каторгу або якого повісять, така в'язниця найбільше підходить. Арештували ж його за вбивство інженера. Інженер нагаєм сильно побив невеличкого хлопця підчас роботи й вибив йому

обидва ока. Іван був одкатчиком і якраз наскочив на цю сцену. Покинувши вагонетку, він ізчинив крик, скликав товаришів і всі обступили інженера. Інженер вихопив револьвер, але в цей мент йому в голову хтось кинув великим шматком «породи» і вбив на смерть. Штейгер і десятники показали, що виразно бачили, як камінь кинув Іван Ревун. Іван Ревун рішуче одкидав це обвинувачення, але його взяли й посадили в шахту № 7, яка була власне й не шахтою, а тільки пробною ямою в п'ятнадцять сажнів углиб і з деякими бічними «пробами». В'язницю отовпили купою стражників, а робітникам заявили, що всякого, хто буде помічений у бунті, зараз же буде кинено до Івана Ревуна. Робітники бунту не робили й через три дні стали на роботу.

Однаке Івана Ревуна чомусь нікуди не одвозили, все держачи в ямі, навіть до слідчого, що був раз приїхав, не водили, немов чогось вичікуючи.

Між іншим, коли я розказав цю історію Хоми Івановичу, той слухав її без усякого співчуття та навіть без усякого інтересу. Тільки в самім кінці з своєю синьою й гидкою посмішкою зауважив:

— Так і треба.

Я не розумів

— Кому так і треба?

— Усім. І тому й тому.

— Та за що ж і тому? Хіба ж доказано, що Іван убив? Ти про Івана говориш чи про кого?

— Та про нього ж. Конешно, що він убив. А то хто? А тепер нехай посидить.

От це й усе, що в його знайшлося сказати про Івана Ревуна.

— А Олька твоя бреше, стерво...—раптом додав він, знов ледве розтягнувши товсті губи в посмішку. (Олю Степанівну він інакше не називав, як «Олькою»).

— Чого ж бреше, дурню ти?

— Знаємо, чого.

— Ех, ти! Що ж тобі злого зробила дівчина, що ти лаєш її, га? Що поводитьсь з тобою, як із чоловіком?

Дійсно, поводження Олі Степанівни та її матері з босяком просто зворушливе. Він нічого не робить, тиняється цілий день по руднику, спить, жере, часом навіть п'яний приходить,—вони ніби не помічають того. Увечорі після замкнення крамнички ми всі разом вечеряємо перед земляночкою на подвір'ї. Од Хоми смердить потом, горілкою, брудом і махрою так, що на два кроки від його дихати трудно, а вони нічого: підливають йому чаю, дають усе смачненьке, сидять плече о плече з ним і не скривляться. Сорочки своєї він так і не зашив і раз-у-раз видно голе, жовтобрудне, набухле тіло. Я вже й говорив йому не раз про це, і свою навіть сорочку давав; гевал ніби навмисне одмовляється й тільки з сміхом маюється замість подяки. А сидячи за чаєм, він сьорбає його з блюдечка так, ніби хоче втягнути в себе всю землянку. Вигляд у нього хмурий, злий; весь час мовчить і майже не відповідає на питання, які несміло задають йому хазяйки. Коли ж відповідає, то переважно таким тоном і такими словами, що я про себе тільки глибоко й трудно зідхаю.

Але ні Оля, ні «тьотя» все таки не помічають нічого, немов усе так і слід. Старенька тільки іноді, зніяковівши, говорить своє улюблене: «А? Ну, добре, добре»... Здається, вона когось заспокоює цими словами, чи згоджується з чимсь, скоряючись і смирюючись.

А Оля часом, як босяк на неї не дивиться, уважно, допитливо і якось сумно чи м'яко огляда його своїми зелено-сірими строгими очима.

І от здавалось би, що таке відношення чужих людей повинно викликати в людині тільки признан-

ня й подяку. А Хому ніби аж радувало, що він може за це віддячувати їм пакостями. З старенької він глузує за те, що вона забутлива і по декільки раз пита про те саме. Не подобається йому й те, що вона молиться богу надворі за земляночкою, одмахуючись підчас молитви від Бруньки, або щось питаючи в Олі. Старенька часто плаче. Але старається робити це нишком денебудь у куточку й нашвидку, щоб Оля не бачила. Іноді мені й Хомі видно, як вона, прийшовши з крамнички, довго тикає ключем у замок, не можучи за сльозами попасти в дірочку. Так часом, не всилі одімкнути або забувши про це, спирається головою об одвірок і тихенько, гірко плаче. Босяк же й тут знаходить привід для сміху й матюка. Та ще й не вірить, що старенька плаче щиро, — приставляється, мовляв, щоб розжалобити Ольку. А коли Оля, піймавши матір у сльозах, сердито й часом навіть злісно прикрикне на неї, Хома знов незадоволений: хіба не подла дівчина, хіба можна так поводитися з матір'ю?

Олю ж Степанівну він через щось особливо не любить. Вона і «зла, як гадюка», і брехлива, і «руда, як собака», і розпутна. Отой шахтар, Григор, що часто приходить до Олі й іноді про віщось таємниче балакає з нею, є її полюбовник. Хома це напевне знає. Він сам бачив, як Оля раз уночі швидко йшла з Григором кудись у поле до скирт, а вернулась аж перед світанком.

Сперечатись, або сваритись чи просто балакати з цим безнадійним суб'єктом вже майже неможливо: за ці кілька днів од нудьги, чи від чого іншого він став якимсь ще уїдливішим, причепливішим, без причини злим, для нього сварка або бійка тільки бажані.

От тільки мазальниці зовсім не панькаються з ним. Ах, милі цокотухи, вони ані трішки не шанують

цю високу особу. Коли він куняє в п'янім чаду в холодочку нової хати, на голову йому неодмінно звалиться пуди два мокрої глини й вимаже його днів на два, поки глина не висхне й не полупиться сама собою. Вони до нього інакше й не звертаються, як: «А слухайте, господин босяк!» або ж: «Ну, ваше босяцьке голодрабе благородіє!».

Він, само собою, за словом чи лайкою в кишеню не лізе й відповідає їм такими «жартами», від яких навіть ці, сміливі на язик і не дуже соромливі, молодичі верещать від сорому й одпльовуються.

Трапляється, що підчас подібних «жартів» по подвір'ї проходить Оля. Хому це не спиняє, він ще голосніше матюкається з особливим смаком, вимовляючи соромицькі слова, немов перевіряючи, що з того вийде.

Оля Степанівна, вся червона, з виразно біліючими віями на лиці, прискорже ходу та й годі. Ні разу вона йому нічого не сказала!

Хома ж пояснив мені це тим, що їй приємно чути такі слова.

Після одного з подібних «жартів» я раз увечорі пішов за босяком у степ, куди він ходив ночувати. Там я цілком серйозно заявив йому, що коли він має намір і далі так поводитись, то я грошей йому не віддам, його самого одлупцюю до смерті й розпрощаюся з ним. На це Хома Іванович витяг з халяви новенького ножа й запропонував мені спробувати, чи добре він ріже глотку, живіт і т. п. В результаті з цеї балачки вияснилось тільки те, що він не збирався швидко йти з рудника, хоч би я й пішов звідси. Йому тут добре, стара та Ольга годують його, а «на бутилку» він завжди собі дістане. І при цьому так посміхнувся, що я зразу догадався, де дівся Григорів піджак, який той забув на вікні нової хати й чого ходив Хома у сусіднє село.

Так, справа прибирала серйозний і не зовсім сподіваний характер. І головне, що я сам у всьому був винний!

Спробував я, було, дипломатичним шляхом подіяти на цього гевала, психологією його взяти, викресати іскру божу з цієї гниючої купи.

— Ну, слухай, голубчику,—казав я йому самим кротким, привітним, трохи тремтячим від зворушення голосом:—як же тобі не соромно? Ти подумай сам, які хороші ці люди, яке горе у них і як ти обижаєш їх своїми всякими штуками. Ех, ти! А як вони поводяться з тобою? Як з чесним, порядочним чоловіком, за стіл тебе поруч з собою садовлять, отаке опудало, босяка п'яного, смердючого. А ти не то що не чуствуєш цього, а ще й поганиш тут же на цим самим столі. Свиня ти, голубе. Ну, подумай ти сам про це. Ти ж розумний, хороший чоловік, я ж знаю. Припини себе трошки.

Але й цей метод не поміг. Навпаки,—він, здається, надав ще більше самовпевненості й нахабства гевалу. Та не тільки нахабства, а ще й злости, ніби Оля та мати її кривду йому робили тим, що поводитися з ним, як із людиною.

І доводилось, хоч не-хоч, іноді нагадувати Олі Степанівні про те, що чоловік, мовляв, сидів у тюрмі, страждав. Оля, розуміється, й слухать мене не хотіла, сердилась навіть, що їй поясняють: ніби вона сама не бачить, у чому тут річ.

Ні, просто таки чудесна була дівчина Оля Степанівна! Як вона, наприклад, держалася в ці дні, дні смутку, тривоги, одчаю і горя. Я тільки раз бачив, як вона плакала. Це було тоді, як мати вернулася з контори і сказала, що їй без дозволу слідчого не можуть дати побачення з Іваном і як старенька якось злякано, помертвілими від журби й одчаю губами, хто його зна для чого, не дочувши мабуть

закінчила своє оповідання словами: «А? Ну, добре, добре». Тоді Оля не видержала: кинула з розмаху поперед себе витягненими руками, упала головою на табуретку й люто закричала. Не заплакала, а з риданням з ненавистю, з сльозами муки закричала.

Ото було тільки раз, що я бачив у Олі сльози. А більше ніколи. Навпаки, вона навіть була весь час весела, жартувала, сміялася. Правда, й жартувала вона строго і майже сердито, але то вже така була вдача у неї.

Старенька, варячи обід, часом просила мене перебігти в крамничку і принести чогонебудь: соли, чи лаврового листу, чи там масла трохи. І я іноді чув, як Оля Степанівна жартувала. От входить поважний, не зовсім виспаний після гульні, шахтар, здоровкається, довго дивиться по полицях, немов вибираючи, що б йому купити; і, нарешті, питає:

— Пшоно у вас єсть?

Оля серйозно, але з легесенькою іскрою сміху в строгих очах, відповідає:

— А вам яке діло?

Шахтар ніяковіє й дивується.

— Отаке! Та я ж купити хочу.

— А... ну, то так і кажіть. Скільки вам?

Усі весело сміються: та й строга ж ця Оля Степанівна. Сміється й шахтар з полекшенням; Оля ж тільки щурить очі легеньким сміхом і ловко, проворно та твердо крутить з паперу «фунтик».

А сидячи ввечорі за чаєм перед земляночкою, вона щохвилини комунебудь щось кричить на вулицю. З улиці до землянки—кроків десять і всякий, хто йде, може бачити все, що робиться у нас. А народу проходить багато: шахтарі, десятники, артільщики, артільні куховарки, часом і конторщики з рушниками на плечах біжать до річки купатися. Всі

знають Олю та «тьотю», всі вітаються, говорять два-три слова й ідуть далі. І кожному Оля Степанівна вміє відповісти, для кожного знаходить те, що йому більше підходить. Сама навіть зачіпає.

— А куди то з порожніми відрами? Курку доїть?

То йде Явдоха, жінка шахтаря Дениса, який має звичку наперед пропивати получку.

Явдоха зупиняється, сміється й весело говорить:

— Атож! У нас такого всякого добра, що тільки птичого молока нема. Так оце курку доїть біжу. Драстуйте, чай-сахар! | | | | |

— Просимо.

— Спасибі. Треба бігти, а то корови на сідало посідають...

І біжить далі, а Оля з зеленими іскорками сміху в очах дує на блюдечко й п'є чай.

— Чай-сахар!—не зупиняючись, кричить артільщик Мурий, дрібно перебираючи коротенькими ногами й поспішаючи. Він завсігди поспішає щовечора, хоч може пробалакати, поспішаючи на одному місці, години дві.

— Чайок попиваєте? А мене не підождали?

— Е! Ждали-ждали та й розсердились. А куди це так швидко? За вчорашнім днем

Мурий на хвилинку стає й поспішно витирає рукавом червоне, кругле, добродушне лице.

— Біда, Оля Степанівна, зап'янували хлопці.

— Нічого, проспляться.

— Е, проспляться. А робить хто буде?.. Проспляться... А вечорок який, Оля Степанівна, га? От оце б у степ хоч би пройтися!..

(Мурий з великим нахилом до поезії).

— Оце зустрів директорську дочку. Поїхала верхи з Сабатовським і ще якимись двома панами. Живуть люди! Коні—як не тріснуть, такі ситі та блищать. Поїхала собі прогуляться...

— А у вас за чим діло стало?—серйозно говорить Оля.—А ви піймайте їжака та теж верхи за ними.

Мурий дрібно, закотисто сміється, закашлюється і, махнувши рукою, поспішає далі.

Ого! Оля Степанівна була не з тонкосльозих. Вона сама про брата ні з ким не заговорювала, але й другим не дозволяла жаліти себе. Сидить там у ямі й хай собі сидить, нема нікому до того ніякого діла; зідханнями, похитуваннями голови та всякими словами не допоможуть, ну, і нема чого про це говорить. Правда, мало хто й говорив, кожний розумів, що, дійсно, сльозами не допоможеш. Тільки стражники часом, проходячи повз землянку, дуже сердешно, сумно, з співчуттям питали:

— Ну, що, Оля Степанівна, як там з Іваном Степановичем?

Оля спокійно й навіть весело відповідала:

— А що ж йому? Холодочок, тихо, полежує собі там...

— Так-так... Ну, а как нащот следствія?

— Та й следствие добре: як начальство сказало, так і єсть.

— Так-так... Хм!.. Таке прискорбіє!.. Ви б, Оля Степанівна, до губерського прокурора вдарились. Говорять, що він...

— А навіщо до прокурора? Він уполні согласний з нашим начальством. Навіщо ж його безпокоїть напрасно?

— Так-так... Ех-хе-хе!.. Ну, прощайте...

— З богом.

Старенька, правда, таких розмов не могла слухати, щоб не заплакати: вона швиденько хапалась руками за Оліні плечі, підводилась і йшла в землянку. Там вона сідала на приступках так, що її не видно було нікому, і гірко, тихенько плакала, зігнувшись і закривши лице фартухом. А Оля навіть і не помічала,

що мати кудись ізникла. Посміхалась і заводила розмову зо мною або Хомою про щонебудь, що її цікавило: про льох, погоду, або про собачку Бруньку, якій вона збиралася купити окуляри, бо бідне створіння було сліпе від старости.

От тільки одного я ніяк не міг зрозуміти: чого не одвозили Івана Ревуна в губернію? Навіщо мучили чоловіка в тій ямі? Невже не було тонших способів показати йому, де раки зимують? На десять кроків нікого до тої ями не підпускали, не дивлячись на те, що над лядою стояло двоє стражників і за велику свою милість мали, коли дозволяли родичам передати щонебудь з їжі підземному в'язневі.

Я ні з Олею, ні з «тьотькою» про це не балакав, бо вони, видно, знали стільки ж, скільки й я.

Але нічого певного з розмов і з сторінніми людьми не міг винести. Одні казали, що Ревуна держать тут через те, що начальство не певне, чи то, справді, він убив, і веде ще слідство. Дійсно, часто брали на допит то того, то другого з шахтарів і слідчий же домагався, щоб сказати, хто саме вбив. Всі показували, що Іван Ревун каменя не кидав. Але начальство, очевидно, хотіло найти таких свідків, які б бачили, що кидав.

Інші ж казали, що адміністрація боялась витягти з ями і везти Ревуна, бо ходять чутки, що шахтарі змовились одбити його по дорозі. Неначе б то склали з-поміж себе якусь «комісію» чи «партію», яка мала тою справою займатися. Немов і револьверів, і бомб уже подоставали. Тільки стражники рушать, як зараз же буде сповіщено всіх і весь рудник кинеться в погоню. Ніби й коней мужики дають,—розуміється, за плату. От начальство тепер і затяга діло, наче б то ведучи слідство, а насправжки видивляючись, хто є в тій партії, щоб половить та придержать

на той час, як повезуть Ревуна. Через це ніби й держали його не в конторі, а в ямі, бо від неї недалеко були казарми стражників.

І те й друге було дуже можливе. Е, шахтарі нарід бравий! Шаhtar—чоловік одчайний, він із смертю за панібрата, йому все одно: чи пороною його придавить під землею, чи стражницька куля проникне, чи п'яний замерзне десь під тином у рівчаку—раз мати породила, раз і помирає!

Але, по щирості сказати, я ніякого такого войовничого настрою ні в кого не помічав. Ходив я вечорами і до монопольки, і в робітничі казарми, і в пивні, умисне придивлявся й прислухався і нічого все ж таки не помітив. Про Івана Ревуна навіть рідко згадували. А як і згадували, то без особливих почувань: пожаліють, вилають «барбосів» та й усе. До нього ставились уже, як до покійника. «Ех, мовляв, був колись хороший парубчина, отой Іван Ревун!» Та й більш нічого.

Так само й по Олі Степанівні нічого помітно не було. Вона уже повинна б була знати все, що торкалось її брата, чимнебудь та виявила б змову, коли б вона була: чи ходила б кудись, чи шепотілася з шахтарями, чи якось хвилювалась би. Нічого такого не було. Шепотілася часом з Григором, але то інше було шепотіння. Так не червоніють і не соромляться змовщики, коли їх застукають, як це робили Григор та Оля. Змовщика так прилюдно не виглядають і не переказують йому через людей, щоб неодмінно сьогодні ввечері зайшов.

Та й недурно ж оті дурні мазальниці чіплялись до мене, дражнячи Григором. Вони своїми баб'ячими головами зараз же скомпонували собі, що я залюбився в Олю: бабі скрізь любов, хоч чоловік ні сном, ні духом не причасний до того. А все ж таки, значить, недурно Григора сюди пришпилювали!

Але Хомі, розуміється, поводження Олі не подобалось: брат сидить у ямі, от-то на шибениці за дрига ногами, а сестричка з полюбовничками «анекдоти строчить». Страшенно чеснотний чолові'яга був отой Хома.

Ах, отой ще Хома! Він каменюкою лежав мені на серці. Де він тільки брав грошей на горілку? Останніми днями він уже інакше не з'являвся на подвір'я, як тяжко, аж чорно, п'яний. Очі йому зовсім запухли, лице обвисло, погляд був якийсь неodrивний, тягучий, упертий і ще більш понурий. Він міг стати на одному місці, широко розставити ноги, неначе укріпившись таким способом, і дивитись на когонебудь хвилин п'ять, не одводячи з того своїх моторошних очей. Мазальниці аж тюкали на нього, закидали його глиною, хлюпали водою межі очі,—він «нічого тепер уже не кажучи» тільки в'яло спльовував і одходив на друге місце.

«Тьотя» вже почала серйозно боятись його і навіть просила мене не пускати до них таким свого товариша. Взагалі, цей босяк ставав уже для всіх підозрілим, а для мене просто небезпечним. Іноді він і на мене дивився. Я вже посунувся з своїм льохом так, що мене з землі не видно було. Босяк приходив, сідав на горбик, що накиданий був біля ями, спускав ноги й починав дивитись на мене,—пильно, хмуρο, мовчки.

—Ну що, Хома Іванович, знов прийшов дурака стріть?—питав я.—Стрибав би ти, брат, лучче сюди та помахав би трошки лопаткою. Такий хороший господін, а дурака стріш...

Хороший господін нічого не відповідав. Міцно упершись руками в вогку глину, неначе збираючись плигнути в яму, він сидів, зігнувшись, і п'яно сопів носом.

— Ссволочі, ссукини ссини...—раптом ні з того ні з сього бурмотів він і сидів далі, сидів навіть тоді, як я навмисне на нього кидав глину.

З Олею Степанівною він так само не церемонився, навіть зачіпав її і бундючним, п'яно-грубим і злим тоном питав, чого вона задається. Де, як, у чому задавалась Оля, зрозуміти не можна було, але він товк своє і обов'язково хотів, щоб Оля призналася, чого вона так задається. Оля не хотіла признатися й лагідно-спокійно радила йому лягти спати.

Але одного дня сталося щось надзвичайне: Хома прийшов тверезий. Прийшов уранці, сів біля ями на глині і, покурюючи, став дивитись на мою роботу. Дивився, правда, так само важко й понуро, але тверезо й неодривно. Мало того: страшна сорочка його була зашита! Так-так, сорочка була зашита й поли її не розвівалися вже, показуючи голе тіло. Я очам своїм не повірив і ще декільки раз уважно озирнув його. Дійсно, таки була зашита.

Босьяк, мабуть, помітив мої погляди, бо очі його неначе ніяково чи сердито забігали по ямі.

Я копав собі далі, так ніби ніякого Хоми не було тут. Мазальниці мазали вже зсередини й чи не бачили Хоми, чи не хотіли його зачіпати. На подвір'ї не було нікого, тільки Брунька лежала в холодочку під дашком землянки.

Хома довго сидів так. Часом він немов збирався щось сказати, але нічого не говорив і тільки робив усім лицем такий рух, ніби щось ковтав. Іноді брав грудку глини і, сердито пом'явши її, одкидав убік. Переміняв позу, дивився на небо з таким виглядом, неначе був заклопотаний, чи буде погода сьогодні. Словом, поводився чудно.

Я ж нічого ніби не помічав і копав собі далі. Дуже придушивши лопату босою ногою, я встромляв її

аж по держално в м'який, вогкий ґрунт. Потім швидко нахилив держално до землі й піднімав з шматком жовто-сивої глини. Держачи її, як паляницю, на лопаті, я сильно змахував і викидав нагору. Треба було пильнувати, щоб паляниця вилітала аж за горбик і не падала знов у яму. Розуміється, чоловікові не до того, щоб за кимсь там слідкувати, або балакати.

Одначе сам Хома зачав балачку.

— Ех ти!—вмить несподівано і з зневагою почулося від його.

Я здивовано підняв угору лице: босяк кривив губи не то ніяково, не то глузливо.

— Хіба ж так копають, га?—кинув він на мою роботу.

— А що таке?—озирнувся я круг себе, але нічого не помітив.

— «Що таке!»—перекривив він мене.—Таке, що дурно гроші береш, а робить не вмієш.

— Та чим же я не вмію?

— А от тим, що не вмієш. Хіба ж так копають... «Ох»...

І Хома навіть перегнувся в один бік, скривився всім лицем, передражняючи мене, як я ніби піднімаю лопату, і незграбно махнув руками, наче викидаючи землю. Потім з призирством похитав головою й сказав:

— Ех, ти, роботій!

Я засміявся: це вже був ідеал нахабства.

— А ти вмієш?

— А щоб ти знав, що вмію.

— Ану покажи, навчи.

— А от і покажу, і навчу!—стріпнувся усім тілом босяк і став на ноги.—Стань убік, пусти!

Я одійшов у другий кут. А Хома, не дивлячись навіть на драбинку, по якій міг би спуститись, плиг-

нув униз. Під ним аж вгрузла земля і з стіни обвалівся шматок глини.

— Давай сюди лопату! Дивись, як прахтіканти копають. Прийми ноги. Дивись. Рраз! Бачив?.. Тепер... два... Бачив?

Дійсно, лопата ввійшла в землю легко, гладенько, як у масло, на весь штих. Крім того, босяк не держав глини на лопаті, як баба паляниці, а зразу від землі, майже без усилля, немов граючись, викинув її нагору. Потім нахилився, знову рраз-два—і глина нагорі. Рраз-два—і нагорі.

— Бачив, як прахтіканти копають? Га? Дивись?..

Аж змінився чоловік! Темно-олив'яне лице почервоніло, очі заблищали, весело й майже ніжно. Він з якоюсь любовною жадністю втикав лопату в сиру землю, жер її очима, бігаючи ними по ямі й ніби виміряючи, чи надовго йому вистарчить її. Ніздрі його трохи роздувались, як у коня, руки вп'ялися в лопату і сласно махали нею з гнучкою й міцною, як сталевий прут, силою.

— Бережись!.. Ноги прийми... Стань к бісовому батькові в куток. Дивись, як треба робить! Рраз! Рраз!..

Він уже кидав землю так, ніби вичерпував воду з ями. Так просто перерватись можна було за п'ять хвилин.

Але Хома не перервався й за десять, і за двадцять. Він махав і махав лопатою, не спочиваючи, не передихаючи й ніби не заморившись ні на крихту. Мене він уже, мабуть, і не помічав. Не кричав нічого, не показував, не вчив, а просто допався, як зголоднілий чоловік до смачної страви, до роботи і впивався нею.

Я потихеньку виліз, збігав у крамничку і приніс собі другу лопату. Стараючись не заваджати Хомі, я теж узявся до роботи. Я спробував покидати так,

як Хома, але від сильного напруження мені в животі за другим разом аж шарпнуло щось. Ні, без «прах-тіки» так не кинеш.

Хома помітив це й засміявся.

— Що, брат, не потягнеш? Га?—аж радісно подивився він просто в лице мені. Він був неначе п'яний. Я признався, що справді мені трудно тягаться з ним.

— А ти, брат, отак, о!—ніби повчаючи а в дійсності хвастаючись і знов кидаючись у роботу, сказав Хома й почав з дивною, просто незрозумілою силою та зручністю вихлюпувати лопатою аж нагору величезні шматки мокрого, глинистого ґрунту з-під своїх ніг.

Робота закипіла в ямі. Я розгарячився й трошки навіть розсердився: е, чорти його батькові, хіба ж я що, паничик якийсь, що не зможе угнатись за другим. «Перервусь, а не піддамсь!»

Мазальниці, здивовані тим, що з ями прожогом вилітали шматки глини, підбігли до льоху й обережно зазирали вниз. Зазирали та так і вдарили руками об поли: босяк копав! Та як копав! Матінки! Та він до вечора цілу шахту викопав, як так копатиме. От чортова босячня, от іродів п'яниця, як робить уміє, от сатанюка!

Але ні сатанюка, ні я не звертали на баб ніякої уваги, не до того було: я вже почав схоплювати, як саме треба копати.

Голосів мазальниць давно вже не стало чути,— вони, мабуть, побігли сповістити всіх проходящих по перевулку про надзвичайну подію в льоху; а ми все копали, не зупиняючись, не спочиваючи.

— Стоп! Покурить! — умить випроставсь Хома і зупинився.

Я задихався, в горлі було шорстко й дихання аж дряпало груди, так усе там пересохло. А піт уже й очі заливав, аж різало їх.

Хома теж добре упрів, але тільки нашвидку змахнув рукавом піт з лица й почав крутити цигарку. Лопату він не поставив до стіни, а обпер об себе й обняв її одною рукою, немов боячись розставатись. Він піт добре не обтер і на носі аж роса стояла, але видно було, що Хомі приємний і цей піт, і гаряче дихання, і яма, і небо, і навіть я.

— Закурюй! — простягаючи пачку з тютюном, сказав він з тайною, внутрішньою радістю й гордістю.

— Ні, спасибі, не курю...

— Ех, ти! Що ж ти за робочий, що не куриш? Робочий чоловік першим ділом закурить довжен. Інакше хазяїн і заїздить може без такої передишки. Цигарочку запалить—це, брат, первое діло.

Він чиркнув сірника, заклопотано похмурих брови й почав чмокать губами, немов цілючися з вогнем. Потім задоволено вирівнявся, пихнув махрою вгору й тоді ще раз утерся рукавом, одсунувши свого пропаленого картуза аж на потилицю. Вся спина йому була в мокрих великих плямах. Він розстібнув комір і ще раз утер піт.

— От, брат, як не треба, так ти причепурився й зашив сорочку...—зауважив я.—А тепер би її якраз розідрать, щоб...

І навіть не скінчив: Хома раптом весь змінився,—живо повернувшись до мене й виразно почервонівши лицем і чолом, він злісно вдарив мене поглядом по лиці й аж крикнув:

— Хто причепурився?

— Тю! Та що ти, чоловіче?

— Та хто причерпурився?—аж напівприжмурюючи очі від гніву й з огидою одкидаючи лопату вбік, повторив босяк.—Яку сорочку? Оцю?

Він двома пальцями схопив свою сорочку й шарпнув, ніби показуючи її мені.

— Я зашив? Та до кого ж би я чепурився? Га? Що ж ти думаєш, я так, як ти: де Олька сяде, так винюхувать те місце буду? Зашила мені одна шлюха. Понімаєш ти? От на!

І він з усеї сили рванув сорочку. Вона задирчала й розірвалася аж до самого плеча.

— Ссволочі, ссукини ссини!..—в незрозумілім гніві й люті вилаявся він і швидко виліз із ями. Нагорі він ще раз вилаявся довгим матюком, остервеніло натокмачив на голову картуз і зник.

А я ще довго сидів на приступці драбинки й усилено, з непорозумінням думав.

Я добре пам'ятаю цей день і слідуючий.

Ми сидимо перед землянкою і ждемо Хому Івановича. Хома Іванович не приходив на обід і ми сподіваємось, що він зволить прийти на вечерю. Але й вечеря одбувається без його.

Я не знаю, через що, але в цей вечір Оля Степанівна мовчазна, занадто строга й зовсім не помічає мене. Раніше вона все таки слухала мої жарти, іноді посміхалась, показуючи соковиті, червоні ясна. Господи, я абсолютно нічого більше не хотів; але зовсім не слухати, відповідати не до ладу та ще з незадоволенням, трохи не гидливим виразом—цього я все ж таки не заслужив.

На кінець вечері я сидю теж мовчки, потім дякую і йду в степ, за рудник.

Там я довго лежу на горі, над річечкою.

Сонце червоне і в широкому крузі, як кругла рана з запаленим тілом біля себе, стоїть над обрієм по той бік балочки. По цей же бік червоніють високі, кольору іржавого заліза, вали рудника, за якими крадькома поприсідали маленькі біленькі хаточки шахтарів. Біля валів стоїть велика цеглянка червона казарма стражників, а недалеко від неї під самим валом видніються дві постаті поліцаїв: то ті, що

стережуть Івана Ревуна. Десь унизу на п'ятнадцять сажнів під землею в вічній тьмі сидить Олін брат. Цікаво, чи знає він, коли ніч, коли день? І що він робить там? А проте, що можна робити на дні темного, вогкого колодязя, ждучи щодня смерти?

А в степу сухо й гаряче. Дме густий, сильний вітер, напинаючи наче ніжною теплою тканиною на лице. І немов у тузі та в одчаю хитаються вниз то в один бік, то в другий сивоверхі верби. Очерет теж сумує й журиться, хмурачись червоними від сонця хвилями. Ряска, як захололе на куліші сало, тоскно застигла на воді під очеретом. А на березі в сердитій суворій задумі стоїть черідка корів з червоним відблиском сонця на ратицях і рогах. Мухи їм заваджають думати й корови нетерпляче, як пані віялами, обмахуються хвостами, з серцем мотають головами й безперестанку переставляють ноги, сильно тупаючи ними.

Я лежу і довго дивлюсь на очерет, на верби й думаю про всякі речі. Мені сумно і хочеться піти й подивитись, чи не забув я в ямі лопату. Та, до речі, може Олі Степанівні треба буде помощи в чомунебудь,— вона, здається, згадувала щось про ящик, який треба було збити.

А в тім, бог з нею, їй може помощи Григор. Дивно, що вона так близько до серця бере його відсутність. Днів три не показався парубок і вона вже не може пережити того, та ще на неповинних людях вимещує свою тугу.

Так, Хома, мабуть, мав трохи рації: брат сидить у тюрмі, а сестра...

Ну, та бог з нею, що мені до того?

Фарби гаснуть, сонце давно безшумно спустилось за далеку, чітку лінію обрію й на тому місці лишилась тільки малинова запаленість неба. Жовтим світлом одна за одною запалюються зірки, неначе

лихтарі на вулицях великого міста. Корів давно немає, їх погнав додому білоголовий хлопчинка з торбинкою через плече, наче турист із біноклем.

Я прийшов додому пізно, коли вже зовсім темно стало. Пролізши з перевулочка крізь вікно у нову хату, я ліг у кутку на своїй постелі з сіна. На покрівлі землянки сиділа Брунька й одноманітно, старечим контральтом гавкала. Часом вона робила павзи: то трошки спочивала або ловила блохи. Потім знов тим самим тоном виконувала далі свій нудний обов'язок.

Мені не спалось. Просто не спалось та й годі; зовсім не того, що я чогось ждав. Та й чого можна було ждати?

З рудника доходило ритмічне й рипуче поцохування машини, часом щось сипко й глухо грохотіло. То, певне, зривалась з кулаків клеть і котилась на дно кар'єра. Збоку за хатою недалеко мелянхолічно й тоненько награвала гармонія: мабуть, сидів десь під стіною своєї землянки шахтар Кузька і, витягнувши ноги та мрійно схиливши голову набік, ліниво викликав сумні звуки. Гавкали здалеку собаки, нагадуючи своїм байдужим і якимсь коротким гавкотом спів жаб у ставках. Крізь дірки вікон видно було зеленкуваті й голубі цяточки мерехтливих зірок. Пахло глиною і кізяком від свіжо-вимазаних стін.

Ні, не спалось мені та й годі! Вже давно минув і той час, коли звичайно рипіли двері земляночки й біля них з'являлась беззвучна дівоча постать. Ніщо сьогодні не рипіло, ніякі Григори не покашлювали біля землянки, піджидаючи,—спати можна було без перешкод. А сон усе ж таки не йшов. Мабуть двері прорипіли ще тоді, як я був у степу!

І раптом Брунька змінила темп свого гавкання й закотилась дрібним, частим, тривожним гавкотом,

який побіг кудись за землянку в напрямі крамниці. Я швидко схопився й побіг до вікна, що виходило в той бік. І в ту ж мить помітив на стіні крамнички, що ледве сіріла в півночі, якусь темну пляму. Там же чувся й гавкіт Бруньки. Пляма поворушилась і зараз же звідти почулось обережне шепотіння:

— На, Брунька, на, цю-цю! На!

Брунька затихла і через якийсь час по травичці подвір'я засірів клубочок, який зник за землянкою і потім з'явився знов на даху її. Значить, там ходив хтось свій!

Я чуйно прислухався, вихилившись усім тілом з вікна. Темна пляма на стіні зникла, мабуть злилась з дверима. Було зовсім тихо, чохала машина, гавкали собаки, тільки гармонія перестала скіглити. Десь до півночі доходило.

Я хотів уже лягти знов: певно хтось із сусідів чогонебудь пройшов через подвір'я Ревунів, не хочучи обходити. Коли це щось тихенько дзвякнуло біля крамнички. Брунька недовірливо загарчала і, знов розсипавшись дрібним гавкотом, забувши від старости, що вже раз бігала, покотилась знов у тому самому напрямі. Але так само й знов затихла. А коло крамнички дзвякнуло вже дужче й щось неначе тріснуло, так як зломлене дерево.

Богзна, через що я зразу весь напружився, почувуючи, як по голові пройшло морозом і волосся, здавалось, наїжилось, як у собак, що чують ворога. Не роздумуючи, але почувуючи в усіх мускулах і в грудях чудну, жорстоку остервенілість, я навшпиньках перебіг у куток і намацав там ломаку, якою баби розбивали в глині грудки й яку бачив ще вчора. Так само навшпиньках я вибіг на двір і, стараючись не зачепити ні об що ломакою, став прокрадатись понад стіною до крамнички. Минувши хату, я пригнувся й майже поплазував уперед.

Коло крамнички знов щось тріснуло, тільки ще дужче. Але в цей мент Брунька зачула мої кроки й кинулась на мене з гавкотом. І зараз же біля дверей крамнички мигнула чиясь постать і побігла до тину. Я мовчки шарпнувся за нею, але встиг тільки вхопити її за голову в ту хвилину, як вона, перекинувши тіло, була вже по тім боці. Голова крутнулась і зникла, тільки затупотіло по перевулку вниз до річки. А в руках у мене зосталась кепка з голови злодія. Я, часто й сильно сопучи, люто пом'яв її, і потім почав розглядати, нахиливши близько до неї лице. Так і є! Кепка була босякова, от і пропажена дірка. Значить, я вгадав з самого початку!

Я підійшов до дверей і помацав руками біля замка. Він висів, але пробій хитався і був мало не витягнений з одвірка.

З кепкою в руці я поволі пішов у хату й ліг спати.

Вранці, як тільки над землею із землянки з'явилась жовто-червона, гладенько зачісана голова Олі Степанівни, я зараз же наблизився до неї й оповів нічну пригоду. Я не хотів її лякати й через те оповідав навіть весело, не надаючи особливого значення цій події (про картуз і взагалі про знайомство з злодієм я промовчав).

Одначе Оля прийняла оповідання не так весело й байдуже. Вона зараз же суворо похмурилась, стисла губи й рішучим, прудким кроком пішла до дверей крамниці. На одвіркові були видні вдушені в дерево сліди якогось твердого предмету, мабуть залізного прута або ломика. Оля не довго роздивлялась.

— Фе!—з огидою і гнівом поривчасто одвернувшись, вона й пішла назад.—А ще робочі, товариші! Останнє здирають...

Я густо почервонів, але тільки й міг сказати:

— Та чого ж товариші? Може, хто інший?

— Хто ж інший?—зараз же з гнівом озирнулась до мене Оля.—Хто? Директор чи штейгер піде оселдці красти? Більше тут нікого нема. Все свої... Е!

Вона знов шарпнулась і хутко сховалась у землянці. А я пішов до свого льоху, покусуючи губу й уперто думаючи.

Ні, з босяком треба було поговорити рішуче й раз на все. Це вже зовсім чортзнащо! Тут уже й з ножом можна з ним поговорити, коли ніщо друге не помагає! Що буде, то буде!

Але босяк не з'являвся. Тим часом чутка про крадіж уже розбіглась по околиці. Цьому особливо сприяли три мазальниці. Вони вже не співали сьогодні, а тільки цокотіли з усіх сил, з жахом і таємними лицами обмірковуючи між собою та з кожним проходящим подію. Вони були твердо переконані, що це справа босякова та ще чи й не товариша його, себто моя.

В очі мені цього не говорилося, але я догадувався про це по тому, що Домаха занадто демонстративно виявляла свою прихильність до мене,—цим вона хотіла показати й мені, й усьому світові, що була про мене іншої думки, ніж її подруги. Вона весь час підбігала до льоху, щебетала над ним, грала синіми очима, кидала в мене грудочками глини.

А гевала все не було!

І ні обідать, ні полуднувать він не прийшов. Це траплялось не раз і раніш, але сьогодні чомусь «тьотя» про нього зовсім не питала. Вона вже ні про що не питала сьогодні, мовчала весь час і тільки іноді відповідала Олі:

— А? Ну, добре, добре...

Оля Степанівна, «тьотя» й я сиділи, як звичайно, на маленьких ящикках з-під краму круг табуретки, що заміняла стіл, і мовчки вечеряли. Перед цим

у крамницю заходив Григор і Оля була задумлива й строга.

І раптом у перевулочку почувся гомін голосів, крики хлопців, гукання. Чути було, що йшла ціла юрба, прямуючи звідкись знизу, від річки. Через якусь хвилину, стаючи все чутнішим та чутнішим, гомін наблизився зовсім до хати й зараз же за тином з'явилися голови людей, переважно жіночі та дитячі. Посеред них виднівся казенний ясно-зелений картуз стражника, а поруч із ним важка голова Хоми Івановича, без усякого картуза, з соломою в волоссі. Хома Іванович був вищий за стражника, який більше скидався на передягнену в поліцейську одержу сіреньку мишу, ніж на поліцай. Одначе миша йшла страшенно врочисто, строго, офіційно вирівнявшись і ступаючи так, як ступають морозеники, несучи свої діжечки на голові.

Уся юрба стовпилась біля подвір'я, стражник і босяк пройшли в хвіртку й попрямували просто до землянки. За ними зараз же посунули й їхні провозаті, товплячись і поспішаючи.

Оля й «тьотя» здивовано й тривожно дивились на процесію. Я вже догадувався, у чому річ. Хома ж Іванович виступав з незалежним і насмішкуватим виглядом. Він неначе був аж задоволений усім цим: і юрбою, яка тюкала на нього, і торжественним стражником, і тим, що його привели сюди. Здається, він не дуже був п'яний, хоч одна половина лица вся була в болоті: мабуть, спав десь у калюжі. Сорочка висіла довгими клаптиками і штани весь час спадали, хоч він їх щохвилини швидко й нетерпляче підтягав угору. На мене він подивився зловтішним, погрозовим поглядом і зараз же кинув мені:

— Постарався, «товариш»?

Я вмить зрозумів, що вийшло непорозуміння: босяк думав, що я доніс на нього. Мене взяла лют,

але на щастя, не встиг нічого сказати, бо в цю хвилину заговорив стражник. Не вітаючись з хазяйками, він зараз же строго й дивлячись кудись у просторінь повз Ольгу Степанівну, сказав.

— Хто здесь будеть Ольга Ревунова?

Ольгу Ревунову він знав так, як свої жовті поліцейські жгутики.

— Я Ольга Ревунова!—з питанням і здивованням у голосі зараз же різко відповіла Оля.—Що треба?

Вона не переставала подивлятись то на Хома Івановича, то на стражника й юрбу, яка трохи притихла й жадно слухала. Але Хома Іванович, не помічаючи її поглядів, посміхався й навіть підморгував комусь із публіки. Він виразно бачив що до нього ні в кого нема ніякої симпатії, що його підморгування може викликати тільки обурення й огиду, але іменно через це й підморгував та посміхався: плюю я, мовляв, на всіх вас; до того плюю, що аж підморгую й посміхаюсь до вас. І не тільки на вас плюю, але й на ваших стражників і Ольок з їхніми «тьотями».

— У вас тетою ноччу було покушення в магазині?—знову строго, холодно спитала миша з револьвером на поясі. Тон був такий, ніби Оля робила те «покушення».

— Було. А що таке?—теж холодно сказала Оля. Вона вже, видно, розуміла, в чому річ, бо вираз здивовання зник із лиця і з голосу. Але обличчя стало до того блідим, що виразно зажовтіло на ньому ластовиння, а зелені очі в білих віях зробились злими, колючими і надзвичайно ясними.

Стражник на її питання нічого не відповів, вважаючи нижчим своєї гідности при «ісполненні служебних об'язаностей» відповідати на питання обвинувачених. Він ще неприступніше й строгіше спитав:

— Кого ви підозріваєте?

— Нікого,—твердо, коротко і з явною ворожістю кинула Оля.

Стражник ніби не помічав її тону.

— Подозрівається в покушенні на магазин от етот челаек...—велично великим пальцем показав він убік себе.

— Хто?!—зараз же з виглядом крайнього здивовання скрикнула Оля.—Так ви цього чоловіка підозріваєте? Ви?.. Хома Іванович!—раптом іншим, серйозним, повним поваги й жалю голосом звернулась вона до босяка і, ступивши до нього, взяла під руку.—Ви ще не вечеряли? Сідайте, пожалуйте. Ми вас ждали... От тут. Сідайте, прошу...

Це було так несподівано, що Хома Іванович покірно посунувся за нею й сів на ящикок, якось дурновато дивлячись на Олю. А стражник, широко розкривши очі, загубивши всю свою строгість та поважність, непорозуміло озирнувся до публіки, немов у неї шукаючи розв'язання цієї несподіванки. Але публіка так само нічого не розуміла.

— Мамо,—рівно й ніби спокійно сказала Оля:—там зосталось ще трохи м'яса від обіду... Ні-ні, сидіть, я сама...

Тут вона ніби помітила стражника й публіку.

— Ви ще щось хочете сказати, стражник? Говоріть та очистіть двір од народу, що навели з собою.

Стражник, нарешті, трохи очутився.

— Позвольте!..—ступив він крок уперед, немов збираючись одняти в неї босяка і все ж таки дивуючись.—По какому ж ето праву?

— Що «по какому праву»?—здивувалась і Оля.
— Що «по какому праву»?—вмить, не видержавши, аж спалахнула вона й теж ступила до стражника.—А ви по какому праву хватаєте людей? Га?

— Його підозрівають в покушенні на...

— Хто підозріває? Хто?

— Хто? Люди.

— Які люди? Де вони? Покажіть мені їх? Вони бачили? Покажіть, хто бачив! Покажіть!

Сіренька миша в поліцейській формі знімає відео від такого натиску.

— Ну, хто ж бачив?..

— Позвольте... Тетот человек незвесно шо тут делає на руднику...

— А, так через це? Ну, так він мій родич! Понімаєте ви це? Він до мене в гості зайшов. Робочий, чесний чоловік. Понімаєте? А що в його слабость єсть, що любить випити і не носить хвореного картуза, так за це хватать його треба? Ідуть собі з мого двору, нам не треба таких захисників. Захищайте других, а нам не треба. Ідуть собі... А ви, Степанихо... — раптом звернулася вона через голову стражника до жінки з дитиною на руках, — стидалися б водити за собою народ і ходити за стражниками. Хіба ви не знаєте, що Хома Іванович не такий чоловік?

Степаниха почервоніла й потисла плечима.

— Отаке! Хіба я веду їх? Усі йдуть, то й я пішла. А я знала, що воно таке? Знаю, що якийсь чужий. Драсте, я винна...

Стражник не знав, що йому робити.

— Ну, харашо! — нарешті з погрозою муркнув він таким тоном, немов складав на Олю всю відповідальність за майбутнє і, помалу повернувшись, пішов з подвір'я. За ним притихла й здивована посунула вся юрба; хлопчики зацікавлено й серйозно весь час озирались і дивились на Хому Івановича.

А Хома Іванович як сів, так і не рушився. Здивовання вже не було на його лиці, він сидів понуро й тільки часом поглядав на Олю довгим, допитливим поглядом. Йому дали поїсти й він мовчки їв, не говорячи нікому ні слова й не відповідаючи на питання, які йому несміло декілька раз задавала «тьотя».

Поївши, він, не дякуючи і знов таки нічого не кажучи, устав і пішов у нову хату. Здавалось, він пішов за чимсь і зараз прийде. Але він ліг у кутку на очереті, одвернувся лицем до стіни й заснув. Я декілька раз ходив, хочаби з ним поговорить, але Хома вдавав, що спить.

Аж перед світом, коли вже сіріло, прокинувшись, я помітив на вікні босяка. Він сидів, спустивши ноги надвір і зігнувшись. Я вийняв його картуз із сіна, устав і підійшов до нього. Хома ворухнувся й злегка повернув голову назад. І зараз же знов одвернувся.

— На картуз твій..—сказав я, насуваючи йому на голову кепку.—Дурак!..

Босяк нічого не сказав, тільки різким рухом поправив картуза на голові й знов зігнувся.

Я постояв, позіхнув і ліг на своє місце—до роботи ставати було ще рано.

Прокинувшись знов, я вже не побачив Хоми на вікні. Не було його й у хаті. На дворі тільки-тільки світало, небо було з одного боку, як на яблуці, червоне, але сонце ще не зійшло. На даху землянки, згорнувшись у вузлик, солодко спала Брунька, спочиваючи від нічної праці. Бадьоро й поспішно літаючи, чиркали якісь пташки, немов померзли та грілись тепер жвавою діяльністю.

Я визирнув у вікно і зараз же помітив, як із ями льоху вискакували шматки глини.

«Ага!» сказав я собі й пішов умиватись.

Признатися, мені навіть трошки шкода було бідолаху. Він, мабуть, так само засоромиться, як і тоді, коли сорочку зашив.

Я навіть трошки покашляв і посидів біля ями, щоб дати бідоласі приготувитись.

Одначе бідолаха не тільки не соромився, а ще й мене засоромив. І засоромив, і просто таки розсердив. Він не тільки не почував себе ніяково, не тільки не помітно було на його набряклому лиці якогось змішання, а навпаки: найодвертіше нахабство. Виразне, неприховане нахабство! Він собі посміхався своїми товстими, масними губами й поглядав на мене так, ніби моє лице було вимазане в щось погане, а я того не знав.

Видно було, що він умився: на щетині вже не висіли бурульки болота, як на свинях, і, здається, навіть волосся пригладжував чимсь—чи не вибитим соняшником. Сорочка була, правда, так само роздerta, але й тут здивував мене.

— Слиш, ти!—майже зараз же заговорив він, як я взявся до роботи. Тон був веселий, насмішкуватий і якийсь хитрий.—Ти кадась мені давав свою рубашку. Казав, що чиста єсть. Давай її сюди, вона мені потрібна... Ато бач яка!..

І він підняв на долоні декілька стьожок, із яких тепер, власне, складалась його сорочка.

Я мимоволі пильно подивився на нього. Гевал без сумніву щось затівав. Тут не без якоїсь хитрости. Добре. Я приніс сорочку. Приніс, розгорнув, навіть гарненько струсив її, щоб не було пороху. Що буде далі—цікаво подивитись.

Хома одяг сорочку, застібнув її, задоволено озирнув себе і знов розстібнув комір.

— Харашо. Молодця...—похвалив він себе чи сорочку (тільки не мене).—Ну, а тепер за лопату.

Копав він уже без того захвату, що перший раз, а так, немов робив тут уже з місяць, звук до роботи й виконував її машинально, спокійно.

Викидати стало вже зовсім трудно,—занадто високо було. Тоді Хома, не хапаючись, виліз із ями, наказавши мені копати далі, а глину кидать на купу

в куток. Для чого це потрібно було—я не знав, а тому й не кидав у купу, а все ж таки нагору.

Босяка довго не було, з годину, мабуть. Я рішив, що він уже втік собі в пивну або кудись в інше місце, де нема льохів та лопат. Але ні, помилився: Хома вернувся. Та й не з порожніми руками. Він зробив «машину», щоб витягати з льоху землю. Десь добув маленьке дерев'яне коліщатко, що була на дитячих возиках, примадикував його до товстої дошки, зробив по ободу його рівчачок, а по рівчачку провів шворку. До шворки були прив'язані складені вдвоє рогіжки на кшталт рибальського сака. Закріпивши дошку над ямою так, що край її з коліщатком прийшовсь над самою ямою, чортів босяк спустив по коліщаткові, як по блоку, рогожу і наказав мені накидати на неї землю. Потім скомандував «стоп» і знов звелів тягнути до себе кинений униз кінець шворки. Я напнувся й потягнув. Рогожа з землею, ну, чисто, як сак, повний риби, помалу почала підніматись нагору. І ще ж як рошита хитрий п'яниця: дошка стояла дуже високо над ямою, так що навіть не треба було там нагорі тягнути сак, а тільки одвести його вбік від ями й висипати на купу землю.

І що головне, так зовсім і не задавався своєю вигадкою. Так наче це йому не первина, або така річ, що й усякий придумав би. Але все ж таки не переставав насмішкувати й з якоюсь думкою поглядати на мене.

Робота тепер пішла у нас далеко краще. Ми обидва швидко накидали на рогожку глину, потім кожний по черзі вилазив нагору і приймав там підтягнений знизу сак. І знов робили далі, весь час мовчали.

Але незадовго до обіду босяк одкинув лопату в куток, витер руки об штани й закурив. Потім хитро підморгнув мені і, нічого не кажучи, з тим же ехидним, поганеньким посміхом поліз собі з льоху нагору.

Куди він знов пішов, я не міг придумати, хоч тепер навіть разів зо два вилазив нагору й пильно шукав очима по подвір'ю—гевала ніде не було. Очевидно, не видержав таки й побіг перед обідом за соткою. Ех, чоловік, чоловік!

Домаха за другим разом помітила мене й вибігла подивитись на «машину». Вона навіть допомогла мені висипати з рогожі глину на купу. За це вона вважала себе в праві постояти трошки й пощебетати над ямою. Я нічого проти того не мав і навіть часом піддавав їй охоти, кинувши на неї лопатою глини. Домаха перебільшено лякалась, удавала дуже розсержену з себе, кидала цілі купи землі на голову мені та все грозилася якось ще дужче одплатити. Як саме, вона не казала, але видно, що мала на думці щось надзвичайно жорстоке, бо аж сама червоніла. У неї не погані були губи, зовсім не погані!

І раптом вона, дивлячись кудись там до хати, здивовано закричала:

— Ой, рятуйте! Що ж це таке?

Почувся чийсь чоловічий голос. Я, дивлячись не на Домаху, а вбік, у стіну ями, пильно прислухався. Голос замовк. Тоді я глянув угору на Домаху,—вона все дивилась у той бік з виразом сміху й здивовання на кругленькім личкові.

Я поставив лопату й швидко поліз нагору. Тоді Домаха, ніби тільки тепер згадавши про мене, закричала мені:

— Ой, швидше лізь сюди! Що ти побачиш!

Я вже знав, що побачу босяка. Я вже розібрав, чий то був голос. Мабуть, вивалявся в новій сорочці так, що, дійсно, треба тільки подивитись.

І що ж виявилось?—перед ямою стояв, дійсно, таки гевал, але в якому вигляді: в зовсім невиваляній сорочці, в новому картузі, у якого денце було

натягнуте так, як денце сита, зеленого кольору, з блискучим козирком, зовсім, як у студентів. Мало цього: босяк помолодшав років на десять, поголився. Так-так: він поголився, зшкріб свою їжакову щетину й лице зразу стало, як вимите. Навіть під очима опухи немов зменшились і губи не такі масні та товсті стали.

Босяк, очевидно, пренахабно милувався вражінням, яке робив своїм виглядом. На губі збоку висіла на кінчику обсмоктана цигарка, з якої тоненькою павутинкою ліз у око синенький димок. І чи від цього димка, чи з чого іншого око хитрувало, з на-смішкою шурилось. Руки були засунені в кишені й навіть чоботи обтерті від глини й землі. Та не то що обтерті, а чого доброго й поваксовані, бо ніби аж поблискували.

— А що, брат, га?—підморгнув мені босяк з на-смішкою.—Ловко, правда?

Потім підійшов до Домахи й з непримушеним виразом обняв її. Домаха зараз же вирвалась, але зовсім не так, як вона вирвалась би тоді, коли б він обняв її раніше: тепер вона тільки здивувалась і весело обурилась. Хома Іванович недбало покинув її й сказав до мене:

— Обідать пора. Вилазь та йди кажи, щоб стара давала вже.

Потім він пішов поважним кроком по подвір'ї, все оглядаючи уважним і майже хазяйським оком. На крик Домахи повибігали й останні мазильниці з камінчиками в руках,—вони тепер уже обтирали стіни камінчиками. Вони також аж ойкнули, побачивши Хому, але він і на їхнє дивування не звернув ніякісінької уваги. Навпаки, підійшов до стіни, колупнув з неї глину пальцем, пом'яв глину, потім роздивився й сказав:

— Кізяку мало, баби, клали. Порепаяються стіни.

Ну, чистий тобі хазяїн! Можна було подумати, що він, справді, розуміється на тому, що говорить. Але баби розсердились,—чи не почували, справді, що кізяку мало?

— А диви, який вискочив козак з маку! Дивіться на нього, картуз надів, та й дума, що він цяця велика? А в калюжу спать! Забув? Він там буде показувать, чи кізяку мало. Ми тобі покажемо, дамо стільки кізяку, що й у вуха тобі поналазить...

Хома Іванович витер палець об одвірок, повертаючи його на всі боки, циркнув крізь зуби й попрямував у крамницю. Він і там, видно, хотів показати себе. З крамниці він прийшов зовсім задоволений, тільки поважніший і ще з хитрішим усміхом на устах.

По обіді ж у ямі, беручись за лопату й зустрівши мій погляд, він раптом засміявся й невідомо чого весело матюкнувся. Я нічого не сказав: гевал, видно, збирається весь час щось сказати, бо занадто якось пильно й допитливо погляда. Але хай сам заговорює, не треба допитуватись.

І дійсно, гевал таки заговорив. Коли я викинув з саку на купу землю і спустився вниз, Хома зустрів мене підморгуванням.

— Ну, «товариш»...—проговорив він так, ніби не хотів більше мучить товариша.—Хочеш, скажу тобі одну штуку? Га? Ловку штуку скажу!

Я витрусив з-під сорочки землю й весело відповів.

— Розкажи, товариш, розкажи!

— Тільки ти, брат, наперед уже мені обіщай, що не лізтимеш биться, як почувеш. Лопатку дай сюди...

— Тобто таке страшне скажеш?—Я вперто не хотів помічати хвастовитости босяка.

— Не, не страшне, а... Ну от, дай сюди лопатку!

Він, розуміється, ніяких лопаток не боявся, а просто хотів цим побільшити ефект своєї «штучки»

Я простягнув йому лопату. Хома узяв і заклопотано поставив її в куток позад себе; ще й подивився, чи не зможу я вихопить її звідти. Ні, не зможу.

— Ну, так от слухай, товариш, та добре, вухами слухай. Стой, треба, брат, цигарочку закурить. Штучка така, що без цигарочки ніззя.

І він помалу, навмисне розтягуючи рухи, став крутити цигарку. Я сів на шабель драбинки і тим часом спокійно й байдуже зчищав одною босою ногою глину з пальців другої.

— Да-а, штучка, брат...—тут босяк засвітив сірника й довго плямавав губами, розкурюючи свою махру.

— Штучка, братуха ловка... Да-а... Ну, так і будь, скажу вже прямо. Скажи: чесна дівчина Ольга?

Як тільки він вимовив це слово, я якось зразу почув, що весь час догадувався, про кого буде мова. Без усякого здивовання (якого, видно, гевал дуже ждав) я відповів:

— А я звідки знаю? Здається мені, що не дуже.

— Е?

Босячнюга, певно, не ждав такої відповіді: він аж отетерів на один мент. Але зараз же хитро підморгнув і засміявся.

— Думаєш, з Григором спить? Не ревнуй, брат, не спить. Я це напевняк знаю. Напрасно ти терзаєш своє серце.

Він пихнув цигаркою й помовчав, подивляючись на мене, немов перевіряючи, яке вражіння зробили його слова.

Я здивувався й сказав:

— Хіба? Ну, не буду тепер терзати.

Босякові підходило б уже трошки розсердитись на таку мою байдужість, але він немов ще більше був задоволений балачкою.

— От і харашо, що не будеш. А то мені тебе жалко. Такий хороший парнюга, чесний, роботящий, а так гірко страждає... Ну, тільки...

Тут босяк розвів руками, неначе в безсиллі.

— Знаєш, брат, як то говориться: своя рубашка ближче до тіла. Скажу тобі прискорбне для тебе слово, ти вже не серчай і будь молодцем... Слово, брат, таке, що... що Ольга зо мною спатиме!

І він молодцювато поправив на голові свій новенький картуз, держачи його за блискучий лакований козирьок і надягаючи набакир. І в той же час не зводив з мене якогось не то чекаючого, не то глузливого погляду.

Дійсно, за таке слово варто було б погладить гострієм лопатки по черепу мерзотника. Але я все таки байдуже сказав:

— Он як? Через що ж то так?

— Через що?—поважно перепитав босяк.—А ти подумай, через що. А через що вона така добра до мене? Га?

Боже! Отак це опудало пояснило собі доброту Олі Степанівни. Я встав, засміявся й сказав:

— Ну, брат, роздабарювать нема коли, час не стоїть. А тобі радю: не будь дурнем, а то й кури тебе засміють. Чув? Ну, давай сюди лопатку та будемо копати.

Але Хома Іванович не рушився, він чудно, наче навіть задоволено вдивлявся в мене.

— А давай на що хоч поб'ємось, що буде моєю любовницею! Га?—раптом упевнено запропонував він.

— Ну, слухай, дурню ти! Коли ти мені ще хоч слово...

— Ну, а на що йдеш, що буде?—уперто перебив він мене.—Хочеш на пальця? Як буде, так я тобі рубаю пальця, а не буде—ти мені! Хочеш?

Форменно збожеволів чоловік! Не інакше. Він уже, видно, не жартував, не сміявся, він зовсім серйозно говорив, з запалом. Чи, може, справді мав якусь надію? Хто що може про жінку знати?

— Ну, хочеш? Давай поб'ємось! Чи шкода пальця?

— Що ж вона тобі казала?—спитав я, вдивляючись у чудну пику Хоми.

— Що казала, то не твоє діло. А от давай поб'ємось, що й тижня не мине, як вона спатиме зо мною. От там у хаті на очереті й спатиме. Прийдеш і сам подивишся? Ну?

Що за чортовиння таке?!.. Босячнюга говорив так, ніби вже й завдаток якийсь мав.

— Ну, давай!—не видержав і розсердився я.

— Тільки ж гляди, брат: я знаю, ти й утекти можеш, як програєш. Так от я тобі кажу: як утечеш—два пальці одрубую. Не втечеш—один. А вже не пожалію, пам'ятай. Треба тобі дати пам'ятку, щоб знав, що є хороші люди... Згоден?

— Згоден, чого там. Бий!

Він простягнув до мене долонею руку, але зараз же шарпнув її назад.

— Нє, стій! Спервоначалу обіщай, що про наш заклад ти їй ні слова. Інакше не можу. Ідьоть?

— Ну, це само собою.

— А як само собою, так можеш бить!

Я вдарив його зверху по руці, потім ми потисли один одному руки й перебили сами себе лівими руками.

— Гляди ж!—погрозився босяк, беручись за лопату.

— Гляди краще ти!—посміхнувся я.

— Я буду глядіти. За мене не бійся.

— Ой, боюсь, брат.

— Не бійся, кажу. А як тобі доведеться?

— Мені що? Ну, пальця одрубаш, от біда! Гірше ж не буде, га?

— Ні, не буде. Буде й пальця. На пам'ять.

— Ну, от.

Таким чином побилися об заклад. Я посміхався цілий день, поглядаючи на босяка. Господи, та один його рот чого вартий! Коли він сміється, то з рота визирають такі зуби, що можна цілу руку дати одрубати, тільки щоб не цілувати: товстелезні, сині губи й чорно-жовті зуби з великими дірками; коли губи роззявляються, то здається, що вся глотка якась гнила, чорно-жовта. Фе! І ця пика щось собі взяла в голову й безсоромно, пренахабно сміла говорити от такі слова! Ей, гевале, бережи пальця.

Але вже на другий день я перестав посміхатись. На третій же мені стало якось скучно й тяжко в ямі. Я без потреби вилазив, пив воду, сміявся з Домахою, але те мало помагало.

Хома не копав. Він гнув свою лінію і, значить, йому вже не до копання було. Але й без роботи не сидів. Е, гевалюга знав, як підступити: він цілий день щонебудь робив: то майстрував якусь полицю для крамнички; то показував молодицям, як треба замісити глину, котрою мала бути вимазана поверх камінців хата; то заливав дірку в старім відрі. І все він умів, знав, розумів. Ну, чистий управляючий ходив по подвір'ї. Сам у моїх чоботях, у чистій сорочці, з пояском, який подарувала йому Оля Степанівна, в студентському картузі. Просто не пізнати!

Але що важніше всього, то це те, що Оля раптом почала з ним форменно загравати. От що було ще дивніше! Вона не помічала ні його синіх губ, ні гнилої чорно-жовтої дірки рота, ні обвислих мішечків під очима, шепотілася з ним, посміхалась до нього так само, як до Григора і, здається, навіть уже

виходила ввечорі на розмову з ним. Я не міг того напевне сказати, я тільки знав, що Хома в той вечір довго ходив по подвір'ю—а потім ніби рипнули двері землянки.

Так, видно справа в його швидко посувалася наперед! Невідомо, якими шляхами він неухильно простував до її серця. Серце жінки! Про нього написано цілі бібліотеки книг, а хіба хтонебудь, вивчивши всі ці книжки, може сказати, що він знає жіноче серце?

Мало того: босяк уже, певно, мав таку силу над нею, що вона його трохи не в усьому почала слухатись. Очевидно, він їй чогось наговорив про мене, бо вона стала вже часом назирати за роботою. Прийде до ями, а то навіть і вниз спуститься й дивиться, як я копаю. Я нічого: копаю собі, накладаю в сак, витягаю,—все, що треба. А вона стоїть і пильно, строго погляда на мене. Видно, що навіть хоче сказати щось, та, мабуть, соромно стане, покрутиться й піде, нічого не сказавши. Або скаже щонебудь так собі, вроді того, що яка добра глина тут унизу. Я муркну в відповідь щонебудь і роблю собі своє діло. Що мені: плювати, хай навіть рощитує, як хоче.

Я в ці дні майже зовсім перестав із нею балакати чи жартувати. Раніше я робив це просто для того, щоб розважити трохи дівчину, щоб викликати на її уста посмішку. І коли її тоненькі на кінцях і широкі посередині губки розтягувались і показували червоні, свіжі ясна й сіро-зелені строгі очі звужувались теплим сміхом—мені більш нічого не треба було. А коли ще крихотку засоромиться—я міг уже бути зовсім задоволений.

Ну, а тепер справа стояла інакше! Вона вже балакала з Хомою Івановичем, вона на нього дивилася, його слухала. Босяк, властиво, трьох розумних слів скласти не міг, а вона слухала його так, наче він

от-от вийме з кишені щось дуже цінне й дасть їй. Ну, що ж, хай слуха. Правда, вона могла б усе таки бути трошки делікатнішою зо мною й не обижати чоловіка догляданням за тим, як він робить. Більше робив і вірила, могла б уже й до кінця повірити. Ну, та це її діло—хазяйка.

А босяк тим часом старався, ах, як старався! І так, і сьак, і коло старої, і коло молодой. Старій колов дрова, носив воду, товк пшоно, добував якогось зілля від ревматизму, варив його, натирав їй ноги. Стара трохи не молилась уже на нього. Молодій він бігав по справах крамниці, кудись щось возив, привозив, переносив пересипав, наливав. Словом, біда як підсипався. І до молодичь піддобрювався, й до Григора, до всіх, хто попадався йому на очі. Де й понурість, мовчазливість, непривітність його ділись. Такий добрий став, меткий, прислужливий! І пику свою наче підмінив: очі дивились тепер прямо в лице кожному, дивилися з добренькою увагою, ласкаво так, з якимсь смішком. Власне, якась трохи не надприродня зміна сталася з ним. Навіть не вірилось, що це тільки злісне, підлеудання. Я вже не раз подумував, що пора, мабуть, попередити Олю, розказавши їй усе одверто. Як не неймовірні були наміри нахаби, але краще бути обережним.

Та як із нею тепер говорити? Чи повірить же вона? Він, мабуть, нашепотів їй про мене багато всякої дурниці: і про ревність мою, і про ненависть до нього і ще бозна про що. Чи не вийде моє попередження тільки на користь йому? От заварив я кашу!

Про горілку ж у Хоми Івановича тепер і згадки не було,—кріпився зо всеї сили. Е, коли б він хоч раз випив! Уся б його робота біля Олі звелась би на ніщо і я міг би з більшою надією на успіх поговорити з Олею. Але ж чортів босяк тримався міцно.

Частенько хмарно задумувався, частенько ходив по подвір'ю як неприкаяний, неначе щось загубивши, чи забувши та усилено пригадуючи,—але не здавався.

Е, він навіть перед молодими не хотів спасувати!

Через те, мабуть, так живо усе старався й робить, щоб показати, що він за всякого парубка справиться. В одну мить тут, у другу вже там, покрикує, клопочеться, посвистує, похехекує, летить як ошпарений, коли його покличуть, відповідає по-салдатськи (ніби то так жартуючи): «так тошно», «нікак нет». Ах, боже, як же йому хотілося мого пальця!

Одно було досадно: помилився я в цій дівчині. Я все ж таки не думав, що вона може в такий час любов'ю займатися: брат сидить у ямі, світу божого тижнів три вже не бачить, гине там під землею, а вона тут собі то з одним, то з другим. Та ще з яким другим,—старим, поганим, гнилоротим! Ні, помилився, тут уже нема що!

І тільки часом увечорі я немов забував про свою помилку; й тоді я тихенько кликав до себе Бруньку і, сидючи на порозі нової хати, гладив собачку й чув їй за вухами якраз у тім самім місці, де любила чухать Оля.

Навкруги спокій спочинку, звуки сонні, вмираючі, тільки рудник чохав, не знаючи втоми ні вдень, ні вночі. Коротко світиться кінчик віконця з землянки, а там за тим віконцем, внизу, по вимазаній чистенькій долівці ходить сіроока жовтокоса дівчина з дитячими серйозними губами, які вміють так сочно, так червоно, так любо-любо посміхатись. Вона мабуть стоїть там у цей мент коло столу перед дзеркальцем, вробленим у стіну й заплітає свою жовту, як із молоді, чистої соломи, косу. До Хоми, може, чепуриться. Ну, бог з нею, хай собі до Хоми, хай до кого

хоче. Може, їй пошукати Хому? Його десь немає, пішов кудись. Так можу побігти привести його до неї.

Раз Оля таки застукала мене в такім настрою. Я, звичайно, зараз же ховався, як рипіли двері: навіщо ніяковити дівчину. Крім того вона могла, бачачи, що я не сплю, бознащо подумати: що підглядаю, сумую, або щось подібне. Через те я волів собі сховатися. Але раз якось, чи не встиг, чи що, не сховався й сидів собі далі, тихенько балакаючи до Бруньки.

Оля Степановна надійшла і, пізнавши мене, привіталася. На голові їй була біленька хусточка—значить, кудись зібралася. Віконечко було темне—старенька заснула.

Я байдуже відповів «добрий вечір» і потріпав Бруньку за м'яке, як з оксамиту, вухо. Брунька ввічливо лизнула мені за це руку.

— Хома Іванович спить? — Помовчавши спитала Оля.

— Ні, здається кудись пішов!—сказав я.—Може збігати пошукать?

— Ні, нічого... Не треба. Він прийде.

— Ну, певно, що прийде! Щоб він не прийшов! Хе. Я нічого не сказав і широко позіхнув.

— Ех, спать треба йти...—обережно відпихаючи Бруньку, встав я й потягнувся усім тілом. Потім хитнув Олі головою й пішов у хату.

— Скучаєте ви у нас?—раптом кинула мені на вздогін Оля.

Я зупинився й повернувся до неї.

— Ні, чого ж скучать? От кінчу тут у вас роботу, піду далі.

— А скоро кінчите?

Спитала живо якось — мабуть для цього й розмову завела, щоб натякнуть, підігнать.

— Та треба постаратися, поспішити. Днів ще з п'ять-шість, я думаю.

— А тоді куди?

Чи не маю, мовляв, наміру тут зостатися.

— Куди? Е, світ широкий! Не знаю.

— Хочеться вже звідси втекти? Га?

— Та, правду сказати, пора вже перемінити місце. Хоч гірше, аби інше... Хе-хе!

Оля нічого не сказала і стояла непорушно. Лиця її не видно було, тільки темніли плямки очей та рота під білою хусткою. Брунька силкувалася стрибнути на неї, але тільки спиралась передніми лапами об спідницю й падала. Оля не помічала її.

— Нуда!—раптом сказала вона, немов зразу прокинувшись.—У нас тут скучно. Чоловік ви городський, звикли до іншого... Та ще, мабуть, десь там і дівчину покинули та трошки скучили вже. Правда?

І неширо, силувано засміялась. Засміявся і я.

— Та правда! Єсть і цього трошки.

— От бачите! То ж то я дивлюсь, що ви послідні дні якісь такі стали... Видно, що сумуєте, чи скучаєте за кимсь. Так ви знаєте що?—вмить, немов догадавшись, аж скрикнула вона.—Кидайте роботу! Їй-богу! Ви не бійтесь, ми знайдемо когось, що докопає. Правда-правда. Чого ж вам тут мучити себе!

Он куди, значить, вела вона. Хитро!

— Ну, нічого...—засміявся я.—Не помру. І вона там не помре... Не задавайте собі клопоту...

— Ні, чого ж мучитись без потреби?

— Нічого, помучусь трошки, зате потім солодше буде...

— Як хочете... А то, правду кажу, ми знайдемо. Та от Хома Іванович міг би. Він, здається, не збирається скоро йти звідси...

Ага, он що!

— Розуміється, Хома Іванович не збирався!

Я потиснув плечима й постарався знов засміятись — Коли вам хочеться, щоб я пішов, так я піду... Насильно я не робитиму... Ну, а як...

— Хочеться? Ну, це вже... Ет!—раптом, гнівно обірвавши себе, круто одвернулась вона й пішла до землянки.

Розсердилась, що піймалась. Не вподобалось! Я голосно позіхнув і навіть потягнувся. Потім пішов і ліг у свій куток.

Але лежать було якось незручно, нудно, тоскно.

Так, треба було йти звідси, годі всяких дурниць.

Круг мене в темі хати дуже обережно, немов із співчуття зо мною, шаруділи очеретом якісь нічні створіннячка.

Здалека доходив брязкіт балабайки. Металічний, ніжний дзвін струн віддавався в порожній хаті самотністю й гіркою тугою. Чохала машина в руднику, деь голосно балакали чоловік та жінка. У вікні сумно, винувато, з жалем кліпали зеленими й голубими очима зірки. Загавкала Брунька, закашлялась і замовкла. Люба Брунька! Малесенька, стара Брунька! Треться вона коло ніжок дівчини з суворими очима, з тоненькими ниточками в куточках широких губ.

Ні, лежать не можна було. Може полегшає, як встати?

Я потихеньку підвівся й підійшов до вікна. Підійшов тільки для того, щоб подихати свіжим повітрям і не для чого іншого.

На ящичку біля землянки темніла якась фігурка з білою плямкою згори. Біля неї терся сіренький клубочок Бруньки. Як терпляче дожидає Хому.

Він, може, п'яний прийде, а вона все одно посміхатиметься до нього. Та чи тільки ж посміхатиметься?

Ах! Так он для чого їй треба було випроводити мене звідси; щоб могли приходити вночі до Хоми, щоб спати з ним!

Ну, що ж! Я можу зробити їм цю приємність. Завтра вдосвіта я вже увільню їм хату.

Так, завтра вранці я піду. Рано-пораненьку, як ще птиці спатимуть. Босяк буде засмучений, що па-лець утече від його, але матиме нагороду чимсь іншим.

Брунька строго загарчала, потім з гавкотом покотилась до хвіртки. Там чулась чиясь поспішна хода. Оля, мабуть, зразу пізнала її й теж поспішно пішла назустріч. Справді, біля хвіртки забіліла по-стать босяка. Оля щось неголосно спитала його, він теж неголосно відповів і вони почали шепотітись. Я бачив, як вони стояли тісно-тісно одне до одного. Потім, здається, Хома обняв її й вони пішли вниз по перевулку. Вона, значить, пояснила йому, що я ще не сплю, і вони пішли собі кудись до річки, або в степ між копи, або до скирт—місця багато. Щасти боже!

Я поволі знов одійшов у свій куток і ліг. Так удосвіта, значить, прощай, хатко! Прощайте, зірки, Брунька, чохання машини, балабайка, Домаха. Завтра в цей час уже лежатиму десь в іншому місці.

Так-так! От тобі й босяк, і нахаба, і злодій! Недурно співається:

«Ой, боже, боже, що та любов може». Багато може. Що зробила з босяка? Враз зробила, як на світ іншого народила: і молодого за пояс заткнув.

Зашелестіло щось соломою,—підійшла Брунька. Вона внадилась спати біля мене. От це, справді, підходяща компанія мені.

— На, Брунько, на... Лягай, цюцька, тут, будемо спати... Лягай, не бійсь... Отут-о... Так... Цілуєш? Любиш, значить? І я тебе люблю... Цілуй, цілуй... Хоч ти цілуй... Ну, а тепер лягай, спи. Спи, Брунько, мені треба рано вставати.

Брунька була слухняна, та ще до того й старенька і, справді, швидко заснула. А мені чомусь не спалось. Я і так лягав, і сяк—сон не йшов.

Довго лежав я з розплющеними очима. В містечку всі звуки затихли, навіть півні замовкли і стояла м'яка, темна тиша.

І раптом десь унизу коло очеретів розлігся вистріл, гучно розкотившись яром і містечком, і зараз же зачувся многоголосий крик, свист, тюкання, топінг, знову вистріли. Тиша ночі вмент перевернулась у тріскучий, дикий, моторошний гомін. Брунька залилась зляканим гавкотом і, як одуріла, вилетіла з хати. По всьому посьолку вмент теж піднявся тривожний гавкіт, почулись гукання, крики. У сусідів повибігали з хат і голосно, спросоння питались одне в одного, що сталося. Але ніхто нічого не знав.

Біля ж очеретів крики, гамір і вистріли не переставали. Чувся топінг ніг, кінських чи людських—невідомо; вражіння було таке, що хтось тікав, а за ним гналось багато людей. Потім топотіння стихло і зменшився крик. Багато людей уже бігло по перевулку в той бік, натягаючи на бігу на себе одержу.

Я збирався вже теж бігти, але в цей мент Брунька кинулась у той бік подвір'я, який був у напрямі річки. Хтось, очевидно, перелазив сюди із сусіднього двору; тин тріщав і чулись приглушені, хапливі, захакані голоси. Брунька враз замовкла. Ага, свої. Щось плигнуло на землю й побігло до землянки. Кляцнула клямка від дверей, рипнули двері й стихло. А від тину попід стіною прокрадалася друга постать. Я зразу пізнав Хому.

Я стояв на дверях, але Хома мовчки відпихнув мене і вскочив усередину. Він дихав, як запалений кінь, аж свистіло йому в грудях. Зараз же впавши в своїм кутку на очерет, він лежав там, не кажучи

ні слова, тільки часто й хрипко вдихаючи та видихаючи повітря.

Я зрозумів, що то ловили його й Олю. Але хто, як, за віщо? Одначе питати Хому я не хотів. Хоче — сам розкаже.

На вулиці ж і біля річки все не стихало. Собаки розривались, вили, наганяючи моторошне, непокійне чуття. Пробіг хтось конем по перевулку від річки до контори. Його з криками розпитували, але він не відповідав і кричав:

— Берегись, ррзотпчу!

Далі гамір почав від річки присуватись усе ближче та ближче, наближаючись до хати Ревунів. Пробіг ще один верховий і я, стоячи в вікні, розібрав на коні фігуру стражника. Він летів і кричав:

— З дороги! Чого треба? Зайдіть по квартирах! Зайдіть усі, а то стрілять будемо. Марш зціюдова!

І лаявся озвірілим і напружено-зляканим голосом. Шахтарі в підштаниках, босі й без шапок пробігали назад повз моє вікно і тривожно перекидалися словами.

А гомін багатьох голосів усе ближче й ближче підступав. Чути вже було лайку й крики:

— Не смій битися! Не смій!

— Мовчать! Стрілять прикажу, — весь час розлягався чийсь голос.

— Мовчать, говорю!

По перевулку вже сунула велика юрба людей. Чувся брязкіт заліза, шаркіт ніг, крик, лайки, гукання до когось.

І вмить сусідів Гаврило дуже голосно закричав десь збоку хати:

— Слиш, хлопці! Куди вас ведуть?

— Арештували! — зараз же закричало з юрби декільки голосів. Вони хотіли ще щось сказати, але

той же голос, що кричав «мовчати», якось вискливо розрізав повітря:

— Поліція! Як ще одно слово почувеш, стріляй!

Видно було, що це останнє напруження і тоді, справді, зостається тільки стрілять.

Всі мабуть зрозуміли це, бо зразу замовкли і йшли повз мої вікна в мовчанні. Тільки голосно сопли й тяжко дихали, як після борні. Близько од вікна, майже коло самого лица мого пройшов стражник з рушницею в руці. Він, видно, був дуже схвилюваний, бо швидко-швидко бурмотів про себе матюки, мабуть сам того не помічаючи. За ним ще одна стражницька постать, потім друга, третя; чоловік сім поліцаїв тільки з одного цього боку. А посеред перевулку збитою масою сунули арештовані, сіріючи в п'ятні білими сорочками.

Хома весь час лежав у своїм кутку й не рухався. Коли гомін затих, він хутко став на ноги і визирнув. Потім одвернувся й люто сплюнув.

— Засипались, сукини сини! Казав же я... Ех, боже мій, пропало діло! Усіх, мабуть, забрали. На якого чорта було збираться... Дурноляпи!

Він вирвав з кишені пачку з тютюном і став робити цигарку. Я вже з самого початку, як він ще прокрадався від тину до хати, почав про дещо догадуватись. А тепер уже зовсім ясно було, що босяк якимсь чином проліз до шахтарів і разом із ними щось затівав. А я навіть не підозрівав нічого! І всі ці залицяння до Олі, виходить, мали зовсім інший характер? Але заклад же на палець що значить? Як його треба розуміти?

Хома закурив і знову ліг на своє місце.

Курих він гарячково, голосно затягуючись і видихаючи дим. Цигарка червоним кружечком раз за разом освітлювала його ніс і одно око, блискуче й напружене.

— Слиш, ти!—вмить неголосно, але таким чудним тоном покликав він, що я зразу весь напружився.

— Ну?—обізвався я.

— Іди сюди. Ближче.

Я, вчуваючи, що виясниться дещо, підійшов і при- сів біля самої голови Хоми. Хома плюнув на долоню, хапливо притокмачив у ній недокурок, обтер руку об штани і, наблизивши майже до самого мого лица свої круглі, напружені очі, зашепотів:

— Слухай: согласився б ти виручить Івана? Га? Пропозиція була цілком несподівана.

— Тобто, як виручить? —

— Як, це розговор інший. Ти говори: согласний чи ні? Товариша виручить. Согласний?

— Согласний.

— Верно? І на все підеш? Хоч би на случай чого... і на опасность пішов би? Га?

— Пішов би.

Я рішуче нічого не розумів, босяк і така мова, такий тон, вирази, такі наміри! Або я нічого не тя- мив на людях, або тут було щось непевне.

— Верно? Ну, так от... Ага, ти знаєш кого це повели? Це та партія, що мала одбить Івана, як його повезуть. Якась сука видала поліції, не інакше. Добре, що ми з Олею спізналися!

У мене тьохнуло й глухо забилося серце: чи не сиділа та «сука» отут переді мною?

— Ну, та чорта з два!—раптом схопився на коліна Хома.—Це ще не все! Так согласний? Добре, ми ще потягаємся! Слухай. Я зараз піду і прийду або вранці сьогодні, або завтра ввечорі. Чуєш? Так і і скажи Олі Степанівні. Завтра ввечорі, не пізніше. Як не буде ввечорі часов так у дев'ять-десять, значить—не ждїть. Чуєш? Ну, та ще скажи, як засиплюсь що кланявся. Я йду в Конопате. Не забудеш? Ага! Та ще от що перекажи Олі: хай напише записочку

братові, щоб цієї ночі готов був плітувати, тікати значить. Щоб на саму гору виліз і під лядою дождався. У хліб пушай заткне, як і перше... Та щоб сірників не забула покласти, а то ж і не прочитає там. Не забудеш? Ну, добре. Стало бути, прощай пока.

Він говорив, як у гарячці. Так само схопився й пішов у двері, що ледве сіріли в п'ятні. Але раптом швидко вернувся і тим же тоном проговорив:

— А на мене не серчай. Слиш, товариш! І спасибі тобі. Перекажи й Олі Степанівні, що Хома благодарив її за все. Слиш? Ну, та ще, може, вернусь.

І з цими словами знов повернувся і вийшов.

Йй-богу, я готов був повірити в щирість його слів, коли б це не було так неправдоподібно, неможливо і коли б раніше не було багато чого другого, що примушувало бути обережним із цим чудним чоловіком. Чорт його знає, що він затіває, через що, властиво, так схвилюваний, куди йде тепер і яку роль грав у цій арешті. Все мало непевний, підозрілий характер. Нічого, розуміється, неймовірного не могло бути в тому що він видав усіх за хорошу плату. А видавши, хотів тепер одтягнути час і втекти. Для цього, може, й вигадав якийсь там плян. А щоб повірили, узяв сердешний, ширий тон... А втім, здається, кращий актор навряд чи загрив би так. Щось у тоні його було таке глибоке, таке надзвичайно душевне, що...

А з другого боку—через що ж тільки він запізнився? Через що не сказав мені, куди йде?..

Я не спав усю ніч, роздумуючи над загадкою, яку завдав мені босяк.

Не спав і посьолок, глухо хвилюючись і світлячи маленькими квадратами вікон. Іноді перевулком поспішно проходили подвое й потрое шахтарі, не-

голосно й заклопотано балакаючи. Собаки не вгавали до самого ранку, навіть півні перекликалились тривожно й сполохано. Тільки машина чохала все так само: рівно, однотонно, байдуже.

Тільки стало сіріти, як я пішов у свій льох і став копати, стараючись у роботі трохи відпочити й нічого не думать.

Босяк уранці не прийшов. Оля Степанівна зараз же, як встала, прийшла до мене і спитала про нього. Я сказав їй усе, що доручив мені Хома, і вона мовчки хитнула головою. Хитнула байдуже і без усякого оживлення: вона вже нічого не ждала й загубила всяку надію. Та й як, справді, тепер уже можна було виручити Івана? Його напевне цієї ночі повезуть, а ті, що могли б одбити, сидять сами десь під доглядом мовчазних стражницьких рушниць.

Лице в Олі було стомлене, жовто-сіре, в ластовинні й з хоробливо-блискучими, спухлими повіками очей.

Удень вияснилось, що арештували всього одинадцять чоловік, але мали арештувати ще багатьох Івана Ревуна, були чутки, збирались цієї ночі везти з рудника.

«Тьотя» все ж таки понесла йому і сьогодні обід. Я не знав, чи сховала Оля в йому записку, як казав Хома. Та й що могла допомогти та записка?

Перший раз за весь час не вечеряли Оля й мати її перед земляночкою. Перший день Оля не перегукувалась з сусідами, не жартувала; вони обидві сиділи в хатинці, бог його знає чого дожидаючи.

Сумно жовто-червоний спадав вечір. Я пожував сала з хлібом і сидів на порозі хати, погладжуючи Бруньку по кругленькій голові. Над рудником загорілась велика зеленкувата зірка. Вали понуро й важко темніли на синьому фоні вечірнього неба. Сьогодні не чути було ні гармоній, ні балабайок.

І не співали дівчата-кухарки, варячи вечерю шахтарям. Затих рудник і затаївся, передумуючи вчорашню ніч. Кротно й журно, як лампадка, світилось віконечко землянки, а двері глухо були зачинені. Не рипітимуть вони цього вечора, не випустять із хатинки тонкої постаті з біленькою хустиною на голові. Бач, Брунько, як сумно, як тихо сьогодні.

Брунька лизнула руку і по-старечому з присвитом зідхнула, наче й справді розуміла все.

Умить за моєю спиною у хаті щось м'яко гупнуло, немов плигнув з вікна кіт або впала глина з стелі. І зараз же зачулось шарудіння, потім знов щось стрибнуло, але вже твердіше й важче, неначе людина. Я хутко підвівся і ввійшов у хату. Там стояв Хома з клунком у руці.

— Ага, ти тут!—зараз же зашепотів він.—Добре, що нікуди не пішов. Треба чоботи достать. Чуєш? Оля ще не спить?

— Ні..

— Біжи поклич її сюди. Та скажи, як має чоботи, хай дасть тобі. Та швидше. Треба скоро.

Я побіг. Що ж це виходило: він прийшов! Значить, не брехав, вигадуючи якийсь план? Значить, справді, має якісь надії? Чи й тут якась паскудна хитрість, тільки складніша?

Оля зараз же вибігла, як покликав її. А дізнавшись, що прийшов Хома, раптом захвилювалась і зраділа—заговорило таки серце.

Чоботи у неї знайшлись, Іванові, старі. Нічого, Хома поклав їх біля свого клунка й сам сів на землю.

— Сідайте й ви та слухайте,—сказав він тихо. Говорив він коротко, рішуче, як чоловік, которому нема часу довго розбалакувати, а треба робити діло.

Діло ж було таке. Хома хотів цієї ночі визволити Івана. Отак: визволити та й край. Що буде—на одчай божий, одним словом. А для цього він придумав

таку штуку (він ще раніш її придумав, та все була надія, що інакше можна буде визволити). Штука така: опівночі чи може краще навіть трохи пізніше, як сон добре братиме стражників, прийти просто до Іванової шахти, убить двох сторожів його й витягнуть його звідти. Як саме підійти до тих сторожів? А от як. Для цього він, Хома, минулої ночі украв у Конопатому з квартири стражників два поліцейських картуза та два мундири. Ми передягнемося в ці мундири, візьмемо в руки по ножеві і, ніби зміна, підійдемо до стражників. Тут раз-два ножами махнули і ні крику, ні гвалту. Потім ляду зломилі ломиком (треба не забути!) і Іван на волі. А тоді просто до Федора Косоогого, на коні й гайда так, як раніше планували. Головне в цій усій штуці—сміливість і нахрап. Кому прийде в голову, що іменно так візьмуться визволяти? А коли будемо підходити до стражників од їхньої казарми, то треба буде засвітити шахтарську лямпочку, як це роблять сами стражники, коли йдуть змінати. Він не одну ніч пролежав у бур'яні, слідкуючи, як саме вони це роблять.

— Ну, согласний ти на таку штуку, кажи?—швидко й з тим же гарячковим не то захватом, не то молодцюватістю спитав він мене.

Я мовчав. Справа була явно божевільна й зарані осуджена на невдачу. Він—чоловік не дурний і повинен був би й сам це бачити. Чому ж він не бачив, а, навпаки, удавав, що гаряче вірить у неї? Рискувати життям, згодитись на смерть, або каторгу,—для цього треба було вірити в успіх діла, або хоч у свого спільника.

Але тут поруч зо мною на землі сиділа Оля й так страшно, чуйно, непорушно мовчала, немов усім тілом ждучи моєї відповіді, що не вистарчало сил сказати «ні».

«А що, як удасться?» раптом з викликом скинулась думка і серце відразу забилося дуже, часто захоплюючи дух. І мені на мент навіть уявилося, як ми підходимо до шахти, як несемо лямпочку, кричимо щось, і потім раптово кидаємося на вартових. Господи, хіба ж це не так уже нездійснимо? Тікають же з тюрем, підкрадаються ж на війні до вартових. Через що ж тут неможливо? Через те, що я—боягуз?

— Добре, згода!—сказав я якимсь не своїм і дуже здавленим голосом, таким, яким кричиш у сні.

Оля глибоко зідхнула, заворушилась, хотіла встать і знов сіла.

Хома зараз же хапливо кинувся до клунка, розв'язав його і вийняв одну за одною поліцейські украдені речі. В одному з мундирів було загорнено два великих різницьких ножі. Де він їх узяв—господь його знає. Вони тямно поблискували й одсвічували до зірок у вікні. Я одяг Іванові чоботи, потім мундир і картуз. Те саме зробив і Хома. Дійсно, в темноті ми зовсім були схожі на двох поліцаїв.

— Що шашок нема, так це не буде помітно. Тут аби мундир та хуражки!—заспокоюєче прошепотів Хома.

Оля ходила круг нас обох і мовчки помагала одягатись. На мене мундир був трохи тіснуватий і вона допомгла мені застібнутись, м'яко й тепло весь час торкаючись своєю рукою до моєї шиї й підборіддя.

Хто його зна, яка була година, але, судячи по всьому, надходила північ. У посьольку не чути було гомону людських голосів, у вікнах хаток і казарм не світилось уже. Треба було рушати. Там на місці можна прилягти в бур'яні й вибрати найкращий момент.

— Ну, Олю Степанівно, ви ж тут дождідайтеся... Або ще краще: пробігайтесь тим часом до Косоогого

та подивіться, чи коні наготовлені. Я до нього оце забігав, він обіщав, а все ж таки...

— Добре, піду...

— Ну, значить, той... Ну, хай бог помагає! Може, не побачимось, то... прощайте, Олю Степанівно...

У темноті не видно було виразу облич, але я багато дав би, щоб подивитись у цей мент на Хому та й на самого себе.

Оля, я бачив, найшла руку Хоми й дуже потисла її. Вона нічого не говорила, ні слова, навіть «прощайте» не сказала. Так само потисла й мою руку і рука була дуже гаряча й суха.

Рушили. Я для чогось ішов навшпиньках і все старався сховати в рукав ніж так, щоб він був між сорочкою й мундиром, але холодна сталь весь час попадала на тіло.

Коли Хома вийшов уже на подвір'я, а я був на порозі хати, я раптом почув, що мене зразу шарпнули. Я хутко озирнувся. І в той же мент до мене зразу наблизилось лице Олі, потім шию мою обхопили її руки і на губи гаряче, сильно лягли її сухі губи. Лягли й зараз же одірвались, а в груди штовхнули руки її й випхнули мене надвір. Все це сталося так раптово, що я майже нічого не зрозумів, що то було: поцілунок, чи сказати хотіла щось, чи що таке?

Але груди стали вмить сповнюватись теплою-теплою ніжністю, зворушенням і жалістю.

Так! Від цієї хвилини ти можеш сміливо покластися на мене, люба дівчино! Будь-що-будь а я не зраджу твого великого жорстокого довір'я. Кінець.

Хома нічого не помітив: він міркував, кудюю краще пройти. Так, перевулком наліво найкраще, там мало народу ходить і ближче до степу. В степу ж у цю пору ні одна жива душа не буває. Аби тільки з стражником яким не зустрітись. Ну, гайда! Але держатись рівно, сміливо—поліція йде і більш нічого.

У перевулку ніхто не зустрівся. Мерехтіли й дрижали неначе від хвилювання зірки в глибокому темно-синьому небі. Ніч була свіжа, з соковитим, пахучим вітерцем із степу. Мені навіть ніби трошки холодно часом ставало, але то, може, й від чого іншого було. Але ноги й руки були надзвичайно легкі, немов з папіросного паперу зроблені. Здавалось, подуй вітер трошки дужче—і я, весь дрібно дрижачи, полетю над хатками.

— Тільки, брат, зівка не давать, слиш?—несподівано прошепотів уже в степу Хома.—Як підійдемо, так кидайся й бий почом зря. Чуеш? Ціляй ножем прямо в горло. Одною рукою хапай за голову, а другою в горло сукиного сина. А надто пильнуй, щоб крику не наробив, або не вистрілив. Бо тоді пропало діло. Все діло в тому, щоб без гвалту, щоб тихо. Тоді чорта з два вони нас піймають. Вони змінюються аж уранці. А ми прийдем, ніби провірка. Понімаєш? У їх часом буває провірка, старший перевіряє, чи не сплять. Ну, от ми їх і перевіremo. Нам би тільки час-два места виграти, а там лови нас!

Я весь час тільки головою кивав і пильно, до болю в очах придивлявся по обидва боки дороги. Через що я це робив, не знаю; чи не підозрівав я, що десь по дорозі лежить наготовлена стражниками і Хомою засідка на нас?

— Ах, та ж бісова душа!—раптом трохи не крикнув Хома й зупинився. — А ломик?! Забули! Я ж так і казав. Ну, що ти його будеш робить?! Треба вертаться. Сядь або ляж отам під валом і жди мене. Я бігом. Я легенько свисну, як прийду... Отак...

І Хома тихенько, як ховрашок, свиснув. Потім повернувся і швидко пішов назад. Я звернув з дороги й пішов до валу. Вибравши ногами ямку, я ліг і став ждати.

Щось було непевне і в цьому, що Хома ломик забув: чи не побіг він попередить, кого слід? Автім, усе одно!

Легкість по всьому тілі була надзвичайна. Груді розпирало якимсь дивним чуттям, і не радістю ніби, а чимсь гарячим, як дух горілки. На губах же все з'являлась теплота сухих і ніжних губ. У рукаві весь час почувалось вийстрия ножа, що легко часом поколював трошки вище ліктя. З степу вітер по-вівав і десь за горбом сухо тарахкотів драбинами селянський віз. А за валами, так наче нічого й не мало статись у цю ніч, одноманітно, байдуже, вперто й нудно чохала машина.

Хоми щось довго не було. А чи не побіг він прощатися з Олею.

Але губи згадали ніжну раптову теплоту губок і по всьому тілі знов пройшло ніжне, хвилююче зворушення.

Почулись кроки на дорозі, потім легенький обережний свист ховрашка. Я хотів і собі так свиснути, але вийшло дуже голосно і я злякано обірвав свій свист.

— Ходім!..—шепотом прошипів з дороги Хома.

Я хутко підійшов до Хоми і ми пішли далі, озираючись і гостро приглядаючись до кожної тіні.

Дорога й вал завернули управо. І зараз же стало видно темну велику будівлю казарми й два освітлених вікна в ній. Одне з одного краю, друге з другого, посередині темно було. Вправо від казарми, саженів на тридцять від неї, під самим валом лежала шахта № 7. Там жовтів невеличкий вогник, мабуть горів лихтар коло сторожів.

Хома зупинився.

— Ех, закурить хочеться!... — прошепотів він. — Ну, та вже... Так, значить, ідемо, брат? Га?—спитав він, чудно придивляючись до мого лица.

У мене теж сильно билось серце, так сильно, що аж дух забивало і щось душило за горло, аж ковтати хотілось. А слина була липка, густа й гаряча.

— Ідемо!...—машинально прошепотів і я.

— Ну, так господи благослови!—скидаючи поліцейського картуза, в якому він мені весь час здавався чужим, християчись і раптово, як у воду, кидаючись уперед, сказав Хома. Я ж тільки одщипнув один гачок, що душив мені горло, й рушив разом з Хомою:

— Гляди ж: перевірку йдемо робить!—зашепотів Хома вже злісним, рішучим шепотом.—А як з казарми хтось вийде, так просто ножем у бік—помішає. Понімаєш?

— Добре...

Контури казарми ставали все виразнішими. Стало видно в одному з вікон голови людей. Здається, їх було двоє. Вони, мабуть, сиділи біля столу й щось читали.

Коли ми вже зовсім близько підійшли до казарми, з дверей неначе вийшов хтось чи ввійшов, бо двері грюкнули. Хома зупинився й присів. Я зробив те саме. Біля казарми було тихо. Ми довго, як мені здалося, так просиділи не рухаючись і прислухаючись. Потім Хома помалу підвівся, озирнувся до мене, хитнув головою й ми знов обережно рушили далі.

У вікні так само виднілися дві голови. Одна з них повернулась назад, видно говорячи до когось. Потім знов нахилилась.

Ми навшпиньках пройшли на той край казарми, що був ближче до шахти № 7. Світло коло шахти було видно краще. Навіть можна було розібрати якісь стовпи, освітлені лихтарем.

Хома вийняв з-за пазухи шахтарську лямпочку, присів і сказав мені заступити його,—він хотів засвітити лампу.

Я теж присів і яко-мога ширше розіп'яв поли свого короткого мундира. Коли сірник блиснув, ми обидва хутко озирнулись, але зараз же Хома запалив лампу. Потім прикрив її полою, устав і шепнув:

— Ну, тепер держи ніж на готові. Та сміливо!

І він, шарпнувшись, зразу пішов уперед твердим рішучим, салдатським кроком. Я мусів аж підбігти щоб порівнятися з ним.

І от, пам'ятаю, мене наче щось раптом штовхнуло з середини: та що ж це таке діється? Чого я йду десь у степу з ножем у рукаві, готовий всіма помислами й мускулами своїми встромити його в горло живої людини, поруч з чудним, підозрілим суб'єктом?

І вмить пронеслась переді мною картина моєї кімнати в городі, стара канапа з обвислим, як у поросної свині, животом, велосипед у кутку, бурий з жовтизною дим асфальту, що вариться на вулиці в великому казані. Як чудно все і безглуздо!

Та що воно за чоловік оцей, що йде поруч зо мною, що так напружено, не кліпаючи, як сновида дивиться на вогонь? Як я міг довіритись йому? Навіщо? Та це ж дико й безнадійно те, що ми затіяли! Та він же веде мене просто в руки стражників, це ж той самий чоловік, що хотів оддати мене жандармам. Що я роблю?!

Але я йшов, не отстаючи й так само міцно та рішуче стискаючи ніж у руці. Світло шахтарської лампочки, яку Хома ніс врівні з своїми колінами, ритмічно гойдалося, кидаючи перед нами невеличкий півкруг. Трава сухо ламалась і шаруділа під нашими ногами.

Серце перестало так сильно битись, але неначе підійшло вище, трохи не до самого горла і трималось там з таким напруженням, що, здавалось, ось-ось зірветься. Слина липка, та густа заливала горло і треба було щохвилини ковтати її.

Біля шахти не помічалось ніякого руху—мабуть, спали вартові.

І раптом звідти несподівано почувся зовсім не сонний, а здавалось, навіть здивований голос:

— Що случилось? Хто такі? Ти, Капустін?

— Поверка!—голосно й строго крикнув Хома.

Я бачив, як коло лихтаря з'явилась тінь, потім друга. Зачулась неголосна, швидка балачка. Звідкись взялась ще одна постать, очевидно підвелася з землі. Значить, їх там не двоє, а троє?! І чого вони так чудно поводяться? Чого всі озирнулись до нас і не рушаються, немов приглядаючись?

Мені вже виразно видно було жовті плями облич і рук.

Хома раптом зупинився й шепотом люто вилаявся матюком.

— Там поверка!—прошипів він до мене.

Я почув, як серце моє зразу і холодно упало вниз. Я весь обважнів і стало якось скучно-скучно.

— Тікають, чи що?—хрипнув Хома.—Чи на їх? Ти як?

Але я не всиг відповісти. Від шахти вмить зачувся голосний, строгий крик:

— Хто ідють? Одвічай!

Потім неголосно той же голос проговорив щось, мабуть даючи наказ, і знов ще голосніше, напруженіше й рішучіше до нас:

— Слиш там? Одвічай січас! Стрілять будем!

— Тікай!!—хрипло, з люттю кинув мені Хома і, якось криво перегнувшись, кинувся назад і побіг.

Я інстинктивно зщулювся, зібрав себе в малесенький вузлик і, відчуваючи, як ноги мої наче сами вириваються з тіла, щосили погнав у другий бік і теж назад.

У той же мент вибухли вистріли, покотившись тріскучою луною понад валами, потім зачулись кри-

ки, свист, гукання. Я мимоволі на бігу повернув голову в той бік, де тікав Хома. О, сказився чоловік: він біг з лямпочкою в руці, очевидно, забувши кинуть її, не думаючи про неї, не знаючи, що вона у нього в руці. Її світло, дрижаче й стрибаюче від його скаженого бігу, гасало по чорному степу, служачи метою для стражницьких куль.

Знову вибухли вистріли. І вмить стрибаюча світляна смужка лямпочки зупинилась і в тому місці тихо, як гаснуче багаття, зажовтів у траві слабенький вогник.

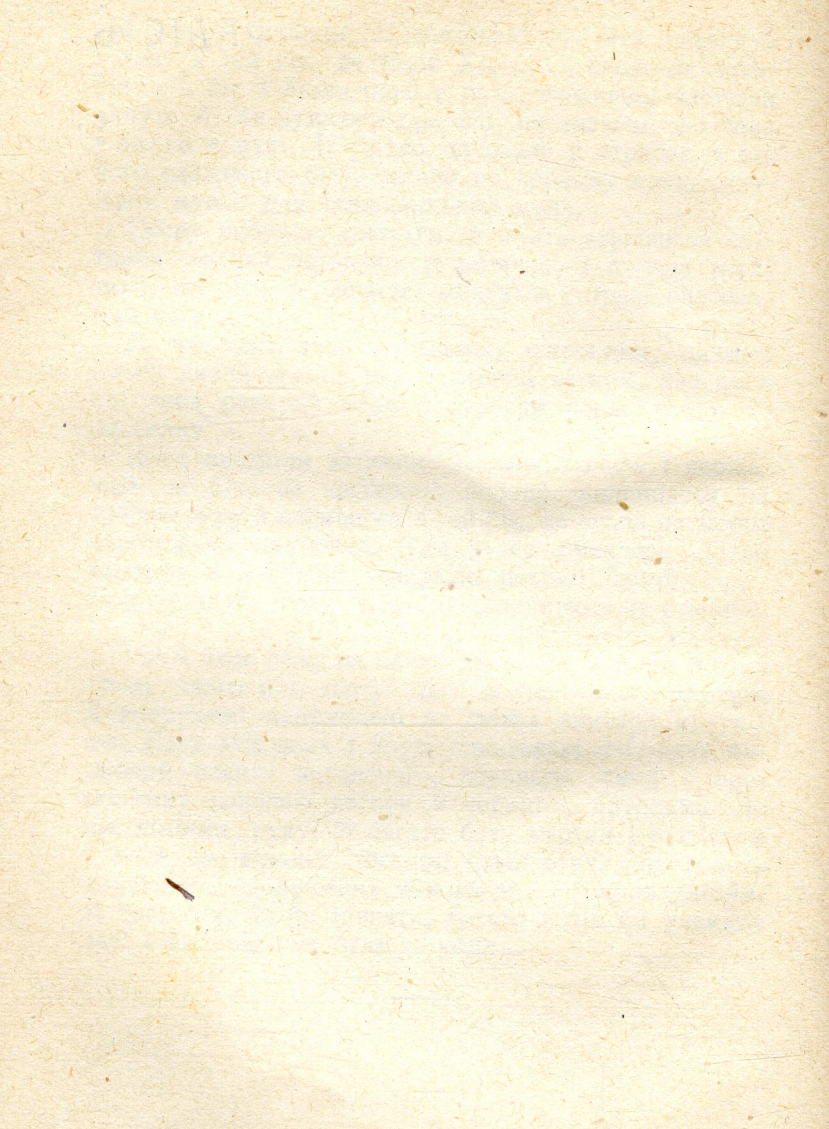
Я на мент теж зупинився, широкими, дикими очима дивлячись на цей затихлий вогник, але ноги мої знов рванули мене й понесли понад валом до посьолку.

Коли вистріли затихли, я, задихаючись і держачись за бік, де нестерпно кололо, видряпався на узбіччя валу й подивився в той бік, де впала на землю шахтарська лямпочка. Там тепер рухалось світло лихтаря й миготіли невиразні постаті людей.

У ту ж ніч Федір Косоокий одвіз мене на станцію.

І от я знов лежу на канапі, дивлюсь у стелю й бачу темну, синю ніч, гострі лінії поліцейського картуза й напружені, напружені до світла лихтаря круглі очі. Бачу мій льох і другі сіро-зелені очі, бачу нахабний посміх виголеного, збухлого лиця і простягнену долонею догори з чорними брудними по ній лініями руку. Я багато бачу картин і в грудях у мене, як ніжний, тоскний дзвін струн, проходять хвили туги, зворушення, ніжності і... непорозуміння. Я багато хотів би пізнати, багато хотів би уяснити собі і не знаю, чи буде те коли...

РАДІСТЬ

Радість.

Навіть наш Запечатаний, він же Схімнік і Містер Танг, навіть він цілком змінився під цей час.

А втім, мушу пояснити, через що мій друг мав стільки прізвищ.

Запечатаним його прозвали зараз же, як він з'явився в нашій організації і через те, що надміру мало балакав. Це була страшенно скупа на слова людина. Здавалось, мову свою він цінував на вагу золота, а сам подібний був до неспалимої каси, в якій було сховано цей скарб і яку він щоразу обережно і з деяким жалем одмикав. Одмикав не надовго: вийнявши пару слів і тикнувши їх, кому треба, він зараз же знов замикався й сидів спокійний, уважний, по-дитячому суворий і комічно-ласкавий.

Одначе, я маю деякі підстави думати, що ця «запечатаність» впливала не з природи його, а від чогось іншого, що була вона штучна, утворена заходами самого Запечатаного. Я цього не кажу з абсолютною певністю, я тільки так гадаю. Бо сам Запечатаний, не вважаючи на те, що ми разом прожили в одній хаті більше, як півроку, ніколи ні одним словом не згадав про свою чудну манеру. Дуже також можливо, що манера ця почалася із одної вдачі мого друга, а саме тої, що він до комізму не любив брехати. Це було у нього щось просто таки хоробливе, недолadne й часто зворушливо-смішне. За це його й проз-

вали (досить, правда, невдало) Схімніком. Схімніцькою в йому була хіба ця вперта, безжалісна правдивість, яка частіш усього шкодила йому самому. Часом здавалось, що його приставлено до самого себе за клясну даму,—до того він чіплявся до своїх слів, до того підглядав за кожним своїм жестом, поглядом, усміхом, щоб, борони боже, якимсь цим не збрехнути, бо ж відомо, що збрехати можна не тільки просто, але й посередньо.

Воістину, закови носив на собі чоловік, як сказав про нього один одставний народник.

Не було нічого вже дивного в тому, що після якоїсь збірки Схімнік з'являвся на другий день до председателя й одривисто доносив:

— Товаришу председатель! Я вчора одмовився від доручення. Не через те, що не міг, а злякався. Я сам себе обманув. І вас. Прошу на слідуючій засіданні це оголосити.

І вже зовсім недавно при всіх раптом випалив:

— Товаришу секретар! Прошу занести в протокол. Я був проти пропозиції товариша Семена через те, що маю до нього особисте чуття, про яке не хочу балакати.

Балакати й не треба було,—і без його добре знали.

Але Ольга Іванівна теж чудна жінка! Хоч і почервоніла так, що вуха їй стали рожеві, одначе подивилася на Запечатаного без найменшого незадоволення,—навпаки, неначе похваляюче, немов би вона разом обмірковувала цю його «заяву», чого, звичайно, бути не могло.

Один лише товариш Семен знімав за всіх: при цьому, як звичайно, від ніяковости почав легенько кахикати, приставивши дощечкою пальці до куточка уст.

А Запечатаний з суворо-задоволеним виглядом сів на своє місце, не цікавлячись тим, як поставляться

до його вчинку. Але з цієї задоволеності, з цього немов би мстивого виразу його обличчя, що бува після таких випадків, я й помічав оту штучність, оті закови. Я певний, що він мав якусь тяжку історію в тому місті, де раніше жив, наслідком якої й виникли ці чудернацтва. Напевне й поїхав звідти через неї. Бо переїзд його у нашу організацію не було мотивовано ніякими громадськими інтересами. Я ретельно старався довідатись від його хоч щонебудь, але він уперто мовчав. Часом було таке вражіння, що він набрав повен рот води, щоб мовчати. Цьому вражінню сприяла ще й будова його щелепів, подібних до підков, обтягнених шкурою. Так і ввижалось, що от-от він не витримає і, як діти, з реготом присне на тебе водою, а потім, щоб надолужити довге мовчання, почне швидко й багато оповідати. Але цього не трапилось ніразу, хоч умовини, серед яких ми з ним прожили місяців з чотири, як найліпше тому спричинялися. (Ми разом працювали в партійній друкарні. Хто знайомий з цією роботою, той мусить згодитись, що то найвдячніший ґрунт на всякі впливи та вивертування душ).

Заявивши про своє злочинство проти правди-вості, Схімнік через хвилину ще раз підвівся й додав:

— Одначе була б також брехня, коли б я сказав, що тільки через це був проти товариша Семена. Прошу й це записати.

Записали. А Схімнік, комічно поглядаючи на всіх неуважним, дитячим поглядом і, очевидно, зайнятий слідкуванням за собою, знов замкнув свою касу.

Після того у нього була якась розмова з Ольгою Іванівною, але про що вони говорили—я не міг дізнатись, хоч і цікавився. Містер Танг, дивлячись мені дуже просто в лице, своїми дитячими серйозними очима, навіть з деяким проханням сказав:

— Я бачу, що ти хотів би знати, що мені казала Ольга Іванівна. Але я тобі не скажу, бо... бо мені не хочеться.

І чекаюче дивився на мене, щоб знати, як прийняті його слова і чи не треба йому ще раз одімкнутися.

Я цілком задовольнився його поясненням. Певно Ольга Іванівна спочатку була трохи все ж таки незадоволена, а потім з пошаною, з побожністю, з самокатуванням і смиренністю прийняла його безцеремонний виступ проти того, що вони обое старано ховали від усіх. А в тім, що саме вони ховали? Я гадаю, що з певністю ніхто нічого не міг би сказати. Та й сами вони, як мені здається, теж не більше, ніж ми, знали про себе, а то й менше. Було щось—це понад усякий сумнів, але що іменно, в яких розмірах, якого характеру—перевірити це було ніяк.

Але навіть, що було там «щось», уже дивувало багатьох. Як могла Ольга Іванівна,—не хто інший, а Ольга Іванівна!—почувати щось до Містера Танга?

Тут до речі пояснити, чому ще називали його Містером Тангом. Це—делікатне й скорочене «Орангутанг». Запечатаний, справді, заслуговував на цю назву. Він мав широкий, з вивернутими, як у мавп, ніздрями, ніс і, як я вже сказав, підковосхожі щелепи. Нижня частина лиця могла з успіхом служити для наочного навчання природничих наук при студіюванню печерної людини. Зате верхня виручила: серйозні, наївні очі і спокійне, розумне чоло. Може, за верхню частину Ольга Іванівна одважилась на «щось?»

Але річ у тому, що такі люди просто не розуміли саму Ольгу Іванівну. І то справді підтверджувалось їхньою оцінкою її. Вони гадали, що вона просто дамочка з випеченим естетичним смаком, якій цікаво побавитись у революцію, яка йде за модою,

якій хочеться «сильних почувань». Навіть її захоплене відношення до всього, її великі грошові жертвування на справи організації, її відома всім сварка за це все з своїм чоловіком,—все пояснялось тим же самим. Чому вона могла викидати сотні рублів щосезону на капелюшки та сукні, які з Парижу їй виписував її чоловік, і чому не може витрачати ті гроші на іншу моду, яка їй тепер більше до смаку?

Це, розуміється, міркування помилкове і многі потім переконались у своїй помилці. Як переконались і в тому, що вона не була така дурненька, як думали тоді ж таки. Правда, вона так і не пізнала різниці між есерами, лібералами й есеками, скільки я її знав. На цьому почасті ґрунтувались ті, що називали її дурненькою. Та ще на тому, що вона завжди мала на збірках страшенно уважний, урочистий, навіть якийсь безкритично-побожний вигляд. Між іншим, вона на все рішуче згоджувалась, що їй пропонувалось. Здається, коли б їй сказали взяти до себе в ліжку пуд динаміту, лягти на нього й лежати так доти, доки не прийдуть і не підпалять його під нею,—вона б усе точно й не вагаючись ні хвилини зробила б. Аби це було «для справи». Правда, на зібраннях у неї було, справді, трохи немов глупувате лице. Але це, мені здається, було через те, що вона інакше уявляла собі нас і те, чим ми жили. Її зовсім не вимоги програми привели до нас. Я гадаю, що вона просто не розуміла потреби в якихось там дискусіях, ораторстві, предсідателях і тому подібних речах, які в нашому житті займали поважне місце. Коли б повірила у це, як у пуд динаміту, або в проклямації до робітників, які вона без церемонії роздавала на вулицях направо й наліво, то, я думаю, змогла б і цю мудрість пізнати. Та мабуть, потім і до цього дійшла. От через що, я гадаю, вона була в неприємному й дійсно не зовсім розумному

становищі, коли доходило до дебатів. Коли говорила одна сторона, їй було ясно, що іменно так і треба робить. Але також справедливо було, що казала друга. А від того вигляд розтеряності, напруженого замішання і тупуватості.

Тут я мушу додати, що вона сама собі шкодила своєю манерою, яка лишилась у неї, мабуть, із старих часів. А саме: кумедно дивитись, коли її щось дуже цікавило. Очі в неї в звичайному стані були дуже гарні, остільки гарні, що через них, якщо вірити чуткам, застрілилось поспіль двоє поручиків з того полку, в яким служив її чоловік. Сірі, великі і трохи приплющені, як у короткозорих. Але вона не була короткозорою і приплющувала їх рідко. Коли ж приплющувала—вони робились майже чорними і дійсно хвилююче-вабливими. Це виходило проте з природних причин: чоловічки її очей зеленяво-сірі були обведені виразними, чорними обвідками. Ці обвідки і в звичайній поставі очей надавали їй виразу глибини, а коли прикривалися довгими віями, то робили їх немов криницями.

Але не в цьому була манера, що шкодила їй. Ольга Іванівна мала звичай нахилять голову на груди, а потім, злегка підвівши її, дивитись з-під лоба, так що видно було майже самі баньки. Коли до цього схилить голову набік та мило посміхатись, то це, може, й гарно було. Але без милої посмішки та ще під час ділової партійної розмови така звичка робила вражіння туповатості. Та ще губи, певно, спричинялися до цього,—вони були непростою пухкі. Так і здавалось, що Ольга Іванівна оце зараз цілувалась до несхочу. Все ж останнє в лиці рішуче не давало ніякого приводу для думок про її недалекість. Навіть навпаки. Одежа також. Одягалась вона тепер дуже просто, трохи не по-міщанськи.

На мене, принаймні, особливо перші часи, вона робила вражіння чогось неспокійного, безпомічного і викликала чуття зворушеної жалости й великої пошани.

Я сказав, що навіть Запечатаний змінився зовсім. А йому це було трудніше, ніж кому іншому. У нього була особиста неприємність.

Річ у тому, що чоловік Ольги Іванівни, полковий лікар, кілька днів тому одержав анонімного листа, в якому говорилося, що жінка його, Ольга Іванівна, не тільки ідеями захоплюється, а й ще чимсь іншим. Коли він, доктор, відноситься до ідей терпимо, коли виставляє себе з такого гарного боку, то тим паче за нього мусить бути обидно, бо хорошими намірами прикриваються нехороші вчинки. Дописувач радив панові докторові уважно простежити за своєю жінкою й самому переконатися в справедливості написаного в цьому анонімному листі.

Чоловік Ольги Іванівни був розумною людиною і листа того зараз же дав їй. Я, власне, не знаю, через що він дав, які там у них були відносини, що він хотів тим досягти, але, в кожному разі, це був хід розумний. Ольга Іванівна була страшенно вражена. З деяких деталей листа вона бачила, що його написав хтось із нас, із товаришів, членів організації. (Написано було друкованими літерами, по почерку нічого не можна було пізнати).

Пам'ятаю той вечір, коли вона прибігла до нас з тим листом. Смеркало вже. Я лежав на ліжку, накрившись плащем, а Схімнік стояв коло вікна і, низько схилившись до рук собі та посопуючи носом, чистив револьвер.

Вбігши, Ольга Іванівна нашвидку озирнулась і, певно не помітивши мене, зараз же кинулась до Танга.

— Запечатаний! Одповідайте: ви знаєте, хто послав мойому чоловікові анонімного листа?

(Між іншим, вона з великим усилям завжди казала «товариш». Чи не сміла себе зачислити до наших товаришів, чи соромилась цього слова ще звідти, з свого попереднього кола—не знаю, вона воліла називати просто іменем або прізвищем.)

Тон голосу був надзвичайний. Так, власне, мусила б, почулось мені, раз-у-раз говорить Ольга Іванівна: сильно, нетерпляче, гаряче. Правда, тепер занадто гаряче було сказано. Чулось навіть щось болюче, з нотками стриманого ридання.

Схімнік, розуміється, не зразу одповів,—щоб, бува, не сказати неправди. Він поклав револьвер на вікно і почав дивитись на Ольгу Іванівну. Вона була трошки нижча за нього. Її висока й занадто тонка постать, у довгому сірому пальті, походить на привид, не рухалась. Мені видно було на фоні сіро-синього вікна профіль її, трохи піднятої догори, голови з загнутим донизу носом, злегка горбатим і породистим.

— Ні, я не знаю нічого про анонімний лист,—спокійно й твердо проговорив Запечатаний.

Тоді Ольга Іванівна раптом ступила до нього, скинула руками, оповила ними його шию й гірко, жалібно, з образою заплакала.

Схімнік захвилювався, закашляв басом, дубовато обняв її, мабуть машинально й сам розтерявшись, і не знав, що робити. Насамперед, його мусіло ніяковити те, що я тут був і бачив, як вона його обняла. А друге, сльози Ольги Іванівни, яка ніколи, як нам здавалось, не могла полакати.

Я встав і рішуче вийшов із кімнати. Ольга Іванівна вмить одстрибнула від Запечатаного і з страхом притулилась спиною до стіни неначе збираючись боронитись.

Мені вийти було можна тільки в сіни, бо надворі ішов дощик. Стоячи тут і дивлячись на голі дерева саду, заштриховані косими лініями дощу, я мимо своєї волі слухав, що робилося в хаті. Спочатку вони балакали тихо. Чувся голос Ольги Іванівни, очевидно оповідала про лист. Потім шепіт «Це, я думав, про чоловіка говорить». А далі раптом щось бовкнув Схімнік. Мовчання, грохіт стільця. Мабуть, раптово встала вона. І зараз же гаряча, дрібна, поспішна мова її. Знов щось бовкнув Схімнік.

— Неправда!—вмить голосно викрикнула Ольга Іванівна і не всиг я одступити в протилежний куток сіней, як двері розчинились і з них прожогом вискочила товаришка Ольга. Мене вона помітила, але нічого не сказала, не звернула навіть уваги й побігла.

Коли я увійшов у хату, Запечатаний сидів непорушно на своєму ліжку й гладив рукою по подушці. Я хотів запалити лямпу, але він, помітивши мій намір, наївно сказав:

— Ти хочеш засвітити? Не треба. У мене розстроєне лице і мені буде ніяково дивитись на тебе.

Я сів. Він мені розповів про лист, при чому фрази, як звичайно, були в стилі телеграм.

Але дивно: обурення його проти цього подлого вчинку було якесь не таке, якого б можна було чекати від Схімніка. Він ніби забував про лист, хоч і говорив про це. З цього я переконався, що між ними була розмова не тільки про лист, що Ольга Іванівна вибігла в такому стані не тільки в обуренні на анонімного кореспондента, а ще чогось, що, може, не було безпосередньо зв'язано з цим гідким вчинком.

Запечатаний мовчав увесь вечір ще старанніше, ніж завжди. Коли ми засвітили таки лямпу, він узявся знов до револьвера. І раптом, ні з того ні з сього бовкнув:

— Або так, або сьак!

І більше нічого. Я підождав і обережно спитав:

— Що саме?

— Я не до тебе.

Я зідхнув і закурив. За вікном шепотів дощ. Схімнік, не дочистивши револьвера, сховав його в стіл, хапливо одягся й мовчки вибіг.

Він прийшов, коли я вже спав. Сівши в темноті на моєму ліжку, він помовчав і сказав:

— Поїхала в клуб на балъ.

Я догадався, про кого він говорив, але це було так неможливо, неймовірно, що я з непорозумінням спитав:

— Хто?

— Ольга Іванівна. Прибралась. Декольте. Здається, п'яна. З чоловіком.

Ольга Іванівна в декольте, здається п'яна?! Я нічого не розумів.

— Ти сам бачив?

— Сам. Стояв коло них, бачив, як сідали. Потім побіг. У клубі в вікно бачив. На кого ти думаєш?

Очевидно, про анонімний лист питав.

— Семен?—нерішуче, з співчуттям, яке я хотів сховати, муркнув я. Семен також залицявся до Ольги і вона часом, здавалось, ласкаво приймала його залицяння. Дуже чудна була все ж таки жінка! Пам'ятаю, як раз я захопив на її губах блудливу, витку посмішку. Потім вона тяжко й тягливо червоніла, стрічаючись із моїм поглядом.

— Ні...—бовкнув Запечатаний:—Віталій.

Мені так і освітілось усе непорозуміння, яке тяжило весь вечір мій мозок; воно раптом зникло й мені стало легко. Тю, чорт! Як же я не догадався зразу подумати на цього типа! Розуміється, Віталій! Ніхто більше, рішуче ніхто. Це іменно в його дусі: напакостити спідтишка, крадькома, повилюючи хво-

стом і зазираючи в очі. Він же теж упадав коло Ольги Іванівни, раболіпно, безнадійно, з хіхікаючим скавучанням.

— Це правда!—аж підвівся я на ліжку.—Ах, подлий же який! Це він, він!

І раптом мені згадалось у цей мент, що Ольга Іванівна неначе й до Віталія колись десь підозріло посміхалась. Де саме, коли саме, я не міг би пригадати, але виразно-виразно згадувалось немов випливаючи, як пробка з води.

Пришиблений цим, я тихо ліг, чуючи ниючу жалість до Запечатаного. Він сидів непорушно. В хаті була цілковита темрява, так що я рук своїх не міг би побачити.

І як могла бути у неї разом із смиренністю, з такою щирою, побожною діловитістю, з абсолютною відданістю справі—ця блудлива, шукаюча, тягнуча посмішка? Невже приставлялась розпутна панійка, тим устиляючи собі доріжку до революціонерських сердець, які їй здавались пікантними, з перчиком, з святістю?

— Шукала спасіння, а найшла бруд,—раптом глухо прозвучало від Запечатаного, немов у відповідь на мої думки.

Я мовчав, боячись питаннями замкнути касу схімнака.

— Нема святости й тут.

Тоді я рішився обережно сказати:

— А хіба вона сама вже така дуже свята?

— Через те й шукає. Святі не прагнуть святости. Слухай, чи може бути так, що жінка...

Тут він на мент замовк, рівно й трудно сопучи носом на другому кінці ліжка.

— Що жінка любить одного, а... не хоче покинуть свого чоловіка, бо... теж любить. Не любить, а... розпутничає з ним. Можна розпутничати, коли любиш другого?

О, милий Схімнік! Як йому було говорити це. Йому! Ах, як шкода, що я не міг бачити його лица. Чи не через те і він так прагнув святости, що лице його було таке грішне, таке животне?

— Не знаю...—нерішуче сказав я, почувавчи, що мені ніби стає трошки яснішим образ Ольги і разом з тим, як це не дивно, ще більше затуманеним.

— Але можливо?—понуро й сердячись (на себе, чи на мене) кинув він.

— Все можливо, Схімнік.

— Вона б усе кинула, коли б повірила, найшла. А тепер не вірить. І тут так, як і там. Тут мусить бути все інакше. Розумієш? У нас правда все. А там брехня. І от анонімний лист і теж брехня. І нічого не лишається. Ти розумієш? А ми сволочі. Віталія убить треба. Безумовно. Це гірше провокації. Провокатор чужий, а він свій.

Схімнік раптом устав і помацки перейшов на своє ліжко. Я думав, що він засвітить лампу, скаже ще щонебудь. Але він затих і я, чекаючи продовження розмови, заснув.

З поводження Віталія всім ясно було, що то він написав листа. Не сумнівалась у цьому й Ольга Іванівна, яка на другий же день після балю прийшла на збірку. Під очима у неї були великі синяки і вся вона мала стомлений, в'ялий і задумливо-байдужий вигляд. Після збірки Запечатаний хотів із нею поговорити, але вона взяла Семена й пішла з ним, не звернувши уваги на мого друга.

Віталій теж був. Він бачив, що всі знають, хто послав того листа, і поглядав на всіх зацькованими, напруженими очима. Мені хотілось плюнуть йому в ці подлі очі.

Коли він пішов, ми почали радитись, що робити; чи урядити суд, чи просто, побалакавши з ним, ви-

ключити з товариства без довгих розмов. Постановили все ж таки рішити цю справу в присутності більшого числа товаришів.

Запечатаний рішуче стояв за те, щоб негайно вчинити суд і без усякого вагання виключити з свого товариства Віталія. При цьому не обійшлося без комізму. Коли всі вже розходились, Містер Танґ раптом надумався і, зупинивши всіх, голосно заявив:

— Товариші можуть про мене ерунду всяку подумати. Так от я говорю, що проти Віталія хоч і маю особисту... антипатію, але все таки думаю, що за такий вчинок треба судити якомога суворіше.

Але судити Віталія не довелось. На другий же день вибухли такі події, які одшпурнули далеко вбік усіх Віталіїв, усякі суди, листи, все особисте. Іменно, як вибух, були ті події, вибух, який порвав усе звичне, нормальне, дрібненьке, що непомітними, давніми, але міцними нитками обмотувало все життя.

Той стан, в якому ми були, можна б назвати очманілістю, п'яною радісною очманілістю. Ми не ходили, а літали. Справ у нас з'явилося маса. Ми зробилися всюду суцими. Ми, як духи, стали безплотними, забуваючи їсти й спати.

І головне, що цю п'яну, захватну радість зовсім не треба було ховати у собі, спиняти її. Звичайно буває так, що чоловік із своїм щастям робить вражіння або божевільного, або егоїста. Він у других викликає заздрість, насмішку, непорозуміння.

Коли у нього є хоч трохи розуму в його щасливій голові, він мусить бути обережним з виявами своєї радости, щоб не дратувати людей своїм глупо-щасливим белькотінням.

Але тут було інше. Кожний розумів, кожний щасливо задихався, кожний тільки піддавав палу киплячому чуттю. Раніше біжиш, бувало, повз теплі,

затишні обивательські будиночки і думаєш: «У, буржуї, чаї попиваєте, пундики наминаєте!»

І затишні будиночки, як клітки з понурами, настовбурченими звірями, викликали ворожнечу й бажання перевернуть їх догори ногами разом із чаями, пундиками, перинами і всіма дрібними обивательськими бебехами.

А тепер кожний із нас міг сміливо забігти в будліякий з тих будиночків, сісти за стіл і пити той чай, їсти пундики, заснути на пару хвилин на хазяйських перинах. І то не з нахабства, не з якогось права, а просто з тої радісної очманілості, яка п'янила всіх чисто.

Тепер усі були знайомі між собою, не знайомлячись. Як велике нещастя, так і велика радість вертає людей у стан колишньої стадности, простої, безхитрої. Нема перепон, нема умовностей, єсть щось одне, спільне всім, усіх п'янюче, всіх рівняюче.

— Ну, що, як там? Що нового?

Це питає якийсь поважний добродій у чистому пальті й рукавичках. Раніше він обережно обійшов би мене, боячись торкнутись до мого замазюреного, подертого плаща. Тепер він бачить у мене в руках газету і цілком натурально звертається, як до свого родича.

Я теж, як родичу, охоче вичитую йому все, що нас цікавить, і біжу далі. Ми навіть не прощаємось, напевне побачимось ще кілька раз сьогодні. А не побачимось, то хіба ми всі не в одному місці, а все місто не як одна родина?

Що ж до Зепечатаного, то зміна була просто вражаюча! Навіть з губами й щелепами його щось сталося, вони стали м'якші, кругліші, більше як у людей, ніж у малп. Раніше він ходив помалу, помірно втягнувши квадратову голову в важкі, зігнуті плечі, а тепер випростався, зробився легкий, повороткий,

жвавий (звичайно, остільки, оскільки це було можливе для його доісторичної постаті). І навіть говорив більше, сміявся частіше, забуваючи похмуритись після цього, як робив це раніше.

Ми спішили з Тангом додому. Треба було захопити проклямації й летіти на цегельні заводи,—там мав бути величезний мітинг.

Погода була хмура, кисла, осіння. Але страшенно мила! Дощик так приємно, неначе парикмахер із спринцовки, порошив лице, розпалене, спітніле. Болото на вулицях переливало зеленими, синіми проміннями; провінціяльне, добре розмішане колесами й розріжене дощиком болото. По ньому стрибали туди й сюди люди всякого віку й стану. Звозчики добродушно посміхались, сидячи на передках своїх бричок, а крамарі не тюкали, коли яканебудь дама з передмістя занадто обережно та високо піднімала спідниці. Навпаки, многі поклали дошки через дорогу,—хай людям краще буде перейти.

— Куди, Сидір Васильович?

— Та от на старості літ митюжок нада подивиться.

— А! Боже помагай!

І Сидір Васильович, старанно ступаючи в сліди попередників, що проходили на болоті, з тихим і благочестивим лицем, як до церкви, спішить далі.

— Господа комітетчики! Господа комітетчики! Позвольте на пару слов.

Бризкаючи на всі боки болотом, через улицу широкими скоками біжить до нас парубок у шкур'яному піджаці, засмальцьованому на животі.

Ми зупиняємось. Схімнік здивованими, дитячими, але знаючими очима чекає його.

— Доброго здоров'ячка! Ху! На пару слов.

Од парубка пахне дьогтем, нафтою і шкірою,—бакалейщик. Він хапливо лізе в кишеню й виймає в жирних плямах папір.

— Петиція, значить, у комітет,—задоволено говорить він, любовно дивлячись на нас. Він не сумнівається, що тепер усе буде добре, всі пункти петиції старано вписані на жирному папері, будуть здійснені і прикажчики тепер матимуть «уравнення прав». Важно було тільки піймать якогось комітетчика, це найголовніше. А раз це зроблено—значить, повна сатисфакція.

Ми також не сумніваємось у цьому і йдемо далі!

— Господа, господа, без скоплення, не полагается.

Старесенький, сивенький, як голуб, городовик.

По случаю загального свята він також причепурився,—вивісив на старечі, запалі груди всі свої медалі.

— Нічого, дідусю, свобода тепер!

— Ну, так що, що свобода? Так безобразія нада виделувать? Чого девушку забігаєш, мармуза? А ще демократ називається.

Гурт робітників із сміхом обминає дідуса. Один білявий парубчак обнімає городовика і крутить його круг себе, але не грубо, а м'яко, майже ніжно.

— Грай польку, Юхим!

Юхим з гармошкою стає в позу, кладе «струмент» на коліно й радісно розсипає дрібні, пустотливі згуки польки. Дідусь сердито одбивається.

Я тягну Схімніка й ми знову біжимо. Мені соромно дивитись йому в лице, бо в мене, мабуть, така ж сама блаженно-глупувата посмішка, як і в Запечатаного.

— Слухай!—надміру заклопотано, усилено серйозно говорю я.—А Петро буде сьогодні?

— Буде! Буде! — упевнено підхоплює Схімнік і, зупинившись, притоптує ногою калошу, що весь час спадає йому з правої ноги.

— От сволоч, не держиться!—здивовано бурмоче він і, трошки шкандибаючи попсованою калошею, біжить за мною.

Назустріч нам ідуть двоє селян у нових свитках і з батіжками в руках. Поруч із ними молодий поліцай. Вони живо й мирно розмовляють. Забачивши нас, поліцай щось говорить дядькам і показує на нас рукою.

Ми знаємо його,—він колись арештовував Ольгу Іванівну з її гуртком.

— Звиніть, господа. Ось до вас мужички...— ввічливо говорить він і по-військовому приклада руку до кашкета. Молоде, біляве, рум'яне від повітря лице його стримано-привітне. На жовтих вусах, на шерсті шинелі дрібні порошинки дощу.

У дядьків теж і шапки, і свитки, і бороди срібляться водяним порохом. Один—старенький, з червоними, без вій, очима і проваленим ротом. Другий—товстопикий, з сонними, добрими губами.

Виявилось, вони теж у комітет мають справу. Річ у тім, що тепер всі рівняються, права і все мусить бути по-божому поділено між усіма. Так от вони думали-думали, батько, значить, з сином та й рішили: як по-божому—то по-божому. У них земельки двадцять десятин, а сусіди так що й півдесятини не мають. Їхать негайно у город та й заявиться, куди слід. Як тут таке, то хай так і в них буде.

Пам'ятаю, Схімнік спитав поліцаю, чи знає він, де живе Андросюк? Поліцай знав. (Це була наша штаб-квартира).

— Можете провести їх туди?

— А чого ж?

— Ну, так ведіть туди. Там вам, дядюшки, все скажуть, що треба. А ми... От я тільки поцілую вас, дідусю!

І Схімнік, соромливий Схімнік, який ховав свої чуття, як черепаха голову, обняв старенького й урочисто-зворушено поцілував серед вулиці.

Потім ми аж до самого нашого дому вже нічого не говорили. Тільки бігли й старались не дивитись одне на одного.

— А Ольга Іванівна у нас тепер!—раптом сказав він у нашому перевулку і, зупинившись, тупнув подраною калошею по тротуарі.

— Чого ради?

Ольга Іванівна була теж у такому стані, як і ми. Але все ж таки вмисно уникала zostаватись наодинці з Запечатаним, не дивилась на нього, не говорила з ним. Він на одну хвилину помічав це, сум пробігав, як хмарочка, по лиці йому, але через якийсь мент уже зникав, розтавав.

Ще на штаб-квартирі він щось подібне говорив мені, та я не слухав.

— І сьогодні виясниться все!—якось не то хвастовито, не то з викликом захвату сказав він.

Що виясниться, я не встиг спитати: Містер Танг раптом зробив мені знак рукою, зігнувся, як кіт, що збирається стрибнути, і навшпиньках хутко пішов уперед. Я побачив перед хвірткою нашого двору хлопчика в зеленому картузі. Ага! Це наш шпик. Його, очевидно, було підкуплено, бо він весь час, місяців зо три вже, терся коло нашого подвір'я. Запечатаний не раз грозився піймати його й одкрити йому його погані вуха.

Хлопець, припавши до тину, пильно за чимсь слідкував у нашім дворі. Він помалу водив головою то вправо, то вліво; очевидно те, за чим він стежив, рухалось. Захоплений цим, він не зчувся, як Запечатаний підійшов до нього й міцно схопив за плече. Хлопець, я бачив, сильно здригнувся, повернув голову й глянув угору в очі Схімнікові. І в той мент,

як опарений, шарпнувся вбік із виразом жаху в усій постаті. Веснянкувате, кругле лице його, з розумними оченятами, зблідло, а погляд став гострий, хапаючий кожний рух.

Я підбіг до них.

— Ні, голубчику, не втечеш, піймав таки я тебе. Тепер, брат, ти у мене... Ні, стій, не вирвешся, я трошки дужчий за тебе... Ага, що? Заболіло? Ото не виривайся, стій, мені ж треба тебе вдержати... Ну? Ти що тут робив? Підглядав? Га? Щоб у поліцію донести? Правда?

Хлопець міцно стулив губи, важко дихав і дивився не на нас, а на вулицю. Він не мав чого відповідати, або виправдуватися. Попався й більш нічого. Тепер що зроблять з ним: уб'ють тут чи ще поведуть кудись?

Він розумів, що на війні, як на війні: попався, мовчи. Не боягуз був хлопчина! Мені подобалось, як він стояв—не плакав, не просився, не вибігувавсь.

— Ну, що ж ти мовчиш? Га?—потрусив його злегка за плечі Запечатаний і лукаво підморгнув мені на хлопця. Дійсно, тепер цей маленький «шпичок» був тільки смішний із своїм підгляданням. Він, дурненький, і не знав, що той самий пристав, який підговорював його стежити за «сіцілістами», тількищо під козирьок нам узяв, коли Запечатаний тикнув йому жартом проклямацію в руку.

— Ну, що ж тепер із тобою зробить?—раптом суворо спитав Містер Танг.—Ти знаєш, що роблять соціялісти з своїми ворогами? Га? Знаєш, що буває шпіонам? Казали тобі в участку?

Хлопець зиркнув на нас і вмить усім тілом шарпнувся вбік. Але з горилових лабетів не такому пискляті було вирватись.

— А, так ти тікаєш? Ну, чекай же...

І Схімнік, одною рукою держачи «ворога», другою поліз у кишеню, щось узяв там і підніс руку з затисненим кулаком до самих очей хлопця.

— Дивись: ось тобі за те, що ти нас поліції видаєш. Бери й тікай швидше.

Розгорнувши руку, він показав срібного карбованця, всунув у кишеню ошелешеному хлопцеві й ласкаво провів під підборіддям.

— Хороша пика у каналії. Ну, тікай, тікай—я вже не держу...

Але хлопець вражено стояв і з підозрінням зиркав на нас.

— Власне, треба б було бестії вуха гарненько нам'ять...—сказав до мене Схімнік, беручись за клямку фіртки й зазираючи в подвір'я. І раптом живо скрикнув:

— Ага! Он за ким він стежив!

Я хутко подивився через плече йому у наш сад. По доріжці ходила нетерплячими дрібними кроками Ольга Іванівна.

— А що?—з торжеством і радістю на всім лиці озирнувся до мене Схімнік і прожогом увійшов у двір.

Ольга Іванівна, видно, чекала тут давно,—кольор лица, особливо носа, був змерзлий. Але видно, що вона ждала в саду, а не в хаті. На стежці виднілись глибокі й круглі сліди її високих підборів, наче пробігла черідка кіз. На чорно-зелених вітах дерев, переплетених над стежкою, висіли крупні, задумливі краплі дощу.

Забачивши нас, Ольга Іванівна зупинилась і підняла голову, чекаючи. На ній було простеньке сіре пальто й чорна невеличка хустка, зав'язана поміщанськи.

Схімнік, ще не доходячи до неї, зробив винувате, пильне лице. Він, очевидно, з одного погляду на

Ольгу учув щось надзвичайне в ній, щось таке, що мало до нього серйозне відношення. Торжество і радість його приховались.

— Я вас чекаю тут з годину!—кинула Ольга Іванівна, подаючи йому руку в сірій рукавичці.

— Чому ж ви...—почав було Схімнік.

— Там сидить Віталій. Я не можу його бачити. Я зазирнула в вікно. Він сидів і я не могла зайти. Слухайте,—раптом почервоніла вона,—як ви можете допускать, щоб він сидів у вашій хаті?

І вона сильно скинула головою вбік дому так сильно, ніби одним уже цим рухом хотіла виявить своє обурення.

Мені мигнуло, що вона прийшла в якійсь іншій справі, може зовсім інша вся, в іншому настрої, в такому, в якому весь час чекав і хотів бачить її Схімнік. Але, побачивши Віталія, стала ходити тут по дорожці. І що більше ходила, то все менше й менше ставало того настрою, то дужче вгрузали підбори в пісок, то більше блідли щоки, набираючи неспокійної, якоїсь страдницької жагучості. Щоки у неї були з вибоїнками, з долинками посередині, м'якими, але виразними. Я мало знаю людей, але помітив, що люди з круглими, рівними щоками—переважно спокійні й рівні. А з вибоїнками—неспокійно-жагучі, уперті, з якоюсь потребою страждання.

— Я ж не знав, що він там,—піднімаючи догори кошлаті брови й пробуючи несміло розгладити своє лице жартівливою посмішкою, сказав Запечатаний.

— Ах, це все одно,—нетерпляче, гидливо скрикнула Ольга Іванівна. І невідомо, чого вона так гидливо скрикнула: чи тому, що там сидів Віталій, чи тому, що Запечатаний хотів пожартувати, себто відносився до цього всього без тої поважності й серйозності, якої вона хотіла від його.

— Факт той, що він вважає можливим прийти до вас і сидіти. Розумієте?? І до вас, і до вас, і до мене навіть. І прийде, я певна, що прийде! Ну, що ж... Ах, я бачу, я знаю, я передбачала, що ви будете думать: «Це помста з її боку». Так? Так?

— Ольга Іванівна!..

— Ні? Так чому ж ви його не викинете з свого товариства? Чому? Як він, може бути з нами?! Як це можливо? Федір, мій муж, має цілковите право говорити мені: «А вони чим кращі?» Раз ви допускаєте хоч плямку, хоч... точку на вашій чистоті,—так, так! іменно, на чистоті!—то... А проте, що ж я вам говорю? Ви сами, певно, знаєте. Я не за тим прийшла... Я вас задержую? Дош, здається?

Вона гордо, зневажливо тикнула руку Запечатаному й додала:

— Прощайте.

Запечатаний руки не взяв і тихо промовив:

— Ви ж сами знаєте, що тепер такі важні...

Ольга Іванівна без слів перебила його посмішкою. Посмішка ця була недобра, крива. В ній було немов глузування з чогось, і разом біль за те «щось», і виклик нам, нашому відношенню, яке мусить виникнути до неї після того, як вона скаже.

— Знаєте, я тут ходила і думала. Та й не тільки тут. Ви знаєте, що і мій чоловік також стоїть за свободу? Цілком щиро, запевняю вас! Він мерзотник, але одвертий мерзотник, не з тих, що ховаються. Він теж радіє, серйозно! Але як тільки я побачила, що він теж радіє, я перестала радіти. Не хочу радіти, нема чого радіти. Нема чого. Бо хіба він зміниться при свободі? Сушність його і все те, що я вам казала, зміниться? А свободі радіє. І ми радіємо. І нічого особливого нема. А там сидить Віталій, і при свободі будуть Віталії і всі ті... Ну, і як же ви хочете, щоб я кинула все й пішла за вами? Га? Як смієте мені

докоряти хитанням і... і іншим? Я знаю, що я гідка, недостойна, непевна, квола,—все що хочете, але чом же ви не даєте мені опори? Чого ви мені все Кавтського підсовуєте, а Віталія зараз товаришем,—подумайте, т о в а р и ш е м,—називати будете! Та що тут важного в цій свободі вашій? «Важне, важне». Ніякої не хочу свободи з Віталіями. Нема нічого! Брехня!

Я боявся, що з нею станеться істерика, або вона впаде отак лицем на стежку і буде битись головою об землю. Мене вона не соромилась, не думаючи про мене; а як і мигнула їй думка, що при мені говорить такі речі, та, певно, зараз же заспокоїла себе тим, що Запечатаний напевне мені вже все розказав,—мужчини хіба вміють поважати інтимність кохання?

І разом із тим мені ставало соромно від її слів, і чудно було дивитись на неї. Не пригадаючи нічого, мені якось півсвідомо вставало порівняння цієї жінки з тою, яку я бачив ще півроку тому назад так часто на наших вуличках: модницю, першу красуню, горду, недоступну, завжди вбрану, як актриса, в перах, шовках. І тепер та сама жінка стояла тут у мокрому садку, в одязі якоїсь швачки й говорила наївні, гарячі слова, натуральні хіба в устах курсистки. Навіть не вірилось, що це та сама жінка, не вірилось і було не то що жалко, а ніби ніяково; одночасно ж зворушувало до бажання зробити все, щоб виправдати себе й її саму перед нею. Через це, мабуть, я почував навіть страх і сором, що ми таку дійсно важну, значну подію в нашому житті так легковажно одсунули набік.

Запечатаний, ніяково страждаючи, поглядав на мене. Йому, мабуть, хотілось, щоб я пішов, тоді б він вільніше міг би говорити, він знайшов би потрібний тон, потрібні слова, щоб погодитися з нею.

Але я був занадто зайнятий своїми думками й почуваннями, щоб догадатись одійти.

— «Важні справи»!..—раптом затихши, й з іншим виразом сказала вона потім, немов від болю нахмуривши рідкуваті й широкі, наче з тонких паралельних ліній складені брови і додала, скорбно, задумливо хитаючи головою:

— Ах, якби ви знали, як для мене це важно! Ах, якби ви знали!..

Але, немов схаменувшись, засоромилась і поспішно протягнула руку Запечатаному.

— Вибачте, будь ласка. Я, здається, трохи хвора ці дні... Колись, може, розкажу. Ви на мітинг? Біля цегельні?

— Ми справді винні... — беручи її руку, прохайливо, але дуже серйозно проговорив Запечатаний.—І я сьогодні ж... а найпізніше завтра піднімаю цю справу. Я обіцяю вам...

Ольга Іванівна стомлено заплющила на мент очі. Здавалось, її знесилювало нерозуміння його.

— Ах, Схімнік!—дивлячись на нього скучним і майже байдужим поглядом, в'яло одповіла вона.— При чому тут обіцяння? І ще ви, ви обіцяєте! От ви то мене більше всього й... дивуєте. Ви так завжди... такий, правдивий, іменно... Ну, все одно! В двох словах не скажеш. А в тім, ви може думаєте, що я з помсти жіночої. Хто зна?

І несподівано посміхнувшись якоюсь дійсно жіночою зневажливою посмішкою, додала:

— А може так і є. Цей лист читав мій муж. Розумієте? Ну, до побачення!

І вже не подаючи руки, хитнула головою й пішла з двору. Ми мовчки подивились їй услід.

На тину я помітив голову хлопчика у зеленому кашкеті. Він не зліз навіть тоді, як Ольга вийшла на вулицю.

— Я його зараз же викину з нашої хати!—сказав Танг і з злісною рішучістю пішов до ганку.

Проходячи повз наші вікна, я зазирнув у них і помітив коло столу згорблену постать Віталія; згорбився він якось занадто, поставивши лікті на коліна й поклавши на них голову. Голову ж схилив трохи вбік. Так сидять, коли дуже болять зуби. У чорне з жирним блиском волосся його розтопирчено вп'ялися пальці. Кроки під вікнами у нашій хаті добре чути, але він не повернувся.

Коло ганку містер Танг зупинився й заклопотано проговорив:

— Але ж як із ним балакати, то ми спізнаємось. Потім, знаєш, я все боюсь, що Кінь не прийде!

Кінь був ес-ер із місцевої організації. Ми з ним обмірковували одну серйозну технічну справу та все боялись, що він в останню хвилину відмовиться. А обставини тепер саме й сприяли тій справі.

— Прийде!—упевнено сказав я, хоч і сам того ж самого побоювався.

Запечатаний своїм звичаєм з комічною неуважною пильністю подивився якийсь мент мені в лице, потім несподівано весь запромінівся й, бачачи тепер мене, шепотом проговорив:

— От зробимо справу!

Вираз винуватости, стиснености й мовчазної «запечатаности», який був з'явився в розмові з Ольгою, в цю хвилину цілком зник. Забув про неї й про себе. Дитячий захват і лукавство з затаєним смішком так і промінилися йому з очей. Я розумів його цілком і хотілось швидше-швидше летіти до цегелень, куди мав прийти і Кінь, але... я не забув, що за столом у нас сидить зігнута постать в позі нещасного, зажуреного страдника.

Згадав і Запечатаний, як тільки ступив у сіни.

— А, чорт!—роздратовано скрикнувшись, сильно

почухався він над ухом, одсунувши капелюх на лівий бік. І озирнувся до мене з виразом досадливого непорозуміння.

— Ну, що ми з ним будемо робити?

— А, к чорту його!—з ненавистю сказав я.—Візьмемо бумажки й підемо. Хай сидить собі, як хоче. Я, принаймні...

У цей мент з улиці почувся голосний хлопчачий спів:

«Вставай, підмайся, рабочий народ!

Вставай...»

Ми живо повернулись у той бік. На тину, видний до грудей (і як він тільки примостився там?) стояв наш «шпичок» і, вимахуючи своєю шапчиною, дивився просто на нас і співав. Личко його зовсім не виявляло насмішки, глуму, або нахабства.

Навпаки, він наче хотів сам щось сказати тим співом і серйозним лицем. Ми його зрозуміли. Я скинув шапку й теж помахав нею. Хлопчина замовк, потім крикнув «урра!» і зник за тином.

Запечатаний, розвівши рота в несвідому дитячу посмішку, глянув на мене, зніяковів, згадав, мабуть, про Віталія, і непохитно похмурившись, ступив до дверей.

Я так і думав, що Віталій нас бачив ще в садку з Ольгою Іванівною! Коли ми ввійшли в кімнату, він не зразу схопився з стільця, а почекав, поки ми побачимо його журливу позу. Зовсім так, як на поганенькій сцені артисти,—поки не підійдуть до нього й не вдарять по плечі, так що аж куліси захитаються, він не чутиме ні кроків, ні розмов коло себе.

Схопившись, Віталій допитливо й злодійкувато забігав по нас очима. В той же час люб'язно, хапливо посміхався. Це була його звичайна манера, яка викликала завжди чуття дразливої огиди.

Правда, це чуття викликалось і іншими його якостями. І іменно д р а ж л и в о ї огида, дразливої через те, що якимось сам собі не здаєш справи в тому, через що саме така огида. Здавалось, в йому не було нічого такого, що б могло породити таке відношення. З себе він був цілком пристойний хлопець, чорнявий, досить стрункий, з довгастим зеленяво-блідим лицем без особливих неправильностей. Усе до міри, до ладу. Одягався прилічно, завжди в комірчиках і коротенькому піджачку, який був швидше подібний до тужурки.

Не виявляв він і особливої глупоти, мав потрібні для агітатора знання, до справ і обов'язків відносився старанно й уважно. Відданість його революції не підлягала ніякому сумніву.

А тим часом усі ставились до нього з роздратованням, прихованою огидою й чужістю. Часто зовсім несправедливо накидались на нього за якусь помилку, наче радіючи, що знаходили підставу для своєї, не зовсім зрозумілої, антипатії.

Тепер я інакше розумію Віталія і можу, здається, пояснити собі те відношення. Огиду викликала його запобігливість, улесливість і боязька розтерянність. Він якимось терявся при людях, губив себе і в цій загубленості реагував на все так, як звик. Говорили про нього, що він був сином станового, чоловіка хворого, лютого, який катував усіх, кого міг, майже з сласністю. Можливо, що Віталій з малих літ уже звик губити себе, боятись і падати перед кожним на коліна, як падають собаки, віддано й з трепетом виляючи хвостом.

Але одночасно були й самолюбство, претенсійність, образливість надзвичайні, надмірні. Можливо, що це була просто реакція в йому самому на свою потерянність. У кожному разі, працювати з ним було просто неможливо. Коли він із тобою—воля його

абсолютно зникає. Він угодливо, хапливо посміхається, всіма силами старається схопити те, що ти хочеш, удає надзвичайно роздумливого, уважного, з усім згоджується і кидається прожомом виконувати доручене. Але результат бував раз-у-раз цілком несподіваний. Все переплутано, змінено, зіпсовано і в більшості випадків тільки одна шкода від цього. Можна було подумати (та всі так і думали), що це просто якийсь холоп, який тільки показує, що розуміє, а в дійсності нездалий нічого зрозуміти. Я сам так думав, а тепер гадаю, що це неправда. Він зовсім не був дурнем. Він, дійсно, усе розумів того, з ким раболіпно згоджувався. Коли ж робив не так, як умовлялось, то єдино через те саме раболіпство, яке, напевне, лишаючись сам, добре бачив, розумів і відчував. Іменно через те він же зміняв, робив, по-своєму. Через те і, може, ще бажаючи показати тому, з ким обговорював справу, що він теж щось може. Можливо, що він навіть щоночі мріяв зробити колинебудь щось таке, що б зразу підняло його в очах усіх, що б поставило нарівні зо всіма і знищило б у йому його загубленість і слабкість. Бо не міг же він не бачить відношення товаришів до себе!

Ми поздоровкались з ним хмуро, роблячи більш, ніж потрібно було, заклопотані лиця. Я зараз же вийняв з шафи проклямації й почав робити пачки, які б можна було роздавати агітаторам. Містер Танг топтався коло мене, мовчки й не до діла подаючи мені то те, то друге. Позад нас стояв Віталій. Одне те, що ми з ним не заговорили, очевидно, розбило йому все, що він собі насамоті наготовив. А наготовив, певно, якийсь розчарований тон несправедливо й тяжко ображеного.

Вийшло ж—як і раз-у-раз, напевне—зовсім не так. Ми навіть не помітили його поз і силкувань.

Він знов сів і широкими стежачими очима почав дивитись на нас. Я з-під руки кілька раз поглядав на нього. Позування вже не було, руки висіли якось безсило, на лиці прибитість і загнана, затюкана, принижена самотність. Мені боляче тьохнуло серце. Один вусик його загнувся хвостиком униз, другий стирчав шпичечкою до носа. Губа жалібно, сиротливо одвисла й скривилась. І раптом не подумалось а вчулось, уявилося, який його може бути тепер стан. І якраз тепер, коли у всіх свято, коли паршивий дощик, несучий на собі випари смітників, видається освіжаючим, запашним сприскуванням духів, коли всі мають право посміхатись навіть до ворогів,— у цей час він з підібраним під себе хвостом, здригаючись від кожного слова, зверненого до нього, вібруючи посмішкою й боязько виляючи, як хвостом, очима, блукає побіля всіх, дивиться й не сміє навіть ближче підійти. А дома, в тій своїй брудній, закиданій недокурками й лушпинням з ковбаси хатинці лежить на залізному ліжку й гарячково снує героїчні, одчаянні плани, фантастичні, ніколи нейздійсними й болюче протилежні настирливій дійсності.

Раптом Містер Танг випростався, круто повернувся до Віталія й неприродно голосним, штучно-веселим голосом сказав:

— Ну, що, товаришу, як там?

Я здивовано (стараючись не показати свого здивовання) теж випростався й подивився на Запечатаного. Він помітив мій рух, але по тому, що почав чогось придивлятись до вікна, неначе щось побачивши там, я зрозумів, що він не хотів дивитись на мене. Одна вилиця й око, повернені до мене, було червоні.

Віталій од питання без удавання здригнувся й затурбувався. Щось йому почулось у голосі Запечатаного несподіване і це схвилювало його, мабуть

Він швидко встав, роблено й безпечно потягнувся і з посмішкою протягнув:

— Нічого, все чудесно.

Але зараз же злякався цього тону й ніби ковтнув посмішку, як собака муху зі свого носа.

— Власне, єсть одна справа,—додав він уже іншим голосом, тихим і понурим.—Та якось... не час тепер. Хоча...

Він замовк і від ніяковости сів знов.

— Ви про анонімний лист?—буркнув Танг.—Так, така справа єсть. Треба поговорить.

Схімнік говорив уже суворо, жорстоко, одрубуючи слова й одкидаючи їх у бік Віталія, як поліна. На нього, певно, так вплинула наша увага.

Віталій мовчки, чекаючи, з тихим жахом в очах дивився на нього. Схімніка він якраз і боявся найбільше, того мабуть прийшов насамперед до нас із цією справою.

— Такі сволочі єсть, що пишуть. Єсть,—ще суворіше сказав Танг, дивлячись тепер просто на Віталія, а потім і на мене.

— То ви думаєте, що я?—одверто й мало не пошепки спитав Віталій, силкуючись у той же час іронічно посміхнутись.

— Е, покиньте, ви про чортзнащо балакати,—з досадою сказав я.—Танг, бери свої пачки. Пора йти.

Танг глипнув на мене, хотів щось сказати й мовчки, важко підійшов до ліжка, на якому я порозкладав проклямації. Так само мовчки ми почали їх зв'язувати.

Віталій сидів непорушно, дивлячись кудись у бік некліпаючим поглядом.

— Ну, мені тепер застається тільки покінчити з собою...—з незвичайною, дивною для нього рішучістю, тихо й немов роздумливо промовив він

І помалу встав, винувато й блідо посміхнувшись на наші, звернені на нього, погляди.

Я помітив, як Танг дуже пильно й довго дивився на нього.

— Прощайте...—з тим же усміхом додав Віталій, кивнувши головою. Очі його раптом стали чудними, блиснувши непевним, розхлюпаним світлом. Чоловічки розплилися. Губи ще кривились слабким усміхом, а по щоці покотились сльози, якісь сірі, крупні. Він, не втираючи їх, повернувся й попрямував до дверей. Запечатаний стріпнувся й хутко пішов за ним. Узявши за плече він завернув його до себе й м'яко, непевненим голосом сказав:

— Ну, що ви, справді... Чекайте.

Віталій нахилив лице, щоб не видно було сліз. Потім поспішно вийняв страшно брудну, задубілу неначе від морозу, хустку й кінчиком почав витирати очі, держачи хустку в одній руці, в кулаці, а кінчик у другій.

— Хто ж на вас думає?—сказав Танг.—Ніхто. Знають, що лист... а хто, невідомо. Чого ж тут? А я не думаю, що ви.

Я дуже повільно нахилився до пачок, вражений до того, що трохи не підскочив од його слів. Він не думає,

Я так і ждав, що ось-ось зараз же за цими словами, він рубне:

«Брехня! Я думаю, що ви. Збрехав вам».

Мабуть і Віталій цього чекав, бо поспішно тернув хусткою по очах і, наче боячись, що Запечатаний дійсно скаже, промовив:

— Ви неправду говорите. І це... від вас дивно.

Тут він зробив невеличку павзу, потім кинув «прощайте» й знову пішов із хати. Але під час цієї коротесенької павзи він так напружено, жадно дивився на Танга, що мені знов боляче замерло в грудях.

Танг же стояв мовчки й прямо безглуздим, притихлим поглядом дивився йому в лице.

Коли зачинились за Віталієм двері, він ще постояв трохи й помалу почав ходити по хаті з кутка в куток, по діагоналі.

Я шпурнув на підлогу недов'язані пачки й з розгоном ліг на ліжко. Танг тільки зиркнув на мене.

І те, що він тільки зиркнув, що не спитав, чого я шпурляюся пачками, показувало, що й він або почував щось подібне до мого почування, або ж не смів нічого питати.

Було досадно, тоскно й ніяково. Головне, що те велике чуття, котре цілий день здіймало догори, якимось стислось, зщулилось, немов почувуючи себе винним у чомсь. «Ідіот!—думав я про Танга:—міг же хоч раз у житті одступити від свого «принципу». Праведник!

Але, думаючи так про Танга, я тільки формально складав на нього вину. По суті ж і я був винний. Я міг теж сказати щонебудь Віталію. Правда, йому найбільше хотілось знати думку Запечатаного, але я також був одним із тих, що судили й відштовхували його.

І від цього невиразного почування несправедливості до Танга стало ще досадніше. Треба було поспішати до цегелень, але обхопила якась тупа, хмура лінь. Танг ходив довго, а я лежав і думав.

Розуміється, ми не мали рішуче ніяких підстав почувати себе винними! З тим типом треба було ще не так... Виключити просто з організації та й кінець. Пльотник, брехун, заздрісник, не товариш, чортзна-що якесь. Ну, й хай кінчає з собою. Зіпсував тільки настрої! І Танг молодчина, що не збрехав. Хай знає.

Але від цих думок не вернулось те чуття, що було ще тут у садку і на ганку.

Танг же ходив по хаті, засунувши руки в кишені по самі лікті так, що піджак на рукавах зібрався в складки. За кожним його важким, незграбним кроком на столі щось тоненько дзвякало й дребежчало. Голову він похилив набік і так низько, ніби, ходячи, дивився позад себе.

Раптом він витяг руки з кишень, підійшов до дверей і, не дивлячись на мене, почав надівати калоші сильно притупуючи ногами. Потім натяг пальто, узяв капелюх і, все не зупиняючи на мені очей, кинув: — Іди сам. Я скоро.

І вийшов, не чекаючи ні відповіді, ні питань, які я, розуміється, мусів дати йому. Він, мабуть, їх боявся.

Спочатку я тільки підвівся і враженими очима дивився на двері, за які вийшов Танг. Але зараз же сховався, рвучко одягся й вилетів за ним. Він саме грюкнув фірткою і під нею пройшли вправо його калоші, одна з зморщеним, скривленим задком.

Я не хотів доганяти його, чіплятись з розмовами. Ні, мене тільки страшенно зацікавило, куди він міг піти. Сам він мені не хотів, видно, сказати. Питати, — це, значить, примусити його одповісти, що у нього нема бажання говорити мені правду. А брехать він, як відомо, не може.

Я рішив у такому разі самому дізнатись, куди він іде, і пішов за ним назирці. Він поспішав і через те калоша щохвилини спадала йому з ноги. Схімнік зупинявся, тупав об тротуар і ще швидше біг уперед. Але разів зо два раптом зупинявся так собі, без калоші і, постоявши, помалу в'яло йшов далі. Потім несподівано шарпався всім тілом і знову гнав по вулиці.

Я мусів щоразу ховатись у чужі подвір'я, боячись, що він озирнеться й побачить мене.

Коли віз звернув у Перетоптаний перевулок, я аж зідхнув від задоволення: я таки вгадав! З самого початку я вже знав, що він іде до Віталія. Тут би мені, власне, слід було б і зупинитись: я знав, куди він прямував, догадувався чого—і буде з мене. Далі було б уже зовсім негарно підглядати.

Але замість того, щоб вернутись, я обережно пішов уперед і зайшов у сусіднє подвір'я. Хатки тут були невеличкі, одноповерхові, з дерев'яними тинами. Біля воріт і на подвір'ях—купи попелу, черпаки, шматки ржавої бляхи. Я став за фірткою, поставивши неодмінно дочекатись Танга й подивитись у щілину на його лице. Тільки подивитись на лице, більше нічого! Коли Танг бував чимнебудь про себе задоволений, він якось чудно випинав наперед нижню частину лица і смішно морщив губи, чисто як коні, що вміють сміятися.

І от мені б тільки подивитися, чи буде в його ця посмішка, чи ні!

Я наготовився чекати довго. Але хвилини за чотири, не більше, Танг швидко пройшов через мою засідку. Так швидко, що я від несподіванки не встиг побачити його лица. Здається, було щось похоже на конячу посмішку, але з певністю я не міг би сказати цього. Може то тільки так мені здалося через те, що я того чекав?

Бо коли, справді, ця посмішка, то чого ж так швидко? А з другого боку, коли б Віталія не було дома, Танг мусів би ще швидше вийти.

«Ну, в такому разі я сам мушу йти до Віталія!»

Але на моє питання, чи дома Житняк, хазяйка-міщанка сказала, що немає з самого ранку.

— Може, записку хочете написати? То пройдіть собі у їхню кімнату. Тут тількищо був один і щось там тоже написав.

У мене забилося серце. Тут уже я абсолютно мусів повернути назад і яко мога швидше йти собі звідси. Але, немов маючи серйозну справу, я заклопотано подякував господині й швиденько пройшов у хатинку Віталія.

На столі на видному місці лежала чвертка паперу, складена вчетверо. На ній рукою Танга виразними, чіткими кривулями було написано:

«Товаришу Віталію».

Наївний Схімнік гадав, що як він сам, так само ніхто інший не дозволить собі прочитати чужого листа.

Однаке помилився: я не міг не дозволити,—це було вище за мою волю, за все!

Я розгорнув папір і почав читати: «Товаришу Віталію! Я брехав Вам. Не тим брехав, що сказав, що не думаю на Вас. Тут була правда, а тим, що давав думати, ніби я не знаю, хто в дійсності написав. Написав я. Написав, ревнуючи Ольгу Іванівну до Семена. Коли я побачив у Вас слюзи на очах, я тільки в ту хвилину зрозумів, яке зло я зробив Вам, бо на Вас лягло підозріння. Ви ж через свою звичайну неспілість з людьми не змогли скинути його з себе. Навпаки, знаючи, що Вас підозрівають, ви стали почувати себе з людьми так, ніби справді були винні. Я це знаю по собі. І от, перш усього, я вважаю за свій обов'язок указати Вам, хто автор того листа. Коли Ви будете це знати, Ви зможете почувати й тримати себе з товаришами не так, як з нами сьогодні. Мушу ще сказати, що з усіх нас тільки один чи два чоловіки подумали на Вас. Та й то зараз же покинули. Сподіваюсь, що вам тепер легше буде. Запечатаний».

Пам'ятаю, я, як здурілий, вийшов з Віталієвої хатинки. Що це значило? Для чого ця брехня! Я розумів, що можна бути задоволеним, допомогти чоловікові (таки, значить, була коняча посмішка, я не

помилився!). Але як же можна було писати, що автор листа є він сам? Виходить, ніби він справді не вірив, що написав Віталій? Бо коли вірив, то не міг же він думати, що такою брехнею заспокоїть того? Підніме вона його? Зробить його очі твердими перед поглядом товариша? Сам же Віталій добре зна, хто написав, значить, знатиме, що Танг збрехав, навмисне збрехав. І хіба від цього йому стане легше? Мусів же про це ж думати Танг?

А може... а може, справді, правда іменно в записці?

Аж холодом пройняло від цієї думки.

Я схопив першого звозчика й погнав додому. Але Танга не застав. На моєму ліжкові, сперта на пачки проклямацій, стояла записка:

«Ти, стара калошо! Чом же ти не їдеш до цегельень? Бійся бога, не гай ні хвилинки. Я буду коло Івана Безп'ятого чекати на тебе. Хай буде добре! Запечатаний».

Вирази «стара калоша», «хай буде добре» Танг уживав тільки в найкращому настрої.

Тю, ти бісова душе! Я нічого не розумів. Щоб Танг міг так уже брехати в виразах, в настроях, цьому я вже ні за що не повірив би.

Але, в такому разі, в записці неправда? Для чого ж писати, що він автор? Може, думав, що невідомо, хто написав. Коли Віталій, ну що ж, буде тільки брехня. Коли не Віталій—Віталій швидше всього повірить такій брехні.

Не знаючи, що думати, що почувати, перебираючи все в голові, я летів на звозчику до цегельень, горячи від бажання якомога швидше подивитись на Танга. Мені вже він не збреше, хоч і хотітиме. Мені тільки в очі його зазірнуть.

Дуже добре пам'ятаю, що я ні разу не подумав про те, що Віталій може скористуватися цєю запи-

скою й пошкодити Тангові. Чи тому не думав, що дуже зайнятий був питанням: правда чи брехня,— чи й у думці не міг уявити, що можна бути таким підлим, надужити довір'ям чоловіка, котрий хай би й зробив низький вчинок. Не знаю.

Але знайшов я Танга не хутко. Коло цегелень був якийсь осінній Великдень. Веселі крики, уривки пісень, насіння, навіть гармошка й балабайка! Куди там найти кого б не було! Всі бачили Танга, але ніхто не міг показати, де він. «Тут десь, тількищо бачили». Нарешті, несподівано наткнувся просто на нього в дверях чайної.

— А-а!—піднімаючи руки, як для обіймів, скрикнув він.—Ти ж де, калошерія, лазиш? Бачив? Бачив? Тисяч десять уже єсть, а ще буде стільки ж! Я шукаю Гамана, ти не стрічав його? Ходім! Зараз будемо починать.

Ні, в записці була брехня! Таким гарним (я свідомо кажу це слово) таким фізично гарним я ніколи й уявить собі не міг його. Та й думки про таку уяву не могло би бути щодо Орангутанга. І от цей самий Орангутанг з його доісторичними щелепами й носом, з його губами-підковою був гарний! У руках дивна легкість, ноги, хода така, наче набив на свої хлюпаючі калоші вершків по п'ять резини. В очах певність, вільність і одвертість радості.

Почасти так мусить почувати себе чоловік, який увільнився від чогось, що заваджало йому радіти, і через те немов з подвійним чуттям переживає ту радість. Зрозумів я також, що коли б я йому сказав т е п е р про його брехню, він тільки легко одмахнувся б од мене рукою. Та й, справді, що могла значити т у т ця дурниця? Та хіба кожний не зробив би того самого, щоб могли без перешкоди приймати в себе гомін живого моря, щоб яко мога ширше роз-

горнутись і всіма легеннями душі своєї вдихати цей дух маси, свіжий, гострий, як дух землі весною!

Я не витримав: повний подяки йому і захвату, я зцапав його за голову, притягнув до себе й серед натовпу голосно поцілував. (Хотів у губи, а з поспіху попав якраз у ніс).

Він визволився, дивлячись у моє лице очима, в яких трипотів сміх, розуміння (не зовсім правильне) і трохи не закоханість; соромливо, але прикрившись жартом, голосно скрикнув:

— Ти! Що з тобою? Ще арештують, як п'яних!

Але нас виручив якийсь робітник. Дивлячись на нас ласкавими очима, й засунувши руки в кишені суконної жовтої блюзи які були десь аж на грудях, він заспокоює сказав:

— Нічево... Тепер ми самі арештуєм поліцію.

Ми засміялись більше, ніж того вимагали слова робітника, сами щось додали й пішли далі.

У мені все співало. Тепер і я бачив «тисячі» круг себе. А ще мало бути вдвоє більше!

У той день ми більше не бачились. Нас незабаром розлучили, а потім після мітингу Танга вибрали в «Комісію народньої оборони» і він зараз же з другими пішов на своє дежурство. (Про Коня ми й забули!)

Дома він не ночував. Другого дня в столовці, де ми звичайно обідали, його не було. Замість того бачив Віталія. Він тримався зовсім інакше, ніж раз-у-раз при людях. Якась не то задума, не то поважність була в усій постаті. Одначе вираз лица не був уже такий, як учора. Мені не вірилось, я думав, що помилився й хотів підійти до нього; але він, побачивши мене, одвернувся, немов не помітивши, і вийшов.

— Що з Віталієм? Не знаєте?—спитав мене Петрусь.—Кажуть, ніби він спадщину має одержати?

Петруся завсігди містифікували різними неможливими чутками, при чому весь комізм був у тому, що Петрусь неухильно всьому вірив.

— Так, здається,—одповів я.

І зараз же після обіду зустрів на вулиці Танга. Він кудись біг, одсунувши капелюх на потилицю й витираючи піт ребром руки. Я хотів з ним поговорити, але де там! Стиснувши мою руку так, що аж у ногах закололо мені, він з тим же виразом на лиці, що й учора біля цегелень побіг далі, кинувши:

— Нема часу, нема часу!

Але зараз же зупинився й сказав:

— Ага! Там у Гамана для тебе лист якийсь. З Петербургу, здається. Добре, що згадав, а то б ти розірвав мене. Ага, ще: ти бачив сьогодні Віталія? Помітив, що він якийсь інший став? Помітив чи ні? Я сказав, що помітив.

— Правда? А я думав, що то мені тільки здається. Ніколи його не бачив таким. Справді, мабуть, спадщину дістає.

— А товаришку Ольгу ти бачив?—перебив я його, не даючи йому брехати далі.

— Ольгу Іванівну?—з тим же захватом перепитав він.—Бачив. Сердиться на мене. Ну, та нічого. Це потім. Тепер нема часу. Ну, біжу. Будеш увечорі дома? Я ночую сьогодні у себе. Хай буде добре!

Я вернувся додому тільки о десятій, страшенно, до ниточки стомлений, але повний такого радісного спокою, такого задоволення, що здавалось, не сам ішов (бо ніг своїх уже не чув), а несло мене на тихій великій хвилі. Особливо хвилювало чуття віри, яке

я сьогодні схопив у собі. Раніше вся наша біганина, збірки, потайні друкарні хоч і давали почування гордості, гідності, хоч арешти, тюрми та все інше було для нас натуральним, необхідним, входящим в круг узятого на себе,—все ж таки тоді все мало вигляд нереальний, якийсь казковий, наче з легенди, в котрій сам береш участь, перетворюючись у своїх же очах у якийсь благородний привид. А тепер усе зразу набрало соковитої, земляної реальності, далеко присунулось під самий ніс і спочатку аж оп'янило, а потім поставило на тверді, цупкі ноги. Тепер уже гордість мала інший вигляд!

От, сміялись наші «батьки» з наших «бумажок», а сами тепер... Мені мимоволі пригадався один «буржуй», якийсь поважний, одгодований «папаша», що вчора на базарі скидав із себе шубу й оддавав її якомусь босякові. І особливо пригадувалось, як він був вражений тим, що ніби з сорому дає.

— Даю од чувства, гражданін!—гордо й весь червоний від цього самого, мабуть, «чувства» говорив він якомусь інтелігентові, який іронічно посміхався біля нього.

— Беріть, гражданін, беріть!—сердячись, настирливо пхав він шубу засоромленому босякові.

Я не знаю, чим у них скінчилось, чи взяв «гражданін»-босяк шубу, чи посидів за неї, піймавшись при продажі як на злодійстві, чи чуття «батька» охолело до того, що він сам надів ту шубу. Але факт той, що папаша шубу давав, що «гражданін» говорив. Значить, «бумажки» наші і його навчили таким словам? Тотож бо й є!

Я це якраз думав, підпливаючи до нашого подвір'я. В вікнах світилося. Значить, Танг удома. Любий, любий Танг!

Я з розчуленістю вліз у фіртку й почалапав до танку. Крізь незатулене віконцями вікно я побачив

Танга. Він стояв біля столу у пальті й капелюсі, читаючи якийсь папір.

— Листа дістав, калоша?—спитав я блаженним голосом, входячи й бухкаючись зараз же на ліжко.

— Де листа!—живо одповів Танг, поспішно дочитавши.—Від Гамана записка. Зібрання зараз. Екстрене. З пропозиції трьох.

І він кинув мені на груди папірчик. Дійсно, запрошення на екстрене засідання.

Танг сів у ногах на моє ліжко й безсило пустив руки, які мало не до землі дістали.

— Я до того змучений, що засну на збірці,—сказав він з такою ж блаженною посмішкою, що й у мене була.—Я не спав ні хвилини. За двадцять шість годин—я вирахував—я присів три рази, всього на півгодини. Їв на ногах. Але просто аж дивно!—додав він, дійсно дивуючись:—сил стільки почуваю, що хоч п'ять ночей не спати.

Тут я згадав свої думки про віру й щоб хоч трошки полежати ще, розповів їх йому.

— От іменно!—підхопив він.—От це саме й я думав. Себто брешу, я зовсім не думав, а тільки почував. Яюсь почувалось, а ти зформулював. Іменно, реальне, видне. Ну, одним словом, вставай, ходім. Уже по десятій. Будуть лаятись!

Погасивши лампу ми вийшли й швиденько пішли до Гамана, у якого мала бути збірка. Ми нічого не думали про ціль цієї збірки, не питаючись навіть для форми, чого раптом така нагальність. У ті часи все було натурально.

Дійсно, нас тільки й чекали. По дорозі ми розворушилися від швидкої ходи та від того, що ділились своїми вражіннями.

На збірку прийшли в веселому, піднятому настрої, щохвилини від усякої дурниці регочачись. Так що

й у кімнату, де було засідання, ввійшли з сміхом і блискучими очима. От цей то сміх та піднятість і не дали нам зразу ж помітити чогось особливого в товаришах. Ми бачили, що нас зустріли дуже серйозно, мовчазними, хмурими поглядами, але це було зовсім природно: ми спізнилися на цілих тридцять п'ять хвилин!

— Бач, люті які!—навіть прошепотів мені Танг, пролізаючи вперед.

Коли Танг примостився на підвіконнику, а я недалеко від його на валізці Гамана, стало дуже тихо. Я пильніше оглядів усіх. І зразу ж мені кинулось в очі поводження Віталія та Ольги Іванівни. Віталій стояв біля груби, склавши понаполеонівськи руки на грудях і, видно, хвилюючись, дрібно кусав верхню губу. Лямпа була прикрита абажуром з білого, обгорілого коло скла, паперу і від цього всі обличчя здавались сіро-блідими.

А Віталій видавався зовсім, як мертвяк. Чорненькі вусики, шпичками підняті догори, та брови дуже яскраво чорніли на ньому. Він уперто дивився на председателя Семена і в очах була немов якась наготовленість.

Ольга ж Іванівна сиділа не як звичайно, схилившись наперед, неначе збираючись підхоплювати кожне слово, а рівно, суворо випроставшись і злегка одкинувши голову назад. Вона також у весь час дивилась тільки на председателя й більше ні на кого. Один тільки раз, я помітив, коли Танг зашепотів щось Герасимові, вона помалу повернула в його бік голову, довго рівним, чудним поглядом вдивлялась у нього й потім так само одвернулась.

Председатель Семен і секретар Гаман про щось пошепки радились. Нарешті, Семен, прикривши своїм звичаєм трьома пальцями рот, прокашлявся й з усилям, дивлячись у стіл, заговорив:

— Товариші! Наша збірка... сьогоднішня... матиме почасти характер... не громадський, хоча... справа така, що й громадський характер... Я скажу коротко: справа про той самий анонімний лист, який дістав чоловік Ольги Іванівни...

І Семен, не дивлячись на Ольгу Іванівну, повів в її бік трьома своїми пальцями. Ольга Іванівна не ворухнулась. Віталій зняв руки з грудей, пустив їх вздовж тіла, переступив з ноги на ногу, зробив шиею так, немов його душив комірчик, і знов склав по-наполеонівськи руки.

Мені невиразно мигнула моторошна догадка. Яка саме, я не міг би точно сказати, тільки почулось, що ця збірка має відношення й до Танга. Танг же слухав серйозно. Лице його світилось, як і раніше, тим оживленням і радістю, що було весь цей час, тільки з виразом уважності.

Семен знов кашлянув на пальці, косо приставлені до верхньої губи дощечкою й заговорив далі:

— Ми дістали деякі відомості і... нам... треба їх обміркувати. Я хотів би наперед сказати, що... А втім я уступаю слово товаришу Віталію. Товаришу Віталій, прошу.

«Так і є!» мигнуло у мене. Але що саме «так і є» — я ще не знав.

Товариш Віталій нервовим, різким рухом скинув руки з грудей і по-салдатськи, рівно й дуже твердо підійшов до столу. Виразно дрижачою рукою він похапцем вийняв з кишені якийсь клаптик паперу і, держачи його наготові, обвів усіх очима. Вигляд у нього був надзвичайний. Нічого подібного я не сподівався бачити у цього раз-у-раз затурканого, обиженого чоловіка. Завсігди, виступаючи на збірках, він тримався якось зігнуто, швидко бігав по товаришах очима, немов підхоплюючи кожний вираз на їхніх лицах і зараз же реагуючи на нього.

Обличчя у нього мінялось шохвилини, одбиваючи кожне почування і тим викликаючи гидливу ніяковість за нього.

Тепер же в лиці, в випростаній постаті, в дуже, майже хоробливо, блискучих очах було щось одне, цільне, сильне й своє. Наче чоловік скинув, нарешті, стару шкуру з себе й рішив виступити в новому вигляді. Виступити й боротись за нього до останньої можливості. Таке вражіння робив він.

Я передчував, що він скаже, я холодів від здивовання, обурення, страху і все ж таки не міг не почути, що Віталій тепер викликав щось серйозне до себе, не те зневажливе, дражливе, що раніше, а іменно серйозне,—не можу знайти іншого слова.

— Товариші!—надзвичайно дзвінко, надтріснуто почав він. Але надтріснутість була не від слабости, а швидше від чогось іншого. Почувалось, що чоловік всередині там у себе весь горить, весь напружився до останньої можливості й кожним нервом дзвенить.

— Товариші!—повторив він, глибоко, з дрижанням зідхнувши, неначе йому трудно було дихати.— Я мушу вам заявити, що я знайшов автора анонімного листа, посланого чоловікові Ольги Іва... товаришки Ольги.

Я не дивився в цей мент на Танга, але його фігура була в полі мого зору і я побачив, як вона ворухнулася, подавшись наперед. Такий робить рух чоловік, коли почує щось важне для себе. Я перевів погляд на нього. Запечатаний здивовано підняв одну брову, немов застигши в нерішучості, що думать, і напружено ждучи дальшого.

Я помітив, що дехто теж хутко подивився в бік Танга. Ольга Іванівна все так же сиділа, вирівнявшись, як затиснута між двома дошками. Тепер ясно було видно, що вона вже знає все, що скаже Віталій.

Віталій зробив невеличку павзу, надаючи змогу приготуватись до того, що почуємо, і в той же час і сам готуючись.

— Цей автор,—раптом піднявши ще вище голос, майже викрикнув він,—є товариш Запечатаний!

— Що!—вмить рывкнув Запечатаний, стрибнувши з вікна і з виглядом крайнього здивовання дивлячись на Віталія.

Але Віталій, ніби тільки чекаючи цього, поспішно махнув клаптиком паперу і, не дивлячись на Танга (я помітив це добре—він не дивився на нього), не даючи присутнім виявити своє вражіння від його заяви, почав тим же дзвінким, стрибаючим, як каміння з крутої гори, голосом читати записку Танга до Віталія.

Скінчивши, він, усе так само не дивлячись на Запечатаного, ніби боячись замовкнути, боячись дати товаришам схаменутись, заговорив:

— Цю записку я примусив товарища Запечатаного дати мені! В йому заговорила, нарешті, совість. Ви сами бачите, що ваші підозріння на мене були помилкові. Ви сами бачите...

Я був занадто вражений всім тим, щоб слухати, що він говорив. А він, як у бреду, як у гарячці, трясучись уже всім тілом і лицем, сипав і сипав дзвінкими, крикливими, майже безглуздими словами. Пригадуючи потім усе до найменшої дрібниці, інакше дивлячись на те, що сталося, я зрозумів, що Віталій не міг зупинитись, він повинен був говорити якомога довше. Це був найвищий, найкритичніший момент у тому, що він затіяв. Я зрозумів, що це був пункт, після якого він або мусів стати нарівні з нами, або впасти так, що ніщо й ніколи його вже не підніме. Тим і можна тільки пояснити ту божевільну пристрасність, той натиск, який він робив проти Танга, спішаючи дати пояснення такому вничкові

останнього. З його слів, як я пригадав собі, виходило, що не той нечесний, брехливий і підлий, хто несвідомо, через обставини мусить іноді зфальшувати (як, виходило, він—Віталій), а той, хто, прикриваючись високими принципами чесности, правдивости, свідомо, планомірно бреше й обманює.

Я потім зрозумів, що в цій філіпії проти Танга, в цьому пониженні С х і м н і к а, а не кого іншого з нас, лежало підняття його, Віталія, до лінії того самого Схінніка, поважного й чесного. Але цілком зрозуміло, що все залежало все ж таки від Танга. Віталій мусів це хоч трошки розуміти. І напевне розумів, так страшно хвилюючись і напружившись! Можливо, що, склавши цей план, він в якісь хвилини виразно розумів, що програє, що ми не повіримо ніяким філіпікам Віталія, бо знаємо і Танга, і Віталія. Він мусів про це думати. Коли ж не зупинився і рішив таки здійснити свою аферу, то хіба від одчаю: або пан, або пропав.

А хто знає, мабуть ще думалось йому, як поставляться товариші до слів Танга, коли буде прочитана записка. У кого є докази, що справжній автор листа він, Віталій? А тут таке свідоцтво самого Танга.

Звичайно, міркування (коли він дійсно так міркував) слабенькі. Досить було Запечатаному розказати, як і для чого він зробив це, щоб зразу знищити всю гарячкову, подлу будову нікчемника.

Я, розуміється, ні на хвилину не сумнівався, що так і буде.

І навіть перші чуття обурення й нетерплячого гніву, які клекотіли в мені, коли Віталій читав записку й говорив, змінились гидливим жалем до нього. Я мимоволі уявляв собі, який він буде після того, як дасть свої пояснення Танг і як я підкріплю їх своїм свідоцтвом. Що це за нещасне, жалке, гидке

видовище буде! Як зшуляться, як зникнуть цей поганець, як завиляє своїми очима, видавлюючи на губах розтертяну, убиту посмішку!

Танг весь час стояв недвижно. Крикнувши оте своє «що?!», він ніби застиг від непорозуміння. Але щодалі, то виразніше й виразніше заспокоювався й якось скупчувався. Він надзвичайно пильно, чудно вдивлявся в Віталія, неначе навіть забувши про те, що цей говорив. Ніби його вразила думка якась чи щонебудь у самого Віталія. Пам'ятаю, я про себе з непорозумінням гадав, як пояснити такий стан мого друга. Часом на губах його з'являвся ледве помітний усміх, але дивився він на Віталія, не одриваючись ні на мент. Цей усміх і сплутав мене, я зовсім не так зрозумів його. Збила також з пантелику блідість, що помалу розливалась по обличчі йому разом з виразом стислості й рішучості. Він не виявляв ніякої нетерплячки, коли балакав Віталій, тільки декілька раз поводив плечима й дуже трудно зідхав. І щодалі, то ставав понуріший, скупченіший, то частіше втягував у себе повітря. Часом проводив очима по товаришах, але щоразу, я помічав, швидко одкидав погляд убік і зараз же зупиняв його на Віталію.

Все це було незрозуміло.

Коли, нарешті, Віталій замовк і гарячими, блискаючими очима вперся в Танга, коли всі також повернулись у той же бік і навіть Ольга Іванівна схилилась до нього, судорожно мнучи хустку в жовто-блідій руці,—Запечатаний з якимсь незрозумілим стражданням обвів усіх очима, криво посміхнувся, хотів щось сказати і, не сказавши нічого, похилив голову й кілька ментів стояв так, не то думаючи, не то придавлений соромом.

—Товаришу Запечатаний! Говоріть же!—раптом несподівано й теж надтріснуто вирвалось від Ольги Іванівни.

Запечатаний хутко підвів голову й глянув на неї. Я побачив на лиці його вираз страху. Потім я знав, чого він так злякався, а тоді мене це страшенно здивувало й ще більш знепокоїло. Було вражіння, немов він тільки в цю хвилину помітив Ольгу і в ній несподівано для нього виявилось щось страшне, непередбачене.

— Я...—почав він розтерзяно, як чоловік, що мав говорити одне, а мусить схаменутися.

— Та відповідь на лиці його написана!—голосно викрикнув Віталій, не пам'ятаючи себе від хвилювання, й почав кусати верхню губу таким рухом, яким собаки чухають лапою довго свербіле місце.

Танг глянув на Віталія. Той покинув кусати губу і зустрів його погляд з таким спалахнілим, болючим, жалким і страждаючим викликом, так несвідомо жадно й трепетно чекав, що, як мені здавалось, від цього всі замерли.

Запечатаний якось хоробливо посміхнувся і, наче не в силі більше витримати звернені на нього погляди, особливо Віталіїв, знов похилив голову.

— Так, я написав того листа...—раптом глухо в землю сказав він.

Якийсь мент після цього, довгий мент, як мені видалось, у хаті було надзвичайно тихо. Перша схопилась Ольга Іванівна.

— Ходімо!—кинула вона до Віталія хрипким, застуженим голосом і, коли той почав щось кричати, як в екстазі, до товаришів,—дзвінко, з ненавистю повторила:

— Віталію!! Ходімо!

Віталій кинувся до неї й вони, схопивши свої пальта в оберемок, вийшли з кімнати.

Семен і другі почали зупиняти їх, просити ще лишитись, щоб в'яснити, бо тут якесь непорозуміння, але Ольга Іванівна нічого в'ясняти вже не

хотіла. Чи так, чи сяк,—Запечатаний брехав, обманював!

За ними зараз же пішов і Танг. Він ні на кого не дивився, рухався дуже помалу, спокійно і, як мені здавалось, задумливо.

Після нього в кімнаті піднявся надзвичайний гамір. Ніхто нічого не розумів. А найменше я. Я був роздавлений цілком. Голова мені почала горіти і втома, ніби тільки чекавши цього, обхопила все моє тіло, розгвинтивши всі сугави його.

Я не застав дома Танга. Але не здивувався тому: я так і відчував, що він повинен не прийти.

На другий день Семен дістав листа від Запечатаного. Підтверджуючи своє признание й не даючи більше ніяких пояснень, він просив судити його як найгостріше й присуд організації послати йому по пошті в N, куди він виїжджав.

Присуд ми винесли непевний: осуджуючи вчинок товариша Запечатаного, але беручи на увагу і т. д. і т. д., ми, не виключаючи його з свого товариства й не доводячи до відому інших організацій, висловлюємо товаришу Запечатаному догану й строгий осуд.

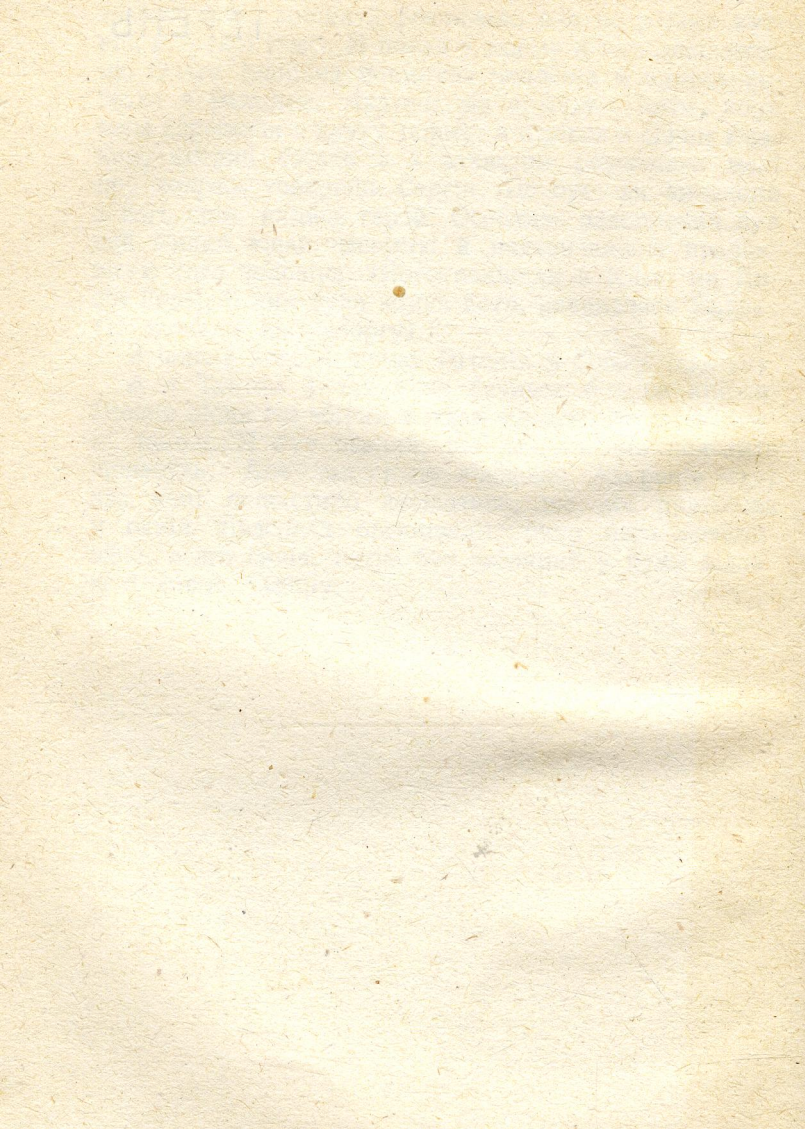
Тільки Ольга Іванівна та Віталій стояли за те, щоб виключити й довести це до відому інших організацій. Мені здавалось, що Віталій стояв за це через Ольгу Іванівну. Коли б її не було, він інакше говорив би. Але мушу признати: він поводився добре і, взагалі, якось увесь змінився. Не було вже угодливості, потеряності, але не виявляв і тої гарячкості, виклику, що на збірці; а також не мав вигляду переможця. Був чудно-тихий, зібраний у собі, мовчазний і навіть понурий.

Мало не на другий же день після того знову вибухли події, які на цей раз рознесли всю нашу ор-

ганізацію на тріски й розкидали нас по різних кутках широкої Росії. Я попав у тюрму й тоді довідався, що Ольга Іванівна покинула чоловіка й кудись виїхала з Віталієм, тікаючи від арешту. Потім, коли мене перевезли в другу тюрму, я стрівся з одним юнаком, котрий багато і з захватом розповідав мені про якогось товариша Сергія. Це був, як виходило з його слів, якийсь герой. Особливо захоплений був цей милий юнак чесністю й надзвичайною правдивістю того чоловіка. (Його повісили в Києві на Лисій Горі). З ним була жінка його, називалася Валею. (Її заслали на каторгу).

З описів його я пізнав Віталія й Ольгу Іванівну. А з Тангом я так і не бачився більше ніколи. Щодня після тої збірки я ждав від його листа. У тюрмі також. Я був певний, що мені він пояснить щонебудь. Але так і не діждався. Аж років через два мені пощастило довідатись, що він працював у одній південній організації, було його арештовано, довго сидів, потім був засланий у дуже віддалені місця Сибіру.

ТЕРЕНЬ

Терень.

Мені треба було на якийсь час сховатися. Я взяв селянський паспорт, відповідно до цього одягся й поїхав.

Станція, де я вийшов, була маленька, старенька, як старовинна, дерев'яна сільська церковця. На станціоному подвір'ї чекали пасажирів фурмани. Вони подивились на мене байдужими очима, зробивши мені цим тайну втіху.

Я вийшов у поле і з полегшенням провів поглядом поїзд, що тікав у жовто-синю далечінь. Тепер, принаймні, на цю ніч, можна було бути спокійним, її я постановив провести в першому селі, в якійнебудь клуні, на весняному, запашному, як чай, сіні, про себе показуючи язика всім тим, кому дуже хотілося знати, де я.

Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів. Над моєю головою, вирисовуючи незримі вісімки, кружляла зграя веселих, вечірніх мушок. Десь збоку внизу сочно чиркала коса і звідти віяло вогким, густим духом свіжо-кошеного сіна.

Я веселіше підтягнув на плечі клунок, поправив салдатського картуза, якого на мене начепили для поважнішої конспірації і, стараючись ступати в такт косі, бадьоро пішов уперед.

Несподівано, сажнів за п'ятнадцять переді мною, я побачив чоловіка. Де він був досі, я не міг збагнути: дорога ніби весь час була порожня.

Подорожній щось робив ідучи: витирався, чи сякався безперестанку. Посувався він, помалу ступаючи важко й розмірено, немов несучи на плечах відра з водою. Часом він устромлявся в кругле, червоне лице місяця, що сходив над далекою смугою лісу й був подібний до червоно-пикої баби, яка цікаво приглядається до чогось з-за свого тину. Тоді контури подорожнього ставали чіткими й темними.

Я надав ходи,—удвох веселіше йти. Але чоловік ніби знав, що я рішив його наздоганяти, взяв і сів під хлібом. Мені стало видно тільки його чорний кашкет з тманим відблиском місяця на козиркові.

— Доброго здоров'я!

Я сказав це здалеку і навмисне голосно та весело, щоб показати, що я не помітив того, що робив подорожній. Він сидів і плакав, безперестанку витираючи очі темною хусткою.

Однаке це не зробило на нього ніякого вражіння.

Подорожній спокійно зиркнув на мене і плакав далі.

— Добрий вечір!—уперто повторив я.—Спочиваєте?

Він одняв хустку від очей і став кліпати ними на мене. Чи від світла місяця, чи чого іншого лице його було жовто-буре, як осінній зжовклий лист. Молоде ще, квадратове, з розвиненими, важкими щелепами, як з міді вибите, лице. А повіки очей ярко-червоні, неначе вивернуті. Виявлялось—він не плакав, а тільки витирав свої хворі очі!..

— Добрий вечір...—привітно сказав він, дивлячись на мене, трохи зігнувши голову на плече,—проти місяця, мабуть, було йому трудно дивитись.

І як тільки він сказав ці слова, лице зразу стало м'яким, ваблячим, ні трохи не понурим, як здавалось.

— Спочиваєте?—ще раз спитав я.

— Та от чортові очі!..—з ласкавим непорозумінням хитнув він угору головою, показуючи мені їх.— Болять та й болять, бодай би вони вже видужали... Три годи як страдаю ними... Пороху дуже не люблять... Як порох, так і плачу... А сьогодні пройшов у Гуляйполе—і чисте горе... З служби на побивку? Садіться...

Він навіть трохи посунувся, неначе те місце, де він сидів було найкраще. Я скинув свою торбину, поклав свитку й сів.

— Е, я з служби давно,—зідхнув я,—іду роботи шукать, де бог дасть...

— На економію?

— Де буде. На економії,—то й на економію, у мужика,—то й у мужика...

Парубок хитав головою, цілком мене розуміючи.

— А мені отаке горе, що нікуди: очі!

Він знов обережно почав витирати їх червоною, забрудненою аж до чорного, хустиною.

Місяць, немов зацікавлений нами, підліз трошки вгору, щоб краще бачити нас. Мабуть від цікавості й серйозності нашої теми, він трошки здблід і лице його стало менше. Далина степу стала темнішою, туманнішою, а біля нас ясніше.

— А в нашого попа якраз одійшов учора наймит... з-під хустки сказав парубок.

— Е? От і робота, диви, попадається!

Але я, правду кажучи, не дуже був задоволений перспективою попівського наймита.

І помії винось, і снопи в'яжи і п'яного попа спати вкладай, і попаді кошика носи. Різноманітність велика, але стомлююча.

— А це далеко?

— Ні, ось тут за тим лісом. Верстов п'ятнадцять. Між нами лежав якийсь пакуночок, загорнутий у сірий, грубий папір. Парубок, витерши очі, підсунув його трошки ближче до себе.

— Гостинці?—хитнув я головою на пакунок.

— Е, де там!

І раптом засміявшись, додав:

— А як кому, то й гостинець. Бумаги та чорнила купив собі у Гуляйполі. От тут за станцією містечко. У нас мені не продають... Сердиті на мене. Ну, так я в Гуляйполе.

— За бумагою?

— Атож. Я пісні складаю та записую на бумагу. Раньше так пам'ятав, а тепер щось не можу, забуваю. Ну, так записую...

Він говорив просто й з ласкавою посмішкою, як про цілком звичайну річ.

Я подивився на пакунок, на великі, порепані від роботи руки, на мідяне, квадратове лице парубка.

— А за що ж на вас сердяться? За пісні, мабуть?

— Атож. За пісні й сердяться. Не люблять...

— Ану, покажіть мені хоч одну. Я охотник до пісень... Можете?

Мені хотілось послухати творів цього поета з лицем простодушного бандита.

— А чому б ні?—охоче згодився він. Мабуть привик уже до уваги й навіть не соромився

— Якої хочете: смішної чи сумної?

Я на хвилинку завагався. «Смішна» десь буде така, що від неї стане тільки сумно. Отже, краще хай уже просто сумної.

— Сумної, то й сумної... Мені все одно.

Парубок покліпав червоними очима і з тим виразом, з яким сліпі співають псалми на базарах, монотонно, без виразу почав читати свою пісню.

Мені відразу ж, з перших строф її стало легко: пісня парубка була, справді, сумна. В ній просто і з тою нелукаво клясичною красою, з якою гуде ліс, скиглить чайка, плаче пугач на могилі, оповідалась історія дівчини, що попадає на завод. Завод мабуть, був цукровий; там, як співалося в пісні, «солодкий цукор мішають з гіркими сльозами», «за копійку душі порють, за дві винимають».

Місяць уже серйозно й пильно дивився на парубка, а парубок на нього. Здавалось, що вони вдвох склали ту пісню про «солодкий цукор з гіркими сльозами». Ввижалося—місяць перевіряє, чи так хлопець проказує, як склали вони

Потім я попрохав «смішної». В «смішній» було те саме, що й у сумній, той же цукор з гіркими сльозами, та сама стара кривда від панів та начальників.

— Здорово обижається на мене старшина за цю пісню—з посмішкою пояснив парубок. (А коли проказував найсмішніші слова, був так само монотонно серйозний).

У мені було чудне чуття зворушення, ніжності і непорозуміння. Щось подібне почував я в дитинстві, коли, довго шукавши в небі дзвенячого жайворонка, нарешті бачив його близько від себе, сіренького, миршавого, звичайнісінького.

Парубок, певно, був одним із тих жайворонків, що з давніх давен дзвенять над Україною, складаючи свої анонімні, прості і прекрасні пісні, на які ніхто не пише рецензій і про авторів яких не знають ні одної нудної подробиці.

— А ви давно складаєте пісні?

О, ще з малечку! Е, коли б він граматику добре знав! Уся біда, що не знає він граматики. Чи до діла воно, чи ні—бог його знає. Ну, а все таки складає собі. Лихі на нього деякі люди, а йому те байдуже.

А що ж дякувать його за такі пісні? От тепер, казали хлопці, староста, стражник та монополющик нахвалялись одбити печінки йому. Чорта з два! Радили хлопці навіть у Гуляйполе не йти, бо ті зроблять засідку в Кривім Яру. Яр тут є недалеко від Грузького (Грузьке—зветься його село)...

— Ну, та я не послухав... Хай засідають. Хіба що з-заду чим ударять та памороки заб'ють. Ну, тоді їхня взяла. А як спереду, то хтось із нас живий не буде. Я так добрий а як розпалюсь, то вже хай бережуться.

Он яка справа виходила!

— Ну, а як їх багато буде, а ви один? Убить же можуть...

— А можуть...—добродушно згодився він, знов підносячи хустку до очей.

— Так чого ж ви йдете на той Яр? Другою дорогою йдіть.

— Е! Я вам так скажу!—махнув він хусткою.

— Як бояться та тікать, так ще гірше. Як завзялись піймать то чи в Яру, чи де інде, то все одно піймають. А тікать та ховаться—не допоможе. Хай тільки, я кажу, не з-заду... Але час, здається, йти? Га? Ходім помаленьку?

Він узяв пакуночок, перекинув через плече піджак і підвівся. Він мав рацію бажати зустрічі лицем до лица; плечі широкі, важкі, шия жилава, сам кремезний, міцно збитий, весь як із чавуну.

Я рішив іти найматись у священика. Не часто доводилось мені так близько бачити жайворонків, що дзвенять над нашими ланами, де роблять солодкий цукор. До річі, може, «цукерники», помітивши, що жайворонок не сам іде, і на цей раз не одіб'ють йому печінок.

Я. сказав парубкові, що піду за ним у Грузьке та буду найматись у попа.

— Ну, то не йдїть зо мною разом...—аж зупинився він і серйозно подивився на мене.—До Кривого Яру ще можна, а там будемо прощатись.

— Чого так?

— Битимуть. Подумають, що я взяв когось із Гуляйполя, та й накладуть...

— Ну, нас уже двоє буде. Може, не так то й накладуть...

Він трошки здивувався: чоловік по добрій волі хоче бути битим.

— Та битимуть, я вам кажу...

Він усе ж таки думав, що я не зрозумів його.

— А вас хіба ні?

— Ну, мене... Мене за діло. На мене й засідають. А вам чого треба?

— А я може поможу вам...

— А... Це друге діло...

Він одразу заспокоївся й задоволено засміявся. Вдвох—не го що самому, то правда. Чого доброго, ще й їм можна буде накласти. Коло Старої Корчми над самим Кривим Яром треба буде видерти з тину по доброму їлку та й у путь.

Він видно повеселішав. З цього я зрозумів, що йому все ж таки було трошки сумно за свої печінки.

Вогкість пчя м'яко торкалась лица. Місяць став перламутрово-блідий, чистий. Над ним зелена зірка трепетно гоїла. Поле, залите таємним молочносинявим світлом, безшумно розсувалось перед нами. Голоси наші різкою голосно розрізали м'яку, рівну тишу ночі.

До старої Корчми ми підійшли майже непомітно: парубок умів говорити, видно багато думавши над тим, про що говорив; йому у нього все було опукле,

обведене якимись своїми лініями оригінальними й несподіваними.

— Ну, тепер будемо вибирати собі кілочки...— сказав він, зупиняючись біля старої будівлі з забитими дошками вікнами. Коло хати похило тримався шматок плетеного тину. Вибираючи, поет низько нахилився, мацав руками, сопів носом. Видерши один кілок, брав у руки, замахувався і одкидав: легкий.

— Як вибирать, так вибирать! Щоб подякували. Правда, братуха? Щоб руці замашніше було... О, цей, здається, нічогенький буде!..

Він замахнувся здоровенною ломакою, завбільшки в людину, й задоволено погладив її.

— Вроді, як на японців ідемо...—весело зауважив він.—Або як колись наші козаки на турка ходили. Читали ви про батька Богдана Хмельницького? Е, ловка книжечка... От таку я забасовку понімаю!..

Він раптом надхнено стукнув ломакою по дорозі й, кліпаючи проти місяця хворими очима, сказав:

— Як чесний чоловік, готов зараз на таку забастовку йти. На смерть, на що хоч! Йй-боу!

Майбутня стріча з ворогами, ломака в руках, ліс, таємні тіні, видно, хвилювали його.

— А то що? Курку вкраде, хату підпалить,—забастовкою називається. Ні, щоб у книжках, було записано, ото друге діло... Ну-ну, та я своє знаю.

Він стукнув ще раз кілком і ми пішли.

Перед нами чорнів Кривий Яр. Я знав, що вночі кожний яр видається глибшим, ніж є в дійсності. Але цей був—як безодня кострубта, чорна, вогка. З обох боків його непорушно й понуро стояв ліс, одсвічуючи проти місяця стовбуами дерев. Той бік дороги, що був проти місяця наганяв своїми темними проваллями тінів тоскнедепокійне чуття. Зда-

валосся, в тих чорних западинах сидить хтось і пильно стежить за нами. Дорога круто спускалась униз, сіра, самотня, порожня. На ній голубими промінчиками грали проти місяця соломинки. З яру потягнуло холодом. Я скинув торбу й надів свитку.

— Холодно?—з співчуттям спитав парубок.— Це з яру. А мені то й добре, я чогось розігрівся. І на очі це—первий сорт. А знаєте що, служба? Тісніше йдімо. А як вискочать на нас, ставаймо зразу один до одного спиною. Так ніяк їм буде з-заду зайти до нас.

Я цілком погодився з ним. Ми щільно присунулись і так пішли вниз. Геть-геть аж знизу видно було шматок вершечків лісу, облитого місяцем. Весь же той бік був темний, тільки вгорі ясно голубим світлом дихало небо.

Спускаючись, ми вже майже не балакали, чуйно слухаючи й до болю в очах придивляючись до кожної тіні. Часом, злякана нами з дерева з шаркотом спурхувала птиця. Ми тоді як прикіпали до землі, з силою стискаючи кілки. У мене ж по всьому тілі, особливо на шиї та спині проходив чудний, електричний дроз. Я певний, що коли б там у мене була шерсть, вона б наїжилась і стала сторчака.

А поет мій зовсім змінився. Звичайно, він ішов важко, міцно спираючи кремезне тіло на одну ногу, потім на другу й від того перевалюючись збоку на бік. Тепер він став весь легкий, гнучкий еластичний. Я майже не чув його біля себе. Ступав він, здається, на самих пальцях, трохи перехилившись наперед, але не гнучись. Очей уже не витирав, а коли повертав лице так, що місяць освітлював його, я бачив чисто дитяче захоплення, захват, мовчазне, напружене, радісно-дике чекання. Це вже не було лице добродушного поета, а швидше одного з тих, що ходили на турків.

І, дивна річ, що глибше ми спускались, то неприємне, тоскне чуття в мені ставало менше. Ноги й руки мої наливались чимось п'яним, хвилюючим, майже радісним. Хотілось часом сильно втягнути в себе повітря і так крикнути виючим, торжествуючим криком.

Кілка в руці я не почував, він ніби зрісся з моєю рукою, з моїм легким, витягненим тілом.

Було вже не холодно, а душно, хоч знизу тягнуло вогкістю. Кроки наші, тихі, шаркаючі, ставали поспішніші. Притуленою рукою я почував, як парубок часом весь натягувався, як повід у зубах дикого настороженого коня: то щонебудь шаруділо в лісі.

Несподівано опинились на дні яру. Він, розуміється, тільки згори здавався таким глибоким. Посеред дороги мертвим блиском блищала калюжа. Треба було обминати її і йти попід самим ровом лісу. Тут якраз і могли сидіти «ті». Їм не треба було навіть бігти за нами, а тільки тихенько підвестись і ззаду ошелешить ломакою по голові. Знов по шії пройшов дроз. Парубок перед калюжею зупинився, пошукав очима.

— Ідіть наперед,—шепотом сказав він.—Та по-малу. А я спиною до вашої спини...

Склеївшись спинами, ми обережно посунулись попід ровом. Я тримав кілок наготові. Поет ловко ступав задом і голосно сопів носом.

У лісі було тихо. Сонно шелестіли вершечки дерев і, наче знов засипаючи, змовкали.

— Мабуть нема...—глибоко зідхаючи, сказав парубок, коли ми знову вийшли насеред дороги.

— Мабуть, так...—зідхнув і я.

Далі ми пішли вже вільніше, а через якийсь час були нагорі. Ступали ми тепер ліниво, стомлено й обом нам стало холодно, хоч і йшли нагору.

Тут ліс кінчився. Перед нами слалось рівне поле, збігаючись униз до нового, великого яру, на схилах якого лежало Грузьке. Видно було навіть під місяцем білий бік церкви.

Ми вже не розмовляли. Мені було чогось сумно чи жаль і хотілось неодривно дивитись у бліде, засмучене лице місяця. А в очах як одпечатані, стояли темні стіни лісу, згадувався вогкий, болотяний дух Кривого Яру і чудний, електричний дріж по тілі.

Я пішов ночувати до парубка.

Піп найняв мене охоче. Це була сухенька, старенька істотка в фіолетовій рясі кирпично-червоній під пахвами. Борідка, брови, волосся на голові було ріденьке й сіре, а худенке личко жовте, як солома. Він був удівець і жив самотою з старою служницею Текклею, також досить підтоптанюю. У неї був склад хвороб і вона день і ніч була ними зайнята: то робила собі якісь припарки, то варила зілля, зібране вранці-рано під самий дощ.

У мене роботи було зовсім мало. Пара стареньких ситенких коней, дві корови, кабан у сажу,—от і все хазяйство. Звірята—народ був симпатичний, від старости терпеливий, спокійний. Землю піп здав селянам—у полі роботи зовсім не було.

Древнім, забутим людьми, спокоєм віяло від усього в затишному, садком захованому від села, подвір'ї старенького батюшки. Покрівлі були з зеленим м'яким мохом; двері, поточені шашелем, замикались не замками, а засовами, які приводились у рух ключками. Ключка просовувалась у дірочку над засовом і поверталась уліво чи вправо. От і замкнуто або одімкнуто. Шиби на вікнах були з різнокольоровими одсвітами, зеленими, як мох, фіолетовими як рясa, червоними, жовтими—залежно від віку.

Земля на подвір'ї встелена густим та витким, як волосся у негра, шпоришем; а по ньому—доріжки протоптані, тверді, вікові: до льоху, до комори, стайні, до сажу. В покоях пахло житнім хлібом, старим медом, кожухами, ладаном і канупером: о. Савватій нюхав.

По обіді все замирало. Спали батюшка, Текля, коні, свині, навіть кури ховались під тинами й сиділи, сумно схиливши голови, немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі. Вийдеш у садок, бджоли гудуть, мухи на скрипочках тягнуть тонкі дзвінкі мелодії, трипочуть на листях, мов метелики, плями сонця. Над вечір, як тіні падають не від хати на повітку, а від повітки на хату, на ганку з'являється о. Савватій. Він обережно сходить на приступках униз і тихенько, мирно наспівує:

— «Да ісправиться молитва моя»... А що, Денисе, дощ завтра буде? Га?

І дивиться на неме ласкавими водянисто-голубими оченятками.

Я дивлюсь на небо, вправо, вліво й поважно відповідаю:

— Ні, мабуть, батюшка, не буде...

— Не буде, то й хвалить господа... «Яко кадило перед тобо-о-ю».

І йде собі до воріт. Там він стає грудьми на фіртку й виставляє праву руку на вулицю: селяни, проходячи, чмокають руку й одходять. А батюшці не треба зайвих рухів робить.

— Як хліба, Данило?

Данило підводиться від руки, і, надіваючи шапку, відповідає:

— Та, слава богу, нічогенькі...

— Ну, слава богу, слава богу...

Так і жили ми собі.

Єдине, що було трошки незручне в цьому житті це те, що я не міг часто й вільно бачитись з Теренем

(поетом),—батюшка не любив його. Через те й до парубків неохоче пускав.

— На вулицю, кажеш? «Яко кадило перед тобою...» А скажи, хлопче, Теклі, нехай стара самовара наставить...

Сказано Теклі, самовар наставляється.

— Я, батюшка, хотів би ввечорі до хлопців піти. робота вся справлена... Недовго...

— До хлопців, кажеш? А, до хлопців, до хлопців... «Да ісправиться молитва моя»... Щось там кнурець наш тихо дуже лежить. Га? Чи не сталося йому чогонебудь. Подивись на нього, Денисику...

Ну, що ж? Увечорі, наспівуючи «Да ісправиться молитва моя», я тихенько перелізаю через тин і йду на вулицю, у той бік, де чується спів.

І от тільки таким способом я міг перевірити, чи правду казав Терень, що в селі співають його пісень.

Дійсно, більшість модних пісень належало творчості Тереня. Деякі ж були в лицах. Ішли, наприклад, повз хату Галини Моченої. Галинка колись служила у пана в горницях. Послуживши рік чи два, вислужила собі добру хату, ґрунт, пару коней, овець, корівку. Хата була гарна, з великими вікнами, садочком, так що часом і сам пан вечорком завертає до Галі.

Уже підходячи до хати Галинки, хлопці розділялись на дві партії. В одній було всього два три голоси а в другій останні. Перед вікнами всі зупинялись і один голос здивовано починав:

«Ой, чия ж та хатиночка скраю?»

До нього прилучались з його партії і, також дивуючись, підхоплювали:

«Ой, скажіть же, люди добрі, я не знаю»...

Тоді друга партія, весь гурт, як з гармати виплював:

«Панова!»

І, ще не давши скінчитись останній ноті, широко й розмашисто на все село поясняв:

«Ой, хатиночка та панова».

Перший голос не задовольнявся й зараз же запитував про інше::

«А чия то дівчинка—кряля?»

«Та ще й зветься, як здається, Галя?»

Гурт з вигуками, зачхиканням і на цей раз гримав

«Панова!»

«Ой, здається та дівчина панова...»

Потім ішли інші різні питання. Часом такого змісту, що пересказать його зовсім неможливо.

Од Галинки йшли далі до старости, до монопольщика, до писаря. Перед писаревим подвір'ям неодмінно танцювали. А пригравали до танцю піснею також Тереневою:

«Ой, чук-писарчук,

Грузький писар Захарчук!»

У цій пісні оповідалось, що в Захарчука легка совість і важка кишеня, в які уже не поміщались громадські гроші, а тому він їх одсилав у банк.

І мені, розуміється, не важко було повірити, що Тереня не любили. Наочним же доказом тому були щовечірні розгони поліції.

При чому кожний раз старались піймати Тереня. Зловивши, садовили в холодну, де не раз і били.

Але наслідком цього на другий чи на третій день з'являлась нова пісня, в якій добродушно малювалась картина розгону співаків і вияснялись причини цього. Хлопці знов збирались, знов ловили когонебудь з них. Майже щовечора по селі чувся дрібний, важкий топіт ніг, тріск тинів, тюкання, галас, тривожний гавкіт собак, матюки. Після того наставала тиша і тільки з поля, де пасли коней, ледве доносились тягучі, самотні звуки степової мелодії.

А Терень складав собі ті пісні не так і від злости на «барбосів», як від чогось іншого. Бог його знає, що йому було таке, але він сам признавався, що наче сила яка підштовхує його в бік: «Ану, ось на це скласти 6 пісеньку». І чи в полі за плугом ходить, чи з косою у лузі вимахує так, що аж сорочка на спині липне до тіла, чи їсть, чи лежить, все йому снуються в голові пісні. Часом і сам не радий тому.

Вже чого з ним не робили: роботи йому не давали, з лавки нічого не продавали, усовіщали, арештовували, забирали в його папір, книжки, тюрмою грозились. Тереневі те все тільки привід до нової пісні. Старшина просто радив на підставі циркуляру «про боротьбу з хуліганством на селах» вислати по приговору чортового парубка аж на Сибір та й край. Але писар і інші не рішались: більшість на сході була б проти. Тут уже голота вступилась би за свого, міг би вийти непорядок і пониження влади.

Треба було винайти якісь інші способи. Але які? Печінки одбити? Одбити, розуміється, легко, але не дасться бісів парубок на одні печінки: здоровий, буде противитись, не стямляться, як згаряча уб'ють. Почнеться суд, тяганина, клопіт.

Усе село, оскільки я міг судити, серйозно й напружено слідкувало за цією боротьбою, ділячись на прихильників та противників Тереня. Але ніхто не міг сказати, чим скінчиться вона.

А тим паче сам Терень. А в тім, він не дуже сушив собі голову тим клопотом. Навіть те, що переслідування начальства потрохи відгоняли від його парубків, здавалось, мало хвилювало його. Він міг подовгу й без товариства бути. Жив він і так майже самотою, бо мати його, баба Секлета, більшу частину року мандрувала по прощах. Коли вона виходила, Терень сам собі варив їсти, якщо було з чого варити, і цілі дні мовчав.

Але ні, неправда. Річ, власне, в тому й була що він не мовчав, а весь час розмовляв, тільки не з людьми, а зо всім, що було круг його: кіньми, курми, горобцями, сонцем, вітром, своїми чобітьми. Балакав цілком поважно і тим тоном, який відповідав відношенню до нього самого всіх його співбесідників. Коли чобіт не налазить на ногу, Терень спочатку докоряє йому, потім радить побоятися бога, а коли той не вважає ні на що, поводитьсь рішуче й без церемоній.

Сонце він зустрічав з веселою і дружою посмішкою. Тут уже не було непорозумінь. Як би воно не пекло, Терень відносився до того вибачливо, прощаючи навіть серйозні дурниці свого приятеля. «Сонце на очі добре»,—немов виправдуючи свою слабість, часом казав він мені.

Часто, забігши до Тереня по обіді, коли в півському подвір'ї все спало, я чув у хаті поета розмову й зупинявся, не знаючи, чи варто входити.

— Ану, так...—чувся голос Тереня.—Ні? Добре. Так не хочеш, не треба.. Не треба, як не хочеш, я силувати не буду. Ми спробуємо з другого боку. Правда? От так... Ну, що ти на це?

Одповіді ніякої. І знов Терень говорить:

— Ну, от... Тепер уже й зовсім добре... Правда?

Коли я входив, виявлялось, що Терень умовляв держално рогача потриматися, поки він дістане цвяшка, щоб прибити його. Держално вередувало й не хотіло триматися так як ставив його Терень. Але, зрештою, вони погоджувались і Терень прибирав його.

А треба було піти з ним у поле або в гай! О, тут у Тереня було стільки приятелів, що він зовсім не мав часу, не то на балачку з людиною. Щохвилини він зупинявся, комусь підморгував, прислухався, задоволено посміхався. Говориш йому щонебудь, а він

раптом кива кудись угору на дерево й приязливо питає:

— Шиеш? Га?

— Хто шие?

— А швачка... Он як на машинці виделує...

Дійсно, прислухавшись, чую, що хтось дрібно й весело шие на швейній машинці. То сіренька птичка. Як вона зветься у людей, Терень того не знає, по його — вона «швачка».

Але останніми часами й з Теренем щось стало робитися. Іноді зовсім мінявся: ставав хмурим, мовчазним, набурмосеним. Дивився з-під лоба, понуро, з ворожим підозрінням. У такі моменти він напивався—сам або з парубками—і був небезпечний для кожного, хто хотів із ним сперечатись. Тоді виразно було видно його широкі плечі й короткі жилаві руки, якими він помалу, п'яно водив, неначе шукаючи, щоб ухопити щось і розчавчити ними.

— О, вже Одарку на леваді зустрів...—тихо указали хлопці, бачачи Тереня.

Одарка була дочка заможного мужика Матвія Копанки. Чи гарна вона була чи ні—про те ніхто не міг нічого певного сказати: як коли. Часом так і горне до себе, а часом нудна, сіра, стомлена. Очі в неї були сердешні, як казав Терень. Сердешні, розумні, блискучі. Як хтось їй до вподоби—одними очима може прив'язати до себе міцніше каната, яким ув'язують снопи. Бог її знав, чи до вподоби їй був Терень! Пісні його—я знав—напевне подобались, бо так виспівувала їх на своїй леваді, що через неї часом трави накосити не міг. Її левада була поруч з поповою і мені не раз доводилось стрічатися тут з Одаркою. Через це і Терень частенько зазирає до мене.

І от бог його знав, чи раділа тим зазиранням Одарка чи ні. Не тікала, ні, як Терень підходив до рівчака,

що поділяв левади, не ховалась, не сердилась і не соромилась. Навпаки, побачивши нас, стане бувало, зіпреться на граблі та й поблискує своїми чудесними очима. Сама така крупна, груди високі, хистко дрижать під рівними брижами білої вишиваної сорочки. Бідний Терень переступа з ноги на ногу, як ведмідь, якого примушують танцювати, часто витирає хворі очі й, видно, в цей час найбільше відчуває їх.

Раз я застав його й Одарку на поповій леваді. Вона зараз же з сміхом перестрибнула до себе, а Терень як тяжко п'яний, поплентався кудись униз, чіпляючись ногами за все, що стрічалось подорозі.

У той вечір, пам'ятаю, був він п'яний і понуromовчазний.

Раз я прийшов до нього ввечері. Він сидів у себе в хаті, витягнувши руки по столі, а між ними горіла маленька лямпочка. Він пильно важко дивився в неї й повіки очей його були червоні, як жар, а самі очі п'яно й понуро блищали.

Привітавшись зі мною, він раптом ударив мене долонею по коліні й нехапливо, але з силою спитав:

— Що вони хочять од мене? Га?

— Хто?

— Я тебе питаю: що вони хочять од мене, од моєї душі? Говори!

— Та хто хоче?

— «Хто»?

Він погрозово, помалу хитнув головою й одвернувся.

У кутку поспішно, радісно стрикотів цвіркун. У розчинені двері дихав темний вечір, наче стояв біля порога й задиханий слухав нас.

— П..подлеци і душогуби, от хто!—раптом сказав Терень, знов повертаючись до мене.—Що вони хочять од мене? Щоб я покоровся їм? Так? «Ми, кажуть, тебе на Сибір одправимо». Жар на Сибір, жар.

Все одно. Я піду. Я піду й на Сибір за правду. А вам не покорюсь. Ну, тільки ж душа болить, братуха!—вже іншим тоном, спалахуючи болем, скрикнув він.—Серце болить. За що? Ну, хай ті барбоси, а свої, а хлопці? Бояться вже. Зо мною кумпанію бояться водить. Сам, сукин син, проти п'явок, барбосів, а мене топить. Федір за п'ять рублів узався зо мною навкулачки піти... Ну?

Федір був один із гарячих прихильників Тереня.
— Ех, братуха, я тобі верно кажу: нема правди в нашого брата. Бог з ним, нема... Ти йому всю душу, він тобі... за п'ять рублей навкулачки... Ну, хай, бог з тобою. А Копанці я дам. Ой, дам... Тому то вже я заспіваю... Хочеш, Денисе, випити зо мною? Хочеш? Ти один мій вірний друзяка. Давай вип'ємо... Ну, давай. У мене горить у середині, може легше буде?.. Не хочеш? Попа боїшся? Я не люблю твого попа. Тихенький, а тихо землю рие. Ну, бог із вами... А Копанці я дам... Гей, бережись, Осипе! Я, твоя правда, безштанько, а в'язи тобі скручу... Ти не любиш моїх пісень? А-а, не любиш... Племінницю свою проти мене наговорюєш?! Га? Я—безштанько, хай так, я Одарки не візьму, сам знаю. Як то співається:

«Легше тому каменеві проти води плисти,
Ніж убогому багатую любить без користи!»

Боже мій, що то за пісня!..

Він приклав руку до щоки і жалібно, розчулено заспівав:

«Летить галка через море:
Дай, море, пити!
Тяжко важко убогому.
Багату любити»...

Потім він заплакав, а далі розсердився, перекинув ногою стіл, трохи пожежі не наробив, та почав

гатити кулаками в стіни. Я весь упрів, борячись із ним і стараючись удержати дома.

Але він вирвався і втік від мене. У той же вечір він піймав біля чайної Осипа Копанку, дядька Одарчиного, сільського багатія і прилюдно висміяв його в віршах, які невідомо коли склав. Він навіть рвався бити його, але люди не пустили.

Осип Копанка був позакулісний володар усього села. Всі в його були запозичені, навіть староста. Становий пристав був із ним за панібрата, ночував у нього, як приїздив у Грузьке. Терень ніколи ще так одверто не виступав проти нього,—хлопці здержували.

І все село аж ущухло від такої образи. Казали люди, що Копанка весь зробився сірий, як вичитував його Терень.

Але диво: коли на другий день стражник і урядник хотіли йти за Теренем, щоб арештувати його, Копанка спротивився тому й попрохав не зачіпати парубка.

Це вже було зовсім незрозуміле. Але всі були певні, що Тереневі так не минеться. Е, це вже занадто хлопець забрав собі в голову: на такого чоловіка кидатись!

На боці Тереня не було майже нікого. Кожний, принаймні з тих, що голосно балакали про це, рішуче осуджували його. І що більш були запозичені у Копанки, то гостріший був їхній осуд.

Навіть хлопці почали ухилятися від Тереневого товариства. Тільки зовсім одчайдушні голови не покидали його і в їхньому поводженні був виклик, злісна задиркуватість. Це були голодранці й сини тих, хто не мав ніякого відношення до Копанки.

Терень також, видно, почував, що йому не минеться дурно виступ проти хазяїна села, але відносився до

того спокійно. Судить будуть? Нехай. Дадуть місяць-два арешту. Що ж: спочине собі за той час, ще кращих пісень складе в тюрмі. Погано, як підчас жнив засадять, але він і на це готовиться: умовився де з ким, щоб споловини зробили за нього все, що треба. Зимою ж на завод піде, заробить. І все таки ніяким Копанкам кланятись не буде.

Але Копанка у суд, очевидно, подавать не хотів. Він мав щось інше на увазі. Так собі міркували люди. Що, справді, зробить суд? Одсидить та й за своє. Горбатого могила тільки виправить. Щось мудріше мусить вигадати Копанка.

І от раз увечорі до мого попа почали сходитися гості. Він трохи слабував у цей час, але чомусь приймав їх. Приїхав пристав, прийшов урядник, монопольщик, Тарас Кундя, другий сільський багатій, староста і Осип Копанка.

Ого! Це щось надзвичайне! Тут не гостюванням пахло, а чимсь іншим. Чи не мало це зборище якогось відношення до Тереня та його товаришів?

Але як я не походжав круг хати, нічого не міг почути.

— Денисику! А неси, серце, самовар у альтанку!

Переходили в сад, у покоях душно. Ну, це інша річ, тут усе ж таки є деякі шанси дізнатись, що за парад у них.

Закопало вилками й скляночками в альтанці. Трохи тіснувато було, але свіжіше. З двох боків по кутках на маленьких столиках поставили по лямпі,— видно й вигідно. О. Савватію я виніс його червоний фотель, закутали його в шубу, під ноги подушку поклали.

— Ну, Денисе, тепер ти можеш собі йти.

Але я тільки грюкнув фірткою в садок, а сам швиденько навшпиньках прокрався назад. Вечір,

спасибі йому, був темний, густий, на два кроки нічого не видно. Над самою альтанкою горіли три зірки—«дівка воду несе». На селі беззлобно, для розваги гавкали собаки. Співу не чути було,—все село знало, що до батюшки зійшлися на якусь непевну таємну раду. Не до пісень уже тут!

Гості балакали стиха, але я підходити ближче не наважувався: хтось вийде, піймає—біда буде і мені, і Тереневі ще гірше. Я чекав, що вони захопляться й заговорять голосніше,—це спочатку тільки така обережність.

Однаке щось не захоплювались. Тільки хтонебудь піднімав голос, як хтось інший робив «тшш!» і знов притихало.

Е, так не буде! Мушу ж я почути, що там за таємна нарада!

Зціпивши зуби, навкарачках тихо поліз я до альтанки. Тріснуло щось під коліном. Я замер. Але в альтанці рівно бубонів хтось—не почули. Крізь віти й листя винограду видно було постаті гостей й гостру лисину пристава, на якій пучком одбивалось світло лампи.

Нарешті я вже міг і дещо розслухати: говорив пристав, трохи гундосим і тягучим голосом:

— ...Практика, мої панове, показує, що з таких суб'єктів виходять злодії й злочинці... Йому бути в тюрмі, як бог свят. Чого ж нам іти проти того, що мусить бути. Я говорю: дайте його мені і я з Панасом Панасовичем за тиждень справимо його. Село вступиться? Плювать: взвод салдатів і кінець. Та й не вступиться. Ще само нам дякуватиме.

Щось тихенько спитав о. Савватій.

— Яким способом? А от яким. У селі кража. Украли щось... ну, скажемо, у вас годинник. Лежить на столі годинник, вікно було одчинене, хтось простягнув руку й потяг. Само собою—трус. До

Терентія... годинник у Терентія. І край. Справа кінчена.

— Ну, дадуть йому два-три місяці, а він назад...— Це говорив Копанка.

— А ми його знов назад!—засміявся пристав.

Знов забалакав о. Савватій. Я обережно підсунувся ближче.

— ...Так не можна... А я говорю: так не можна... Це гріх. Гріх, панове, гріх. Ми штовхаємо чоловіка но злу путь, на злобу. Ми його в тюрму, а він озлобиться, вийде й попалить нас, або покалічить. Озлоблений, кажу, чоловік нічого не боїться... Треба з ним якось мирно, кротно, з розумом... Я от так кажу, прошу послухати мого дурного старого розуму...

— Денисе!.. А, Дени-и-се!

А, чортова, стара баба, найшла час галасувати!

В альтанці затихли. Треба було швидше тікати,— стара конче почне шукати, сюди придибає.

Я тихенько одповз і люто побіг на крик Теклі. Старій дурепі треба було качку зарізати. Я б з охотою їй самій одрізав язика в той мент!

Після качки мусів лізти в льох, далі повитирати склянки.

Коли я, нарешті, увільнився й хотів іти в сад, мене саме покликали.

— А давайте там уже вечерю...—тихим розслабленим голосом сказав о. Савватій. По його лиці та по лицах пристава з урядником я побачив, що пройшла пропозиція попа. Копанка сидів задоволений, хитро поглядаючи на всіх,—очевидно, він був на боці ба-тюшки.

Але що ж то був за план?

І я, і Терень, і все село ламали собі голови й нічого не могли придумати.

Терень рішив триматися так, як і досі. Семенець, Хведь, Кендюх і інші, що були з нами, цілком з ним погодились.

Я Тереневі переказав план пристава й ми умовились про це нікому не казати, навіть своїм, щоб не налякати ворогів. Тереневі ж бути дуже обережним.

«Кумедії» відбувались так само, як і раніше, перед вікнами писаря, Галинки, монопольщика. Правда, тепер гурт був менший. «Вулиця» розбилась на два табори: Теренів і нейтральний, який не був ворожий першому і співав усяких Тереневих пісень, але не таких, які б зачіпали когонебудь з поважних членів Грузької громади.

Але диво: ні урядник, ні стражник більш не зачіпали нікого, ні Тереня, ні його прихильників. Не раз під самою хатою урядника зупинялись, співали пісню про «барбосів»—і нічого. Навіть вийде в своїм білім мундирі на подвір'я, пройдеться з цигаркою в зубах і, так наче не помітивши нічого, зайде знов у хату.

Щось тут було дуже непевне.

— Скарай мене, боже, бояться!!—гаряче і в захваті бив себе кулаком у груди Кендюх.

— Братця, я вам кажу: бояться! Повірте мені.

Він аж благов—молив нас, щоб ми повірили йому, так ця думка була вабляча.

Але це було занадто просто. Добре, бояться; а чого, наприклад, Матвій Копанка, батько Одарчин, почав зачіпати Тереня й ласкаво говорити з ним? Чого сама Одарка стала тепер вільніше й сміливіше поводитись з Теренем? Теж із страху?

Але що чудніше: із всіх нас сам Терень, видно, охоче вірив у те, що таке поводження ворогів було наслідком страху їх. І те, що він вірив цьому, показувало, що він сам боявся. Ну, боявся, не боявся,

а почував себе невпевнено, непокійно. Він не знав, що йому думати, і хотів зупинитись на чомунебудь і до того на такому, що б не дуже непокоїло. І через те, розуміється: бояться, сукини сини!

Я з попом поїхав у наше повітове місто. Це для мене було дуже зручно,—можливо, що на пошті вже лежало щонебудь для мене. Я подав свою адресу й по умові повинен був негайно їхати, коли дістану листа з певним умовним змістом.

На пошті нічого не було. І чудесно!

Піп також справився з своїми ділами й ми потюпали додому. Виїхали вранці-рано, а приїхали, як сонце сідало за млинами. Біля нашої криниці напував коней Кендюх. Він робив мені знаки, як ще ми в'їжджали в ворота. Я зрозумів, що він має сказати мені щось цікаве.

Так і було. Поперше: вернулася з прощі баба Секлета. Ніколи в такий час не приходила, а тепер припленталась. Далі: вранці була здорова, а на вечір ні з того, ні з сього заслабла. Лежить, стогне, посила Тереня то за тим, то за сим. У нього робота в полі стоїть, хліб плаче за косою, а вона його пошептух, по фершала ганяє. Чисте горе! Плаче, крекче, кашки їй зварити нікому, подати нема кому, син незграбний, син неуважний, син тільки знає волочитись, дурні пісні складати, поважних людей проти себе возстановляти. Уже прочула десь про все стара молельниця. Правда, перед тим, як захворіла, була чогось у Матвія Копанки.

А друге... Друге таке було захоплююче й чудне, що Кендюх в азарті бахнув кулаком по морді свого коня, що чухався об його плечі, і кинувся розповідати.

Приходив сам писар до Тереня! Сам писар! І чого? Ну? Чого б, подумати?! На службу просить Тереня!

На службу у розправу за писарчука, на 15 рублів у місяць! Га? На 15 рублів зразу, а старі писарчуки по 7 та по 10 і досі мають. Що то таке? Чи не видно тепер, що їх забрав такий страх, що вони аж подуріли?! Га?

— Ну, а Терень що? Терень як до цього?

Кендюх з обуренням помотав головою, заплющив очі й многоповерхово вилаявся.

— Дурень Терень, от що, я тобі скажу по чистій правді. Їдять його мухи з комарями! Та за таке треба й руками й ногами хапатись. «Не хочу!» Та я б його... Не хотіла б ворогів моїх доля... Не хоче! А чого ж він хоче? Щоб йому очі повилазили за плугом та у поросі? А тут 15 рублів у місяць, сиди собі та шкрябай пером, у чистому, в холодку... Тю, сказився б ти! Що вони йому зроблять? Га? Не схоче, кине к чортовій матері та й край... Та я б... Ех, їдять його мухи з комарями... Хоч би ти йому сказав... Мати женить його хоче, тут уже видно... А з чим жениться? Хто за нього, сліпого, піде? Га? Е, базікають чортзнащо, не слухають, коли їм розумні люди говорять. Приходь зараз же до млинів, будуть усі наші. Чуєш? Ано, ти, бодай тебе бог любив, чухала б тебе бенеря! Нно! Приходь же!

Це вже було щось нове. Посада в розправі. Чого ради? Може, справді, піддобритись хочуть та підходять на різні способи? Бо яка ж рація такого чоловіка в своє товариство закликати?

А може що інше?

Як тільки піп ліг, я городами побіг до млинів. Там не співали, не реготали, а тихо балакали. Один Кендюх гарячився, але й то, як погасаючий огонь, що справив своє діло.

Терень був спокійно-добродушний. Він рішив узяти місце писарчука. Чим він ризикував? Прогонять все одно через тиждень-два, а тим часом посидить собі в холодку. Гроші дають навіть наперед. Заплатить

ними косареві та й попанує. А на вулицю щовечора так само ходитиме, як ходив, так само співатиме, як співав, так само не піддасться, як не піддавався.

— І Одарку візьмеш! От будь я трижди проклят, як не візьмеш!—спалахнув ентузіазмом Кендюх.— Я вже бачу, до чого воно йдеться. Ех, їдять його мухи з комарями! Як заделаеться наш Терень на головного писаря, от буде кумедія! Зараз же, хлопці, забастовку на всю губерню!

Я не довго сидів у той вечір з хлопцями. Всім було якось не то ніяково, не то жалько чогось. Може справді, заздрили Тереневі, як одверто докоряв Кендюх? Не знаю. Я, не прощаючись, пішов додому вулицями. Біля подвір'я Осипа Копанки, як звичайно, було ясно й людно. Сиділи на приступках лавки, на дубках дядьки, лускаючи насіння й гомонячи. Вікна в великій, під залізом, хаті Копанки жовтіли на два боки. Копанкові невістка й сини торгували добре, одні в лавці, другі в пивній.

Я довго лежав на своєму сіні і крізь дірку в соломі даху дивився на кліпаючу в ній зірку. Коні смачно хрумкали в стайні, клацаючи залізом пут. Шумно й з полегшенням зідхали корови з другого боку. На подвір'ї, зарослому шпоришем, було тихо, мирно та кротко.

Дійсно, на Тереня зміна в його становищі не зробила ніякого вражіння. Правда, він купив собі нового хворменого картуза з бархатним околушком, які носять семинаристи. Але це була вже форма, так мусить бути. Купив також новий піджак,—не добре при чистій роботі сидіти в якомусь лахмітті.

І очам, справді, стало зразу легше. Крім того поїхав якось із писарем у Гуляйполе і там земський лікар дав йому окуляри й лікарства. Через окуляри світ не так різав, а лікарство жар з очей забирало.

Але Терень ходив собі на вулицю так само, як і перед цим. Хлопців у його гурті тепер стало більше. Дівчата перестали ховатись і вступали до сміхів, танців, та співів. Співали ж зовсім не лагідних пісень, а тих самих, не виключаючи й «Ой, чук, писарчук!» Словом, стало зовсім не гірше, а далеко краще.

Чим, зрештою, ризикував Терень? Окулярами? А, їдять його мухи з комарями, що таке окуляри? Скло, пустяк! Що таке навіть хвормена фуражка? Ганчірка і більше нічого!

Діло не в окулярах і не фуражках.

Тепер усім ясно було, що Терень переміг. Правда, перемога була непевна, хистка, але все ж таки перемога. З голотою, значить, рахувалися. А її представника он як угору піднесли.

Терень став фігурою в селі.

Коли приходили до розправи, то вже насамперед зверталися до Тереня. А називали вже не інакше, як Терентієм Софроновичем. Терентій же Софронович добродушно собі сміявся з того й охоче робив усе, про що його просили.

Писар, староста, урядник були з ним смирні, делікатні і також називали Терентієм Софроновичем. А монопольщик—маєте собі!—звернувся до Тереня, щоб той склав йому пісенку на іменини його жінки. Сама монопольщиця приходила до розправи з зеленою парасолькою і мережаною хусточкою в руках! Бідний Терень аж упрів, але пісню таки склав. Ловка пісня була. Кендюх її проказував, захлипочись.

Всі навіть думали, що Тереня на іменини покличуть, але не покликали. Ну, певно, що він не пішов би, того й не покликали.

Минув тиждень, два, місяць. Справа стояла на місці,—ні туди, ні сюди. Урядник не чіпав, староста не гримав, навіть піп у казанях не соромив хлопців. А Терень і хлопці, які були, такі й zostалися, хіба що не було такого напруження й гостроти, як раніше. Кендюх же, бережучи Тереня, старався поменше чіпати писаря. Ану його к лихій годині: тільки клопіт Тереневі буде. Та й Копанків дратувати не варто: могло статися, що Одарка таки піде за Тереня, на те щось скидалося. Раніше вона сміялася з очей Тереня, а тепер очі видужували, сміятися вже не маючи. А до того—Терень уже не Терень, а Терентій Софронівич, ніби, як не як—сам начальство, служба, управління. Це вже не абищо, не репана мазепня,—писар з розправи. В окулярах, у картузі з бархатним околушком.

Погано тільки, що Терень не покидав пити. Мало того, став частіше прикладатися до чарки. Тоді він робився злий, дурний, бив себе в груди, грозився порвати на шматки хвормений картуз, кидався когось бити, чи Копанку, чи писаря. Баба Секлета, Кендюх, а часто і Одарка мусіли його в'язати, щоб стримати від дурниць. Де бралася в таких випадках Одарка, ніхто не знав: Кендюх, здається, міг би щонебудь про це сказати, але він мовчав. На другий день Тереневі дуже боліли очі і він мовчки й похмуро робив на них примочки. Мене він у цей час почав чогось дуже уникати.

Знов ми поїхали в повіт і я несподівано дістав листа від своїх,—треба було як найшвидше їхати. У той же вечір, приїхавши додому, я заявив попові, що беру роцот. Він дуже здивувався, схвилювався, думав, що я чимсь образився (він несправедливо вилаяв мене в дорозі), але я заспокоїв його, сказавши,

що мушу йти додому, там—казав чоловік на базарі—щось лихе вдома у мене діється.

Пішов і до Тереня та хлопців попрощатися. Останній час я мало з ними бачився. Цілий день Терень у розправі, ввечорі часом дома, часом десь з Одаркою. Хлопці, стомлені жнивами, рано розходилися спати.

Усі також здивувались, що я так раптово відходжу. Терень же невідомо чого змішався, як я подав йому руку, хотів, здається, обняти, але не зробив того. Потім, як я вже пішов, догнав і провів мене аж до хати Копанки. Одначе нічого особливого ми й тепер не говорили.

— Ну, дай боже...—сказав я, бачачи, що він далі не хоче йти.

— Дай боже... Може, колись стрінемось...

І тут не обнялись. Думав я, що він хлопців соромився, при них не хотів попрощатися, як слід.

Я пішов у один бік, а він у другий. Озирнувшись, я помітив, що він звернув у перевулок до Одарчиної хати.

Років через півтора я їхав на поштових конях через село Уласівку, того самого повіту, що й Грузьке. Сани весело, неначе бавлячись, забігали то в один бік, то в другий. На дахах, деревах, на телеграфних стовпах лежав м'який, пухастий сніг, який від вітру розлітався злотисто-радісно. Сонце стояло на південь, зимове, блискуче, але холодне.

Була неділя. Селяни в жовтявих кожухах і рудих свитках поважно ходили по вулицях, залізаючи перед нами з дороги в глибокий сніг. У дівчат з намотаних на голові хустках визирали червоні від морозу щоки, ніс і кінчик підборіддя. Вони також легко й пухасто сміялись.

Біля одної хати, просторої, з віконницями, стояло декілька саней. Тут же тупкались мужики, гаряче

про щось кричачи й чогось весь час нахиляючись. Я сказав припинити коней.

— А що там, дядьки?

Вони трохи розступились. На снігу напів лежав дядько і снігом мочив собі ніс. Круг його виднілись плями й кавалки снігу з кров'ю. Він тільки зиркнув на мене, покрутив головою й набрав нового снігу. На вусах і бороді йому замерзли червоні, кров'яні краплі. Ніс був синій та збухлий.

Деякі дядьки підійшли до мене, поскидавши шапки і з надією та допитливою цікавістю в очах почали обережно оповідати. Вони приїхали на суд у волость. Не так на суд—бо суду, мабуть, не буде—як поговорити з писарем. Тягне діло, закручує, замотує, а бог його святий знає, чого йому треба. Дали, що помагається: ні, мало, давай так, що вже й не сила їхня. Кажі йому, а він у кулаки,—побив чоловіка так, що снігом та водою одходили.

— А ви, пане, може сюди... до нашого села їдете? Може з губернії будете?

Я не встиг одповісти: на подвір'ї хати з віконницями зчинився крик. Ми всі хутко повернулись у той бік. Біля порогу стояло двоє мужиків без шапок, а на самому порозі жінка в голубій, городській сукні. Вона голосно й сердито кричала на них. Щось знайоме мені було в цій крупній постаті.

І раптом жінка аж заточилась: з сіней, одпихнувши її вбік рукою, вистрибнув на двір чоловік без шапки, в довгому сюртуці.

— Ви чого?! Га?! Ви чого?!—майже стрибаючи на дядьків, заревів він.

Я весь аж підвівся: то був Терень. У нього тільки підросли вуса, та весь став неначе ширший. Але це, без усякого сумніву, був він. Навіть в окулярах, темних, круглих.

Дядьки щось почали говорити, злякано одступаючи назад, але він не слухав їх, налізав грудьми, часом п'яно хитаючись і зараз же ще з більшою люттю кидаючись уперед.

Один із дядьків насунувся на перекинений віз і не міг далі йти. Це неначе ще більш розлютило Тереня. Він ударив зо всієї сили мужика по голові, потім другою рукою, потім ще раз.

Я сильно пхнув кулаком у спину кучера і таким голосом сказав йому «Поганяй!!»—що і кучер, і дядьки аж з острахом подивились на мене.

Коні шарпнули, завищали санки й весело забігли в один бік. Потім розігнались—і в другий.

— Поганяй, я тобі кажу!—закричав я кучерові.

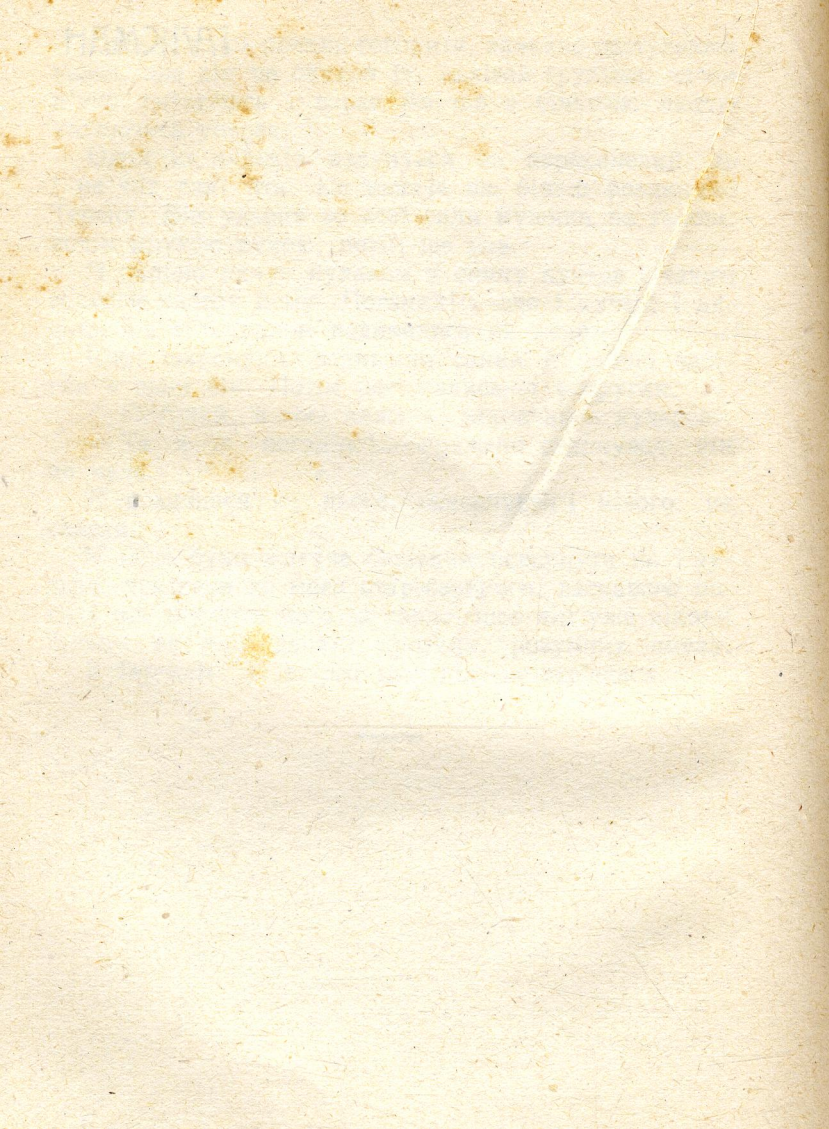
— Та я ж поганяю!..—вражено озирнувся він до мене.

Я подивився на нього, одвернувся і нічого не сказав.

У мене було жагуче бажання повернути на Грузьке, приїхати до мого старесенького, ласкавого папа і так здушити його за горло, щоб він уже ніколи більше не зміг давати кротких, розумних порад.

З Теренем я з того часу ніде не стрічався.

ГАЛІСМАН

Талісман.

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терпцю. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу вітав наш короткозорий староста в пенсне і вельосипедистському картузику.

Хто як хотів, так і робив. Тому не подобається його камера. Він бере свої манатки й без усякого вагання переходить у другу. Там, розуміється, зараз же з цього приводу гвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Цього вразив звук дверей у клозеті: він цілий день ходить і «стріляє» так, що подушки на койках підстрибують. Тютюн викурювався з такою швидкістю, наче ним топили в кухні. Пошта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі кралися по камерах і з'їдалися під ковдрами. Доходило до того, що замість шости грудок цукру почали брати по восьми, а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше—побіг наш одсовувався в невідому далечинь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері робити далі підкіп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Залетаєву.

Правда нас тікало небагато, всього сім душ срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані

в одній камері, всі більш чи менш негативно відносились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало: для продовження підкопу треба було, щоб принаймні в нашій камері, звідки вівся підкіп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим вельосипедистом улаштувати так же легко, як із струмочком, що заклопотано й прожогом котиться з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найгладішню людину. І не чим іншим, як своєю стараністю, усердям, клопотливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні: він весь — рух, турбота. Цілий день він бігає з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, записує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту і картузик промочувався спідсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він же сам робив так, що вся його метушня і стараність давала тільки шкоду. Як це йому шастило так устроюватись — не знаю. Але це був факт.

І зверх усього він був меншовик та ще спеціаліст по аграрному питанню. Досить було зачутися в якомусь кутку «одрізки», «земля», «хазяйство», як картузик товариша Скрині вже там. А що він спішить завжди, то вривається в розмову наче бомба. І як аргументів у нього багато і всі треба якомога швидше викласти, то він тріщить, мов ракета, маха кулаками, губить пенсне, кричить, одбивається, як його хочуть спинити, і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ.

Крім усього, сам він із нами не тікав і його мали швидко одправити у заслання. Так що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг би дати лад хаосові і котрий сам був би зацікавлений в утечі.

Але тут діло ускладнялось. Річ у тім, що певній частині коридору такий стан його подобався. Деяким просто «так собі», а деяким з принципу. Принципіальними прихильниками цього безладдя були анархісти-індивідуалісти, а найпаче голова їхній Залетаєв. У цій обстановці Залетаєв počував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він цілими днями сидів по сусідніх камерах, або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замирайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швайцарської та французької борні. Книжки Залетаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистарчало папіросного паперу. Тоді він вибирав з найтоншим папером (частіш усього через це прихильність його спадала на нелегальні видання) і видирав з неї довгі стьожки. До протестів відносився спокійно й з юмором. Коли ж його дуже допікали, лице його насичувалось бурою кров'ю, сиві очі з білявими віями загострювались і він починав боронитись. Себто: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за барки, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба?—А за ним зараз же підводились з койок Тимошка, Замирайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки, з інтересом поглядали на опонентів. Звичайно, що дискусія в такій постановці питання хутко переривалась і Залетаєв, заспокоївшись, з цигаркою в зубах, зробленою з проклямації «До всіх горожан», вилізав на вікно, пацав ногами по стіні й виспівував:

«На базаре сидіт кот
У него боліт живот
А напротів его кошка
І у ней боліт немножко».

З койок підхоплювали, вносили більше жвавости й експресії в мелодію. Тоді Залетаєв зстрибував,

одкидав у куток стіл з середини камери й зачинав танцювати. Для цього хор моментально переходив на іншу.

— Халеру!—кричав Залетаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлювався, підкинував Живчику й починав:

«На окне лежіт прікмета
З вінограду квета.
Віноград растьот на ветке
Соловей пойот у клетке».

Залетаєв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгикував і з люттю кидався в танець.

— Жару більше!—кричав він.

Тимошка зразу набирав побільше повітря в груди, струсував вищипаною борідкою й розлягався:

«Спой песню свою
Про жість горкою мою.
А жість горкая моя
До чего ти довела.»

Що далі розвивалась історія «горкої жисті», з більшим захопленням і вогнем танцював Залетаєв. Коли доходило до кінця, він упав в екстаз і разом із хором задихано й хрипло вигукував:

«Ти холера поді проч,
Кавалера не мороч.
Как такому кавалеру
Да любіть таку холеру.
Поді, поді, ~~стерва~~, проч!»

І після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним, тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав і витирав піт. Голова його ставала ще більш розчучверена й зовсім була схожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч би він найгладше зачесався й виголився Я думаю,

це походило з його кудластих сірих юрів і настовбурчених усів).

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселости. Спочатку пробували умовляти Залетаєва, але він реготав і відповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що ми повинні співать: «На бой кровавий»? Подумаєш! Гадає, як заспіва: «На бой кровавий», так і справді кровавий. Що хочу, те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, як ви щось робите?

Це правда: він ніколи не заваджав робити нам, що ми хотіли. Іноді ми вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на якийнебудь один день. Треба було читати як найшвидше. Залетаєв нудився, тікав, співав, свистів, але не протестував.

У крайньому разі він міг розважитись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько денебудь, лагідно й несміло посміхався і слухав товаришів. Залетаєв хапав його за ногу і, як ягня, волік до себе в барліг на койку. Не датись Залетаєву Піня не міг,—він весь був трошки більший за одну ногу лідера анархістів. Він тільки кротно й боязко посміхався.

— Ну, Піню, на волю хочеш?—питав Залетаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю?—відповідав Піня, кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом же ти не хочеш тікати з нами? Ти ж теж каторжанин.—Та треба зауважити, що Піня, як рили підкіп, страшенно боявся й не міг спати від страху. Чого він боявся—невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

Піня на питання винувато посміхався й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматої, в ри-

хому волоссі, лапи Залетаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого ж ти мовчиш? Ех ти, соціал-демократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхався. Іноді Залетаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив: «Тук, тук, тук!» Потім зразу змінював вираз лица на суворий, здивований і кричав—«Кто там?»

— «Мі»—одповідав собі ж тоненьким солоденьким і приниженим голосом.

— «Хто мі?»—суворо.

— «Зади».

— «Сколько вас?»

— «Раз»...

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так же посміхався. (По національності він єврей).

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки неспіло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхався.

Я думаю, це було неспроста. Напевне колись давно уже, може ще тоді, як був Піня у «жестяного мастера» в науці, коли той бив його паяльником по голові, або як «гоїше їнгеле» цькували по вулицях собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: «Знаєш що, Піню, ти мовчи! Ти найменший, найпоследній чоловік у світі і ти собі мовчи та посміхайся. Так буде лучче. Тебе б'ють по голові, а ти собі посміхайся. Тобі дають разом з Шариком вилизувати миски, вилизуй собі. Есть люди більші, багатші, дужчі; есть менші, бідніші, слабші. Ти ж, Піню, найменший, найбідніший, найслабший».

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері йшла якась

суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів узяти ближчу участь і його не слухали або одпихали, він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було.

Коли з Піні сміявся хтонебудь і обижав, а другий заступався й обороняв, Піня і до того й до другого однаково посміхався, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у нього витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім били в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли «жестяной мастер» одкручував йому од голови вухо за перекинute олово.

Хто його зна, може це була помилка з боку Піні, але безперечне те, що він с а м так на себе дивився, с а м. широко й непохитно вірив, що він—найменший і найпоследній. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть уголовні, які носили нам у казанах кандьор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чого гав ловиш? Миску давай!— А Піня й до них посміхався так само. А що до Залетаєва—само собою, що про ніякий протест у нього й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно й хотілось розважитись.

Безладдя наше тягнулося. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйно-веселе, певне в своїй силі протиділання анархістів.

— Ми не раби, чорт вас забирай!—вигукував з койки Залетаєв, задравши ноги догори.—Сами собі раду дамо. Не треба нам командирів! Знаємо ми їх, досить.

Сам він був колишній підпоручик піхоти.

— Чим менше є влади, тим краще! З якої речі ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

А тим часом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто сиві, холодні хмари цілими днями стояли над тюрмою і небо було похоже на перекинуту миску з кислим молоком. Вже й дощі починали накрапати з цієї миски. І хто знає, чи не розмиють вони якнебудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, не малу роль грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, поперше, наткнулись на сипкий незручний ґрунт, який міг щохвилини засипать нас. А подруге, несподівано для себе вилізли майже нагору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкіп, стояв на тому, щоб покинуть і копати в іншому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга ж держала руку Залетаєва, котрий пропонував вести цей підкіп далі і тікати з його «на-ура». Чим би ця суперечка скінчилась—невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце зайняв Скриня.

Так справа й застигла і, здавалось, без надії хутко посунутись далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого «вельосипедиста» викликали в контору і сказали складати речі: його забирали в заслання.

В той же день увечорі наш коридор тривожно й заклопотано гув, як улій, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвиборчі агітатори, читались проклямації, велись палкі дебати, малювались карикатури. Залетаєв носився по коридору з грізним і надхненим лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а—бути чи не бути взагалі в нашій коридорі старості. Ось як була поставлена справа. І треба сказати, не дуже було багато надій вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть лояльні кадети, захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

— Ми хочемо хоч у тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство!—От яка була їхня платформа. У многих прокинулись інстинкти прадідів—бурлак, які виривали з корінням молоді дубки і з цими тільки товаришами блукати по нетрях та степах. Ця частина коридору дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли щогодини койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у інші коридори й цілком здичавіли. Коли б не вечірні повірки, вони б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Іншими керували більшматеріальні інтереси й надії. Вони безрозсудно повірили Залетаєву, що матимуть без старости по десяти грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів—аргументував Залетаєв—«аристократія» дістає з волі передачі й не ділиться з коридором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія про котлету була така приваблива, що Залетаєву охоче вірили.

Деяким просто подобався рух сам по собі і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали проклямації, розносили їх по камерах, агітували, розпалляли, але кінчать не хотіли.

Це був непевний час і важко сказати, чим би він скінчився, коли б до нас не вмішалась сама тюремна адміністрація. Офіційно ніяких тюремних

старості вона не знала й не відала, але коридор без старості був для неї явищем аномальним, негарним і, головне, клопітливим. Замість того, щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось би вступати в розмови з цілими камерами, повними гвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те неофіційно, але серйозно й поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинити заколот. У противному разі будуть ужиті «відповідні міри».

Що таке «відповідні міри» — більшість з нас добре знала, і тому довелось серйозно задуматись над «іноземним вмішательством».

І от анархисти раптом стихли. Але ця тиша була якогось непевного, загадкового характеру. Вони шепотілися по кутках, бігали з камери в камеру, про щось палко радились, часто вибухали несподіваним голосним реготом. Іноді вони аж качалися по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного випадку.

І, дійсно, так і сталося.

Раз уранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тимошка виліз у нашій камері на стіл і попрохав слова. Коли стихло, він рішуче й силкуючись бути серйозним, заявив:

— Господа п'ята камера! Наша партія доручила мені ось що сказати вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню.

І, помітивши рух серед нас, поспішно закричав далі:

— Не думайте, що це жарт! Ми серйозно. Попереджаєм, що, коли його не буде вибрано, ми опо-

віщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким, як Піня—то й ми собі вибираємо Піню! По всіх правилах. Хай живе староста Піня!

— Урра!—підхопили анархісти.—Урра, староста Піня! Піня! Піня!

Крики здивовання, обурення одної партії змішалися з криками «Піня» і реготом другої. Це було сигналом для всього коридору. Скрізь залунали вигуки: «Піня, Піня, Піня». Десь узялися плакати з портретом Піні, досить удачного малюнка, на яких було написано: «Хай живе влада! Хай живе староста Піня!»

Ім'я Піні літало, як м'яч, по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопились таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали «Піня!!»

Нам прийшлося пильно задуматись. Не вибрати Піню—це, значить, розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх, і сором, і злість.

Але все ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на нього, владу над самими собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серйозно, строго, без натяку на насмішку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той же вечір при співач і реготі, з феєрверком із насичених нафтою ганчірок, було оповіщено всій тюрмі, що на «нижньому угловому коридорі» тепер старостою—Піня 1-й.

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персони. Коли ім'я його на всі голоси вигукувалось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайною посмішкою. Його тягали

по камерах, висаджували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь,—Піня тільки кумедно поводив головою й добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою?—розуміючи жарт, одповів Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-Дум, Замирайло й декільки членів «аристократії» цілком серйозно, поважно і навіть суворо заявили йому, що він є староста, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папір, тютюн, цукор, сіль, ящик оселедців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій й добробут коридору лежить на його плечах,—тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборідді видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товаришу, що це не жарт, а серйозна й відповідальна річ,—сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по-німецькому другий том Маркса й ніколи не вступав ні з ким в якінебудь ближчі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годиться на старосту, що він нічого не знає, що він собі малообразований робітник... Але його не слухали навіть, це й без його добре всім було відомо.

— Ну, тепер, братіку, кінець!—рішуче проговорив Тимошка. (Між іншим, це його була пропозиція—вибрати Піню старостою).—Проголосували і шабаш, нічого не зробиш. Тепер, брат, тільки старайся, щоб у тебе все було добре. Провір списки, хазяйство своє проконтролюй, словом—як слід веди діло.

Піня тривожно, неймовірно бігав очима по лицах. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на койці сидів Залетаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуси, хитро посміхався. Ну, так це ж був Залетаєв, а не хто інший. Усі ж, навіть Замирайло, відносилися цілком серйозно.

І Піня помалу незграбно взяв список товаришів у руки й почав читать. Довгенький, синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок восени, дрижав у його руках.

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме—не пригадаю; мало хіба причин може бути для цього там, де на вікнах ґрати, на дверях замки, а між ними в тісній скрині стін—дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні почувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлипував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухався, яке воно робить вражіння на камеру. Коло Піні, на столику старости, горіла лямпочка того сорту, який вживають у поганеньких готельчиках на чорних сходах.

Спочатку там не помічалось ніякого руху. Але о годині, може другій-третій вночі помалу підвелася з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лица я бачив, що він не спав зовсім. А вираз лица був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Піні. Він робив вражіння людини, яка прислухається до процесу всередині себе і при тому до такого процесу, которого сама не розуміє. Очі широко розплющені, незрячі, губи одвисли не то дурновато, не то скорбно. Він довго сидів, не рухаючись, тільки часом глибоко зідхаючи. Потім раптом злякано озирнувся по камері, але, не помітивши нічого підозрілого, заспокоївся і зліз із койки.

Я мусів підвестися на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папір і шепотом по-єврейськи рахував: ейн, цвей, драй, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять.

Піня заклопотано й непохваляюче похитав головою.

Потім він узявся за цукор. З цією справою у нього затягнулося, бо цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекать кінця і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шепочучи: «финіфендрайчик, зексендрайчик, зибендрайчик»...

І під цей шепіт я несподівано заснув.

Другого дня всі прокинулися в настрою веселої й нетерплячої цікавості. Першою думкою у більшості було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав усім порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві.

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилук!

Голос його лунав незвично серйозно, хоч і не зовсім упевнено. (Раніш він тільки висовував ніс у вовчок і тоненьким, несмілим, прохаючим голоском протягував: «Господи-ин надзиратель, п'ятая камура проситься до ветру»).

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Одчиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать.

— І вже з деякою нетерплячістю лупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В коридорі почувся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаеш? Чого треба?

— «Чого треба». Треба кип'яток. Ну? Одчиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилук чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою тубаретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого б'єш двері, ти!—десь зглибини пробубонів Гаврилуків голос.

Піня розсердився.

— Що значить «чого б'єш»? Када староста каже одчинить, то треба одчинить, а не чуть лі йти та садитьця собі на табуретку. Одчиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді, вибух дружний регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлею їх у трісочки рознеси!—крикнув Залетаєв:—Що він дозволяє собі з старостою жартувати!

Піня озирнувся й здивовано подивився на нас.

— Я не розумію, що ж тут смішного? Як він не буде одчинять старості, то кому вже він буде одчинять, кому?

Регіт з дужчою силою розлігся по камері.

Але тут нахмурено й мовчки підвівся з койки Сердюков, напнув на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилук!—різко й виразно крикнув він у вовчок.—Одчиніть старості двері.

Зараз же затупали ноги й брязнули ключі, заклацавши в замку. Двері роззявились і Сердюков, уступаючись з дороги, з повагою повів рукою до Піні:

— Прошу, товаришу-старосто.

Піня взяв кошик із цукром і строго сказав Гаврилуківі:

— Ідіть за мною й одчиняйте камури. Мені треба цукор роздавати. Швидше!

Гаврилук, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тепер він ізгадав і почував, певне,

себе ніяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

У камері стояв сміх і гомін.

Але дивна річ: не минуло й тижня, як цей сміх почав зникать. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихорі веселощів і насмішок. За ним ходили, немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, калоші.

І дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комік рішуче не хотів зрозуміти свого становища й цілком серйозно та поважно поставився до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніше, коли останній заходив до нас у камеру, Піня тільки одним оком визирав десь позаду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов би, коли б до нього звернувся сам начальник. Тепер же він не давав йому проходу з банею. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке?! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому полагается. Баня полагается два рази на місяць. Давайте нам баню і вже.

Піню питали:

— А ви не боїтесь балакать з начальником? («Ти» йому тепер уже мало хто казав).

— Боятись? А чого би я мав боятись? Коли староста буде боятись, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад, з того, що Піня на рахунок комуни завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким щоранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він

вибирав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це—прерогатива влади!—кричав Залетаєв.

Піня не знав, що то таке «прерогатива» та, але як же могло бути інакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одноголосно? Ну, значить, нехай староста коридору ходить, як якийсь халамидник? Це була б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тім, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шкафу цукор, тютюн і, взагалі, всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще, ніж за вельосипедиста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк, хто хотів, брав собі сам, скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по «конституції» камери установа була «тиша», чіплявся до тих, хто порушував цей пункт. Анархістам, звичайно, закон не писано, але після того, як трохи не дійшло до бійки з «конституціоналістами», вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав «када вам говорить староста»—уже не здавалось ультракомічним.

Особливо ж легко при звичаїлись до старостування Піні «дядюшки-аграрники». Вони трохи не на другий день уклали цей факт у своє світорозуміння, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались—«єврейська голова, чого ви хочете».

Правда, треба сказати, що Піня умів таки поводитись із ними, як слід.

Це просто діти були та й годі, інакше Піня не міг на них дивитись. Наприклад, така історія. Раз до

Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери, і з справжніми сльозами почав жалітися, що його обидили. Обидили ж його тим, що, коли прийшов з Червоного Хресту новий транспорт одежі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачу! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже «хуражка» з червоним «околушком», жовті черевики й навіть сорочка з манішкою. Для одного це було вже занадто, та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костьяними гудзиками. Горбач міг би, принаймні, помінятися «хуражками».

Як тут бути? Що зробив би вельосипедист? Він би махнув рукою, закричав би, щоб йому не докучали дурницями, тут же попрохав би вибачення за крик і кудинебудь заклопотано побіг би. Піня ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Горбача й запропонував йому помінятися «хуражками». Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так привабно червоніло на ньому «околушко», так, нарешті, Горбач звик до нього, що мінятися на старий з порепаним козирком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче одмовився. Тоді Піні, само собою, нічого іншого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидітьця, товаришу! Фе! Який же з вас соціяліст, коли ви не хочете поділитися з своїми товаришем, не хочете. Ви повинні ще сами сказати: «У Корнієнка єсть студентська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку». Отак роблять соціялісти. А так, як ви хочете, то це роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатись.

І Горбач мусів віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським, червоним околушем. Мусів, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости суть певні, точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сим. Що тобі треба,—од такої до такої сміливо звертайся до товариша старости і все тобі буде зроблено. Ні, дядюшки не такий народ. Вони серед ночі готові сіпать чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверта, бо йому чогось, бачите, не спиться, скучно за ріднею й хочеться листа їй написати.

Піня в таких випадках був непохитний.

«Нема»—і кінець.

Я пам'ятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й б'ється в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють і дме холодом. На нарах, подалі від вікна, в напівтемному кутку лежать анархісти й «конституціоналісти» в дружому й тісному безладді. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать, підклавши під голову подушки, а другі—живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають «Ревуть-стогнуть». Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі: третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручать «брати, орлята України». І запорожцям було журно. І мабуть, була якась рідність у долі запорожців з хористами, бо ця пісня співалася завжди з особливим чуттям. Тепер же під холодне й зле виття вітру, вона співається майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позирає на Живчика, який часто фальшивить. Залетаєв хмуро-задумливий. Замирайло розм'як і, схиливши голову на довірливо випнутий зад меншовика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його мрійно й не-

одривно кліпають до світла ляпмочки на загальнім столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретик грають у шахмати. Дядя Дум-Дум похорий на лисого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малі. Дядя зробив заповіт: коли його будуть вішати, хай перед смертю хтонебудь, хоч крізь стінку, загра з ним у шахмати. Тоді він помре, як слід революціонерів, спокійно й з гідністю. Але тепер він грає, як партач: пісня йому заважає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співає умильним здавленим тенорком.

А тут ще «Ревуть-стогнуть». Нічого дивного, що Теоретик цим невеликодушно й жадно користується. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю!—чується весь час упертий, уважний шепіт Теоретика.

— А щоб вас чорт...—перестає підтягувати дядя Дум і визирається на дошку.

Піня до всього цього відноситься безпричасно. Він сидить за столиком, заглиблений у господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ні тиха туга тюремного вечора його не діймають,—сьогодні з міста доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі є сімдесят душ, а яєць усього п'ятдесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являється якийнебудь дяюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь вийшов. Хто його знає. Якось так трапилось, що викурили до строку.

Дяюшка депутатом від камери. Почуваючи, взагалі, незаконність своєї місії, а крім того маючи на увазі неположений час, депутат підходить до столику навшпиньках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашлем.

Піня зирка на нього й знов нахиляється до цифр. Дядюшка озирається до співаків, слухає, дивиться на шахматистів, узагалі дає Піні зрозуміти, що він не якийнебудь нахаба і зайнятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шепотінні його зовсім непомітно, що він гадає дати собі якусь павзу. Тоді депутат прокашлюється, щоб дати відповідний тон голосу, й м'яко говорить:

— Товаришу-старосто!

Товариш староста навіть голови не підводить. Депутат зідхає.

— Товаришу-старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюню...

— Нема!—лаконічно перебиває Піня й з шумом перегортає папір. Потім раптом кида й строго звертається до прохача:

— Вам не соромно, ні? Ви ж собі спите вдень, правда? Ви собі курите папіроски, а староста бігає. Так? Ну? І за то ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли?.. Яка камера?

— Шоста,—винувато говорить депутат.

— Що-о?!—обурюється Піня.—Та я ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто й не посміхається. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на берег після аварії, вони з тихою, тайною журбою співають:

«Гей, ви, хлопці-запорожці,
Сини вольной волі,
Чом не йдете визволяти
Нас в тяжкій неволі?..»

За вікном казиться вітер. Піня рахує.

Безумовно, в цій історії з Пінею ми мали диво такого самого характеру, я думаю, як у казках, коли герой її—миршавий, забитий, занехаяний всіма Іванко-дурник раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим багатирем, царевичем і т. д. У казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а в нас це відбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з при-ниженою посмішкою Іванко-дурник одмирав, а на його місці нарастив царевич. Де зістався старий Піня, де в йому заховався новий, коли саме почалось переродження—все це було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що старий Піня зник, замість його у нас турботливий, вертлявий, досить умілий староста Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашувався фруктами, газета доставлялась акуратно. А пошта ніколи не була так добре поставлена, як тепер. Більше того: пошта всієї тюрми йшла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами десь на сходах, піджидаючи дозорця-листоношу. Або вираз його лица, коли він веде переговори з цим дозорцем: ласкавий, то таємний, раптом байдужий, потім умить палкий, надхнений.

— Ну, брат Піня! Не ждав!—дружно обнімаючи його за стан, із захопленням іноді говорив Тимошка. Але Піня з делікатною твердістю визволився з його обіймів і біг куди небудь. Фамільярности він не любив.

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніш. І найпершим із таких, само собою, був Залетаєв.

Залетаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміялися, коли перебільшено-поштиво звали його «товаришем-старостою», він сам підставляв йому стільця з при-

служливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серйозно, безоглядно й широко увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передалася навіть Тимошці, Залетаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо, щоб можна було відноситись до цього так легко. Якийсь вишкребок людини, якась недобита нікчемність може панувати над усіма. І то тільки через те, що йому дали владу. О, раби нікчемні, загіпнотизували себе словом і задоволені. Їм постав бездушний пенъ і скажи: «це влада» й вони будуть падати перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залетаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найширіших його прихильників. А з Тимошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залетаєву хочеться від Піні: староста зразковий, чудесний, чого більше.

Залетаєв же аж пінився. В тому й річ, що чудесний, на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, — як цей шморкляк ставиться тепер до селян, робітників. Це йому плебс, нижчі істоти, він тепер тільки з аристократами водиться. А тон який? А їсть він як? Окремо й все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробиш, як це вже такий порядок: староста, голова ніби.

Залетаєв люто плювався й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусів одповісти тим же й після цього їхня дружба розірвалася.

Але зате Залетаєв вимещував усе над Пінею.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидше там повертайся! — гукав він на нього, як на слугу.

Піня, звичайно, нічого не одповідав йому, немов не помічав ні тону, ні самого Залетаєва. Спочатку, правда, він дивувався; не ображався, а дивувався, як дивується чоловік, коли бачить, що хтось сам собі

старається плюнути в лице. Піню було вибрано за старосту, Піня був представником усіх, Піня—це коридор, це і Залетаєв, і Сердюков, і дядя Дум-Дум, і аграрники,—всі. Плювать на Піню,—це, значить, плювать на себе. Хто ж так робить? Тільки божевільний, «несознательний» чоловік. Ну, що ж говорить з божевільним? І Піня одмовчувався. Але не так, як раніш, не з покірливо-ласкавою посмішкою, а серйозно, неухважно, вдаючи, що зайнятий чимнебудь.

Залетаєва ж це ще більш розпалало,—щоб принизить Піню, він частіше, ніж уперед, підходив до нього й жартував:

— «Тук, тук, тук!»—Хто там?—«Мі»—Хто мі?—«Зади»—Скільки вас?—«Раз».

Але в голосі його вже не було теплого добродушшя, а сухий-злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав кудинебудь із камери.

Пахло чимсь серйозним і тяжким.

І от раз увечорі Залетаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати, і суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад коридорів, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну,... єсть,—нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залетаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на

перепоні. Коли ми почнем копати і як? Треба обміркувати. Інакше я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше.

Дядя Дум-Дум засміявся, видув недокурок з цигарочки й м'яко взяв Залетаєва за лікоть.

— Ех, братіку, киньте ви бідного Піню, дайте й собі, й йому спокій. Як то кажуть: «аби лихо та тихо».

Залетаєв нетерпляче одшатнув руку.

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що ж?

Ясно, що Залетаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрефить, у цьому ніхто з нас не сумнівався. Досить було пригадати, як він трусився щоночі, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участі. Як же тепер буде? Доведеться йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залетаєв не дав навіть скінчить.

— Якого ж ви чорта вибирали такого старосту, котрий не годиться на найбільш важну справу ув'язнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або змінійте його зараз же, або хай береться. Я ждаль більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

— Що робити?

— Що ж, треба покликать Піню,—сказав, зідыхаючи, дядя Дум-Дум:—запропонуем йому. Якщо виясниться, що не може, хай одмовляється від старостування. Що ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на нас із цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстоке, як з іржавого дротика, волосся було старанно зачісане й пушилося над вухами.

— От, товаришу...—почав Сердюков:—ми тут зібралися, щоб розпочати знову справу з побігом.

На слові «побіг» очі Піні здригнулись, трошки поширилися, а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од його погляд і став душити ногою недокурок. Тимошка пощипував борідку й гостро зиркав на Піню. Залетаєв посміхнувся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, сами можете з нами тікати, не хочете—зоставайтеся. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обсудили і думаєм, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна,—з натиском і потайною насмішкою підтвердив Залетаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом здвигнув плечима.

— Нуда-а!—здивовано протягнув він.—А як же можна без старости таку серйозну справу робити? Який же там порядок буде, який? Я таки сам думав про це. Раз ми маєм уже такий підкіп, то нам же соромно, щоб ним не скористувались. А що ж! Ми, знаєте, як зробим?

Піня таємно озирнувся, потім гаряче, поспішно зашепотів, усе так же неспокійно бігаючи очима:

— Ми зробим так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробим так...

— Чекай!—грубо перебив його Залетаєв,—як ми зробим, це ми сами знаєм. Ти згоджуєшся?

— Нуда, я згоджуюсь! А то як же!

— Ну, це й усе, що тебе питають. А тепер давайте обмірковувать...

Тимоха од задоволення вийняв портабак з буйно стрибаючою трійкою на кришці і, весело підморгуючи, підніс Піні цигарку.

— От це інше діло!—скрикнув він.—За це на, брат, папіроску! Бери, бери—нічого, я другу зроблю.

Ми теж були здивовані і зрадувані таким поведінням Піні й обсипали б його «папіросками», виключаючи, звичайно, Залетаєва. Не дивлячись на те, що, на його думку, без участі старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігнорував Піню. Коли той хотів уставити слово, Залетаєв обривав його, не слухав, повторяв його ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима, але, натурально, не міг мовчати в такій відповідальній справі. Він не перечив Залетаєву, не звертався і до нього, але те, що думав, він висловлював. Він же в думках своїх мав повну рацію: наприклад, його рада була—звестися наперед із волею, дізнатись, чи там готові, як слід, чи будуть гроші, пашпорти, квартири, а тоді вже приступати до діла тут. Залетаєв же зараз став проти цієї ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба насамперед перевірити, чи не завалився підкіп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зноситися із волею.

Добре. Ми згодилися із цим.

— Нехай так!—посміхнувся Піня.—І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цієї ж ночі розібрати стіну й спуститись у яму. Дуже добре було б, якби староста також спустився. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього...—добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залетаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодився. Залетаєв хмуро й злісно жмури́в очі.

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, усе було, як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що ґрунт завалиться над нами.

Залетаєв же категорично заявив, що він не береться там копати, ризику багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи, ми однаково будемо замічені. Наші колишні плани прокопатись у ярок—дурниця, в дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати ж далі на якийсь сажень нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми ж можемо робити ширшу дірку—сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки!—сердито струскуючи землю з піджака, одповів Залетаєв.— Я більше чекати не можу. Я вношу таку пропозицію: тікати через цей підкіп, що є. Але так: щоб усіх нас не перестріляли, один—передній—мусить кинутися сам на вартового, повалити його на землю і цим дати можливість усім останнім збігти в ярок, де будуть стоять екіпажі. От мій плян. Звичайно, один мусить пожертвувати собою для всіх. Кинемо жеребок. А коли зможе вирватись і він, тим краще. Але ризикує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залетаєва, але погано те, що один все таки мусів загинути.

Риск, що й казати, річ хвилююча, ваблюча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці!—флегматично сказав Голубов, як і звичайно.

Залетаєв живо покосився на нього.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речі ризкувать хоч одним життям. Краще спробувать з другого боку, в іншому місці, перевірити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради раптом тепер виявилось, що наші плани не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний, здоровенний дядя так розпалився й ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнувся й, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А голубчику нашому, видно, не хочеться помирать.

Тоді Голубов повернувся до дяді всім важким тілом, серйозно подивився йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згоджуюсь.

Дядя Дум-Дум засміявся й почав вибачатись, але Голубов уперто і вже знов флегматично твердив:

— Не хочу. Стою за план Залетаєва.

— Ну, коли так, то й я!—задиркувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чортзнащо, якесь змагання в безрозсудності. А в тім, дяді Дум-Думові й Залетаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себто, майже смерть. А мені, наприклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка ж і покінчив мої вагання. Як-не-як, а в плані Залетаєва те гарно, що тут, чорт забирай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. У старому ж плані цей самий риск у меншому, правда,

розмірі був для всіх. Так нехай же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі тікати!

— Згода!—сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залетаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня стояв блідий, затихлий і чудно водив по нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серйозно.

— Ну, Піня, а ти ж як, чого замовк, га,—піднято спитав Тимошка.—Рішайся. Ти, брат, староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу...—тихо сказав Піня.

Сердюков нахмурих лоба й дивився кудись під ноги, маючи такий вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден,—підняв він голову й подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся непритаманною йому, якоюсь запобігаюче-винуватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хрипуватим голосом промовив:

— Ну, я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня!—сильно ударив його по плечі Тимошка.—Отак справжні революціонери повинні говорити. Ну, браття, так коли ж ми жеребок кидаєм?

Залетаєв після відповіді Піні подивився на нього довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок у самий останній момент!—сказав він.

— Розуміється,—засміявся дядя Дум-Дум.—Не дуже приємно з смертним присудом у кишені. А то все таки надія: може не я. Правда, Піню?

Тоді Піня прокашлявся і все ж таки хрипко сказав:

— А я просив би, щоб тепер, як це можна.

Залетаєв умить злорадісно й жорстоко витягнув до нього лице.

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! *Почекай уже до самого побігу.* Побачимо, як ви свою одважність покажете... Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми мусіли згодились із ним. Тоді Піня, блідо посміхаючись, сказав Залетаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама або сестра, чи хтось другий, так щоб встигли приїхать побачитися. Може це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуся ще.

— Годі про це. Кінець!—понуру перебив його Голубов.

Ми розійшлись по своїх койках.

І от почалось готування до побігу. Підкіп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого іноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка Піні з Залетаєвим. Залетаєву конче хотілось, щоб Піня також копав, а Піня не хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе йшло, як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випить подать, це Пініне діло, а копатнї.

— Ну, чекай же ти!—один раз пригрозився Залетаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. І це на нього не зробило ніякого вражіння. Це ж Залетаєв, хіба можна серйозно ставитись до нього. Крім того Піня був, очевидно, зайнятий ін-

шими переживаннями. Тепер він зробився далеко поважніший, ніж раніш. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поведженні його стало менше нервової хапливості: Іноді він навіть дещо забував, плутов і не міг пригадати. Часто задумувався і здригував усім тілом, як зверталися до нього. Часом уночі, прокинувшись, я дивився на Піню й бачив, що він не спав і лежав лицем догори з застиглими, широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудленою головою. Щоки зблідли й схудли.

Правда, всі ми, тікаючі, були в особливому настрої, але у нас це так не кидалося в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядати з посмішкою. Знов почувся сміх, жарти з його. Правда, жартувала тільки наша камера та й то неголосно, бо побіг у жартах грав неодмінну роль, але для Залетаєва і цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб якомога довше відтягнуть день жеребка. Чого йому хотілось,—ми не знали: все вже було наготовлено на волі і тут, лишилось тільки призначити день. Але ледве заходила розмова про день, Залетаєв щось вигадував знов і мусіли одкладати.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовиться? Ну, то він дуже помилявся. Я балакав якось з Пінею.

— А що, страшно трохи, Піню?

Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я, принаймні, не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить вражіння на Піню.

Він зідхнув.

— Нуда, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнувся.

— А ви мені скажіть, когда параход потопав і всі рятуються, то капітан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні—а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Якщо Залетаєв рахував на Пінін страх, то він рахунки міг покинути, бо у Піні було щось іще, крім страху.

Але, нарешті, настав таки той день, як уже ніщо не перешкоджало.

Увечорі тягнули жеребок і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков, ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову—так Сердюкову, комусь мусіло випасти. Що було у Сердюкова та й у нас всередині—це інша річ, але зверху всі ми були серйозні, діловиті й хіба що занадто хапливі. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону: то співав цілий день, то прощався з товаришами по камері, то задумувався так, що не чув, як його шарпали.

Вночі о першій годині по знаку Піні ми тихо підвелися й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлені опудала. Піня заліз останнім.

Між іншим, пам'ятаю, що ще там під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре, все помічаюче й ніби нічого не бачаче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкіп виходив з-під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля нього попід усім будинком тюрми йшов досить широкий рівчак, не-

мов іще один коридор. У цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний лихтарик, який кидав сліпучий сніп молочного світла на вогкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла, чи чого іншого у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стріляти з його Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвер до самого тіла. Тоді і звук буде приглушений і шансів більше за те, що не промахнеться.

— Ідіть!—прошепотів Піня.

Сердюков якось поривчасто й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою посмішки. План був такий: Сердюков проріє вихід на поверхню, вернеться, тоді ми всі поліземо за ним. Вистромивши голову з підкопу, він піджидає вартового. Коли той рівняється з ним, вискакує, кидається на нього, а ми всі біжимо у яр. Там слухаєм: як не буде вистрілу револьвера, або не прибіжить він сам, тікаємо без його.

Тихо було, як у домовині, ні одного звуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що, звичайно, чути найглухішою ночі в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залетаєва. (Залетаєв чисто виголився, підстригся, вимився, зачесався, але все таки робив вражіння кошлатого). Дядя Дум-Дум курив цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусів йому порадити покинуть, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як із фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закурив нову цигарку об недокурок старої.

Піня стояв коло мене і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залетаєв щось зашепотів Голубову.

— Ша там!—строго крикнув Піня.

Залетаєв різко повернувся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку і він нічого не сказав.

Піня ж навіть не помітив руху Залетаєва і слухав. Потім тихенько поліз нагору, щоб спитати, як у камері.

У цей час якраз виліз із дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?

Сердюков сперся об стіну.

— Пропало, товариші!—переривчастим, судорожним шопотом заговорив він.—Не можна. Нас, здається, накрили. Там салдати.

Ми похололи.

— Ви бачили?—спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова лихтар.

Сердюков прижмурився.

— Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушиться... Я не знаю... По-моєму, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рухались біля стіни... Нас видав хтонебудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили салдат?!—раптом люто визвірився Голубов.—Говоріть ви, чорт би вас узяв!

Сердюков неспокійно закліпав од світла й розсердився:

— Говорю ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій лихтар, він мені ріже очі!..

Дядя Дум-Дум напрямив світло на стелю, але воно все ж таки зачіпало лице Сердюкова з виманим у чорне носом і щокою, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу,—протиснувся наперед Тимошка.—Підіть ще раз. Та швидше... Що ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить.... Ах ти ж, господи,—хіба можна так? Ідіть!

— Та не можна... Я не піду... Я не можу... Ми всі погинемо... Це абсурд... Я вам кажу, там салдати. Це безумство йти... Нам треба подумать...—гаряче зашепотів Сердюков.

— Та що думать!—зашипів Залетаєв.—Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви—боягуз паршивий, дрянй! Ідіть, ви витягнули жеребок ідіть зараз же!

Сердюков притулився всею спиною до стіни й не рушився. По виразу його лица було видно, що він ні на крок не відступить зі свого місця, хоч би його різали.

— Я не піду... Це безумство...—бурмотів він і це викликало сліпу, звирячу лють проти нього. Хотілось одідрать його від стіни і втокмачить головою в дірку,—лізь!

У ривчаку піднявся кошмарний, повний непотрібної ненависти, страху, безпорадності, гомін. Один шипів, що треба кидать удруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій рознімав їх і лякливо озирався. Було таке чуття, ніби нас зараз же захоплять усіх.

І от у цей мент, пам'ятаю, мене хтось сильно одпихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви сказали чи що?!—голосним шопотом крикнув він.—Залетаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте я скажу. Ну?!

У голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік із таким голосом має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас вирятуює. Навіть Залетаєв

на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаюче.

— Дайте сюди ваш левольверт!—коротко сказав Піня Сердюкову. В цей мент світло лихтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дрижав, як дрижить будинок, під яким скажено проноситься поїзд. Сіренькі очі були поширені і чоловічок у них гостро й чудно чорнів.

Сердюков машинально, покірно подав револьвер. Піня взяв і повернувся до нас.

— Щоб мені тут було тихо! Я піду замісто товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказати. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чути тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного стовпа, стояв, зігнувшись, подивляючись розтерзяними, напівбожевільними очима. Останні похмуро й непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не кури́в.

Хвилини через три з'явився Піня. Перед тим, як говорить, він видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких салдатів нема... Там же тихо... Вартовий ходить... Ми можемо йти...—Залетаєв умить ступив до Сердюкова й з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков, ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залетаєв!—мало не крикнув раптом Піня,—хто тут командир, ви чи я? Дайте спокій товаришу Сердюкову. Раз я кажу, що я іду, то я таки іду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погибла? так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчати, то

мовчать мені тут! Хто тут староста?! Ша!... Ставайте всі в рядки! Залетаєв на самий зад! Ну?

Залетаєв скажено шарпнувся і мовчки став на самий перед.

— Залетаєв, я вам кажу, ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залетаєв, ідіть, ідіть ради бога, дайте спокій,— зашепотіли інші.

— Та з якої речі я назад!?—стріпнувся він усім тілом.—Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад!—прошипів Піня з дивною, невиданою у нього силою.—І ви мені підете. Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлився в Залетаєва. Було темно й невидно лиця Піні, але по голосу, по витягненій руці чулося, що це зовсім не жарт, що ще хвилина і він вистрілить.

— Залетаєв! Ідіть же, чорт вас забери, ідіот подлий!—з одчаєм крикнув Голубов.

І Залетаєв мовчки, покірно нахиливши голову, протиснувся і став туди, куди наказав староста.

Хвилин через п'ять, коли я, вирвавшись із дірки, вилазив за дядьком Дум-Думом на поверхню землі, в чотирьох кроках від себе я бачив чорно-сіру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик:—Сюди-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гупання по чомусь м'якому.

За стіною в середині тюрми уже тривожно й тяжко нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг. Я прожогом злетів у ярок.

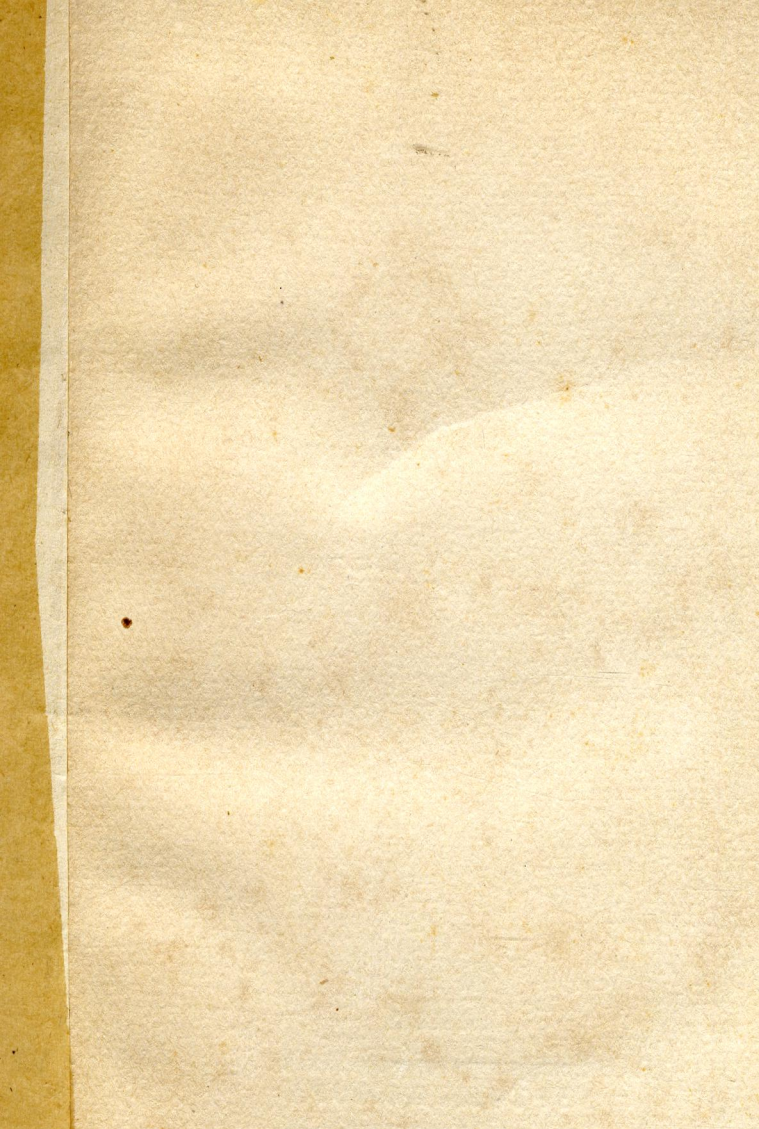
Піні нічого було чекать. Навалившись, як прийшлося, в екіпаж, ми вдарили по конях і щосили погнали по темному полі.

Пізніше нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він із такою силою обхопив разом з рушницею—ногу вартового, так міцно уп'явся зубами в тіло, що трое дозорців не могли одірвати його. Прийшлося приглушити його, але, приглушуючи прикладами, не розраховували сили ударів і вбили.

З М І С Т.

Босяк	5
Радість	117
Терень	169
Талісман	203

119807

РА 834

ГУРТОВА КОМОРА

Харків, ул. 1-го травня, ч. 10

Телеф. 29-84.

PA

854

y